

Микола Лазорський

СТЕПОВА КВІТКА

Історичний роман про султаншу Роксолянну

Микола Лазорський

СТЕПОВА КВІТКА

Історичний роман

Mykola Lasorskyj

STEPOVA KVITKA

Авторські права застережені

Copyright by DNIPROWA CHWYLA, München, 1965

Druck: „Logos“ GmbH, München 19, Bothmerstr. 14

Микола Лазорський

СТЕПОВА КВІТКА

Історичний роман про султаншу Роксолянку

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРОВА ХВИЛЯ»

Мюнхен

1965

Німеччина

*Мій дружині Лідії — найкращому дораднику
присвячую цю працю*

Автор

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

На світанку державно-творчого розквіту й блискучих перемог над потужним ворогом Січ Запорозька («Патрія Козако-рум») здобула у всій Європі широкого розголосу й «немерцаючої слави». Саме тоді стала вона взірцем нової військової організації, коли в чинах її провідної верхівки посли й різні дипломати західньо-європейських держав вбачали отих вольових мужів, з якими їхнім урядам корисно було вже пертракувати.

«Січовики, — каже історик і перший ректор Київського св. Володимира університету Михайло Максимович — створені були двома стихіями: найзницькою й християнською. Дух бойовий, найзницький ратний дух, вихований вічними герцями з кочовиками і дух греко-православний, вихований від часів Володимира й хрищення Старої Київської Держави. Живучий вплив цих двох стихій, разом з природними прикметами їх душі, уформував їх вдачу, її основні властивості, понуру, а таку здібну до внутрішнього життя глибину духа, яку споконвіку взлеліяло в них рідне Чорне море й тужливу одчайдушність, до якої наклонило їх життя в Дніпрових степах».

Створена такими шляхетними мужами, як князь Байда-Вишневецький, князь Самійло Зборовський, князь Остап Дашкович й Предслав Ланцкоронський Січ свято берегла до останніх днів лицарський побут й беззастережну відданість народним ідеалам. Інший князь Михайло Глинський, що довго подорожував по Франції і який твердо прищепив козацтву «ненависть до культури варвара», шляхетні змаги французьких лицарів-хрестоносців — перший застосував цю козацьку силу проти навального східного номада. Адже в боротьбі з ординцями Михайло Глинський під Клецьком завдав Золотій Орді нищівного вдару й тим самим поклав край пануванню татарів в українських землях: басма вже не лякала козацтво.

Ще інший лицар князь Самійло Зборовський, особистий побратим французького короля Генриха Третього Валуа, своїми добре гартованими січовиками так «потрусив» Туреччину, що

султан Сулейман Великий (1495-1566) загрозив Польщі війною. Цей козак — баніт наклав головою на Краківському майдані («Сукенниці») з наказу короля Баторія за свої навдивовиж сміливі рейди на Туреччину. Але, здається, саме з цього часу Франція починає добре приглядатись до тих степових українських орлів, вбачаючи цілком правдиво тільки в них ту міцну потугу, яка одна могла би спинити інвазію Блискучої Порти (Туреччини) на Західні держави.

На тлі грізних заграв, диму й пожарищ, дикого гону азіатських орд в степових просторах, під стінами вже християнських держав й руїн прекрасної Візантії, чітко карбуються в народній пам'яті крицевої волі й такі українські жінки, як Ганна Монтвот, Гальшка Гулевичова, Раїна (Ірина) Могилянка та Настя Висовська, відома в Степовій Гетьманщині, як турецька султанша, дружина Сулеймана Блискучого, чарівна квітка України й тверда владарка Оттоманської Імперії. Ця дивоглядна султанша не завагалась навіть змінити християнську віру на мослем, лише тільки щоб ускромити хижачьку вдачу свого володаря-султана, покасувати конкубінат (гарем невірниць) та знести дикі закони Орієнту в самій державі. Натомість, силою розуму завела лад й добробут на засадах лише християнської моралі. Того мало... Під її впливом муж-султан зняв облогу Відня (1522), куди мріяв перенести свою столицю і втихомирений став дослухуватися до розумних порад своєї «Коханої Роксоляни» — («Степова Квітка»). В останні часи свого життя нічого не робив на власну руку, а тільки за згодою «Степової Квітки». Свого сина Магомета виховувала так, щоб зробити з нього реформатора-султана, який би жив з сусідами, найпаче з козацьким народом, у добрій згоді.

На великий жаль свого сина вона не побачила султаном: його було замордовано всесильним од часом (яничарська старшина) й сама вона, хоч як мріяла, а все ж не вернулася в Україну... Померла в Стамбулі (Царгород), оплакувана всім народом, як найкраща султанша-милосерда «Черкашка», що зуміла уфундувати багато монастирів-притулків для сиріт й удовиць-безпритульних.

В старій Гетьманщині Роксолянку довго згадували як ту, що молилась за свій народ і в неволі, в султанському палаці на Босфорі, де й померла ще при живому мужу-султану. Поховано її в розкішному саду та поставлено й пишного мавзолея, на якому списано всі її добрі чини. Султан, вірний слову, не одружився вдруге й зрікся назавжди свого гарему.

Роксоляна не відвернула тих лихоліть, що згодом так тяжко впали на український народ невблаганно й жорстоко. Т'алез на правду була часто-густо тою українською Жанною Д'арк, яка не одного разу відводила від свого народу занесений меч тих комонників-яничарів, які багато завдали лиха Балканським народам. Ця, невгнутої волі, козачка-султанша, силою історичних подій стала обіч смілого князя Михайла Глинського. Ці дві величаві постаті були предтечами грядучих визвольних боїв на наших ланах, очолюваних геніяльним гетьманом Богданом Хмельницьким. Бої ті в ім'я історичної справедливости не згасли, не згаснуть і в наші дні аж до щасливого їх вивершення, коли нащадки тих велетнів козацького народу стануть нарешті твердою ногою вже на вільних землях Вільної України.

А в т о р

Неозорні степи, сине небо й барвистий килим скільки оком сягнеш! Шугає орел, виглядаючи здобичу й нараз махом дужого крила зникає за горбами... Чого то він так... Почув бо небезпеку там, де он-он горять якісь цяточки... Так, так... то горять куфи смоляні, а дивні чубаті вершники з списками в руках і шаблями в зубах — сторожові загони, охоронці селищ, хуторів. Вони й підпалили ті куфи, самі ж летять на конях навперейми ординцю-татарину... Багато тих наїзників у шкіряних азямах та кошлатих гостроверхих шапках. Борони Боже попасти під аркан: зараз же помандруєш у невір-землю на каторгу.

— Дороше! — гукав несамовито старий козак з мушкетом в руці і пістолею за поясом.

— Я тут пане сотнику! — кричав і собі Дорош, молодий козак, цілячись в гуцу татарви.

— Мерщій бери свою сотню в обхід ординцю, в обхід ліворуч... ліворуч... Семена вже послав праворуч... Сам з своїми серденятами лечу на лоба... клятому... клятому...

І нараз зник в полум'ї сотень куф... Чути було зойк, татарський вереск, постріли, моторошне іржання наляканих коней... Горіла вже трава й чути було кінський тупіт в несамовитому гоні... Зіткнулися нараз дві сили, дві моцні сили в шаленому двобою. Козацькі загони, підсилені дужими селянами з найближчих сіл та хуторів йшли навально проти тисячної юрби оскаженілого азіята: тому азіяту притьмом треба було заарканити молодих дівчат і парубків — найдорожчий крам на Сході в ті далекі, небезпечні часи для української людности.

— Не пускай на Келебердянські Луки... Юхиме... Юхиме! Бери в лещета татарву! Пособляй Дорошу! — несамо-вито лементував пан сотник, вже заюшений кров'ю.

Але він нічого не чув і не оглядався: бачив лише орду і тільки орду, яка притьмом лізла на селянські гострі коси і падала разом з покаліченими кіньми. Видно з усього тій орді сьогодні не повелось: варта помітила її заздальгідь й заздальгідь підпалила куфи — дала знати всім про татарську навалу. Козацькі загони зараз же зробили загороду і тепер, замість арканити дівчат, доводилося битися з козаками. Роздратовані невдачою, вони метушилися й стали пускати навмання гострі стріли. Але хтось з козаків вже встиг підпалити траву в гущі наїзника — отже треба було рятуватися, треба було вискочити з вогнища, куди самі коні лізли наосліп зі страху. Татари стали відступати. Коли ж побачили свіжу силу хлопців з селищ і зовсім повернули коні до своїх далеких сіл.

— Рубай! рубай! Жени до Вовчого Яру! — лементував сотник і нараз впав з коня. — Дороше, виручай! Тільки встиг крикнути.

Дорош з двома сотнями найзавзятіших підрубав татарських коней: бодай трохи скалічений кінь робив біду татарину, падав і волік за собою вершника; вершник був безпорадний і вже пішки тікав в густі очерети при озерах.

— Бий, бий! — наступали молоді старшини — Дорош і Семен. — Хлопці з косами за нами!

Татари нараз повернули й самі мчали до татарських ярів, там вже було легко ховатися... Хлопці не гналися.

І нараз стало тихо...

Смерком вже козаки підбирали поранених, забитих і стягали до возів. Найшли і старшину: його було важко поранено, але був ще живий і навіть давав раду:

— Трохи пошпетили мене, але то дарма: ординці все ж піймали облизня і тепереньки не скоро поткнуться сюди. Везіть поранених до Нехворощі, відсіль то найближче, а мертвих до братської могили... Не швидкоуйтеся! Татари вже вдруге не вернуться: я знаю їхні звичаї... Нікого не заарканили? — питав поранений, оглядаючи поле.

— Ні... в селах люди поховалися: поховали старих і малих, а дівчат вивезли ближче до Полтави, — казав Дорош, перев'язуючи рушниками пана старшину.

На степ впала ніч... Тихо стало тут, наче нічого й не трапилося. Догоряли де не де куфи та десь іржав поранений татарський кінь...

Біля «хвигури» (висока драбина, з якої варта оглядає степ) козаки варили кашу, поглядали на темний степ і тихо гомоніли про сьогоднішню страшну подію. Кінчилася біда благополучно, та все ж були і порубані і забиті.

2

Коли ординців було розбито на Синіх Водах і хан Батий втік аж за річку Волгу, наші пишні степові простори стали залюднювати два великі українські магнати — звияжці татарських орд — князі: Михайло Глинський та Олександр Вишневецький.

Ще Михайлів дід старий князь Глинський дуже заохочував поспільство заселювати родючі українські степи, підпомагав реманентом і головне давав вольності. Але люди все ж не квапилися, бо хоч Батий і втік, так лишилися кримські ординці, уламок від Батиевої Золотої Орди. Осіли вони по сусідству від Степової України і часто-густо нападали на мирне населення разом з своїми ханами. Осідали хіба що сміливі, ласі тільки на волю. Ці степовики, або як їх тоді називали «уходники» ризикували життям, а все ж «уходили» далі й далі аж в так зване «Дике Поле», заорювали там все нові й нові займища: де серед степу маячила одинока тополя та стирчав почорнілий димарь то вже була ознака, що тут осів займанець, провів свіжу борозну на займанщину.

Сам князь Михайло ще більше дбав про заселення степових просторів: за його часів тих займищ було вже й досить густо. Він же клопотався і про укріплення великих селищ та міст від навали ординців. Сам він осів у своєму огороженому валами з гаківницями маєтку «Глинському» над річкою Ворсклою, недалеко від Полтави (стара назва — Олтава). В околицях того старого міста вже стояли високі

дерев'яні (рублені) вежі, на яких повсякчас вартувала варта сміливих козаків. Було воно обкопане ще глибокими рівчачками, повними води. Всередині міста були ще підземелля, де переховувалися жінки, діти і старі, немічні; всі чоловіки й парубоцтво були завербовані на війну з напасниками-татарами. До сховищ складали і провіянт: печений хліб, пшона, питну воду в барилах, хустки перев'язувати поранених, запасну зброю навіть і тоді, коли було все тихо.

— Запас біди не чинить, — казав досвідчений князь. — Сховище знадобиться он як і для людей, і для харчів, і для зброї. Береженого й Бог береже, — і побожно христився, поглядаючи на вежі, чи пильно чатують вартові: за непослуж чи лінощі суворо карав пранкгером (ганебний стовп з киями): такої вже був вдачі.

Полтава тої сивої давнини була так би мовити передовим форпостом проти диких татарських орд і першим містом, яке постачало на острів Хортицю (на Дніпрі) новонародженому Запорізькому війську не тільки борошно, сало та крупу, а й мушкети, пістолі, гаківниці, мущирі, списи та шаблі. Бо в самому місті жили всякі ремісники, що вміли і шапки робити, і чоботи тачати та й робити всяку зброю або лагодити ту заморську, що їй вже було добуто у турків-яничарів, ляхів та волохів. Січ була вже склепана такими збанітованими козаками-князями, як Байда-Вишневецький, Дашкович або й непогамований завадіяка Самійло Зборовський. То був грубий, жорстокий вік, який і породжував несамовито-загонистих вояків, що вміли міряться силами і з яничаром, і з польським драгуном-крилатим і з самим турком-османом.

Другим колонізатором був староста Канівський та Черкаський — Олександр Вишневецький, магнат і нащадок Володимира Великого. Оселився на Лубенщині в кінці 15-го століття. За його часів залюднено Засульську та Запсьольські округи. Колонізація зростала з року в рік і йшла назустріч до вже заселених пунктів Заворкслянського регіону. Розгорнуте на широку скалю заселювання земель магнатів Вишневецьких йшло ліпше, бо землі ті лежали ближче до опірних пунктів (Київ, Канів, Черкаси) та далі геть від ляхного тоді «Дикого Поля». На тих широких просторах стараннями нових магнатів й розквітали такі міста та промислові

осередки, як Лубні, Ромни, Прилуки, Золотоноша. Все довкілля обсаджено було селами та багатими хуторами з давніх давен. Самі Вишневецькі осіли на стало в Лубнях, звідки й керували своїми добрами, що сягали аж по річку Ворскло. Полтава вже тоді увійшла в орбіту економічних та культурних зв'язків тих Лубень, що згодом стали центром духовного життя всієї Вишневеччини, як тоді називали весь той край.

Селяни та всякі «займанці» стали звикати до тих розкошів в степах й ні обчім не журилися. Були такі сміливі, що вже просувалися й ближче до татарських кордонів, хоч і поглядали з острахом на те таємниче «Дике Поле»: адже ще діди та ба й батьки добре пам'ятали тих кримських та буджацьких номадів, знали й менглі-гиреевських татарів, які вже не тамували несамовиту жадобу до здобичі й заганялись було навіть під самий Київ, топтали пшеницю на Волині та Поділля і гнали у невір-землю білий ясир — красунь-подолянок.

Але в ці дні в степу ще було тихо і ординці тільки придивлялись здалеку, нікого не чіпали. Степ кохався в розкошах своєї краси і мовчав...

Не забували тільки старі козаки, сивоусі старшини. Всі багаті села та слободи було обкопано глибокими канавами, огорожено тинами та плотами, склепано добре товариське військо, записувались туди й сімейні і парубки. На старшин вибирали таких, що добре знали військову муштру та вміли орудувати мушкетом, списом, шаблею. Будували вежі не тільки в околицях села ба навіть і геть далі ставили по закутках пікети. Вартові вартували і вдень і вночі. Десять у балці неодмінно була криївка-землянка, де спочивала варта, тоді як десяток чи два козаків стерегли широке поле. Час від часу вартовий ліз на високу щоглу-«хвигуру» й пильно оглядав степ. Досвідчений козак вмів відразу побачити небезпеку: адже татари за звичаєм підкрадалися плазком, тоді розбігались в густій траві на дрібніші загони напівкругом. Замкнувши село в той спосіб, вони вискакували на конях з галасом і летіли до перших хат вже з смолоскипами і все палили. Це добре знали по селах та містах всі і тому завжди були напоготові. Хоч як вміли критися татари, все ж їм

ніколи не щастило непомітно підкрастись: рух викривала розгойдана у всі боки трава, кошлата тирса, наполохана степова птиця (найчастіше стрепет), часом гостроверха татарська шапка, кінська голова, довгий спис. Вартовий гукав на гвалт, осавула перевіряв поле й зараз же давав знака палити просмолені порожні куфи. Такі куфи ставили осторонь пірамідою в ряд, гонів за два одну від одної впрост до самого села або міста. Біля кожної піраміди завжди стояв підпалювач з дьогтьовою ганчиркою: палив тільки свою купу, даючи знати тим самим сусідньому пікету про небезпеку. Сусідній пікетчик палив негайно свою купу, за ним робив теж другий, третій, десятий. За мить все видноколо вкривалось полум'яними цяточками. Села вже знали, що летить до них страшний гість: жінки, діти й старі тікали до сховів, хто біг з очеретиною й до річки або й ставка, занурювався з головою й дихав через оту саморобну дудку. Хто був здібний, той хапав зброю й на коні летів назустріч лютому здобичнику.

Таке було важке життя селянина на селі, ремісника у місті в ті далекі суворі часи . . . Без мушкета орач не виходив у поле, ремісник робив діло, а все поглядав на кілочок, де висіли шабля й наготовлена рушниця.

3

Князь Михайло Львович Глинський приїхав до своїх приворсклянських маєтків не надовго. Йому тут треба було оглянути свої добра, подивитись чи дуже напелешкали ординці гиреевські та чи багато погнали полонених під турка. Здавалося на цей раз обійшлось без великих втрат: ординці, чув він, були дуже обтяжені подільськими та брацлавськими бранцями й квапились кинути спустошений край якомога швидше. Вишневеччину зачепили краєм, а більш за все дуже наполохали селянство: де хто із займанців утік ближче до Полтави, Золотоноші та Лубень, інші не знати де поділись. Князь розіслав гінців кликати поспільство на старі гнізда, улещувати волею та дармовим господарським начинням, казав не боятись татарів, бо у Полтаві та Лубнях і в самому Глинському стежить за ординцем добре військо, та-

тарин не наважиться сюди сунутись. Та проте займанці не квапились вертати.

Тим часом князь дістав від гінця вістку. Його притьмом кликав до Кракова новообраний польський король він же і великий князь литовський Жигимонт I-ий на прізвище «Старий». Сповіщалося теж, що попередній великий князь литовський «коханий князь Олександр» нагло помер. Тепер вже наступник притьмом кликав князя Глинського на нараду та водночас і на пишний погреб померлого Олександра.

Князь замислився... Ніяк не сподівався такої страшної халепи: адже при дворі, як і скрізь, водилися пристрасні й підступні наклепи: сам він мав там багато ворогів, бо дуже вже йому заздрили. Тай було чому: адже в Україні на той час був він першою людиною і в соймі завжди обстоював інтереси шляхти того краю. Замолоду довгий час жив за морем, студіював право у Німеччині, служив при дворі цісаря Максиміліяна, кілька літ був і міністром у Альбрехта курфюрста Саського. Тоді саме його й покликано було до Кракова. При королі Олександрі він став за маршалка двору, тобто дістав посаду першого рангу. Це дуже окривило бундючного пана: намислив він тоді внормувати правне життя всього православного поспільства та всієї православної шляхти, бо й сам був православним і побожним шляхтичем. Тут, у Кракові, він не крився з тим: на соймових нарадах він раз-по-раз докоряв полякам та литовцям, казав, що панство польське надуживає своїми привілеями, не дбає про народ Лівобічної України, привласнює собі не тільки землі, а й саме право на володіння краєм — Київською Руссю. За ним стояла вся українська шляхта і навіть шляхта білоруська. Все те дуже непокоїло краківський двір і саме литовське лицарство.

На соймових нарадах часом бували й прикрі несподіванки. Так, коли князь сміливо вимагав для Русі-України права на своє законодавство, свої державні інституції, литовці, а за ними й поляки злобно доводили, що князь забуває ім'я того, хто на Синіх Водах розгромив «Золоту Орду». Розгромив її великий литовський князь Ольгерд (1360). Отже своїми вимогами князь і маршалок Глинський грубо порушує права звияжця: звияжець — Великий Ольгерд має всі права на

звільнені від татарів землі, його права переходять і до його нащадків — елекційних королів, а значить і самого народу, тобто до поляків і литовців, об'єднаних в одну міцно-склепану державу. Такий мовляв закон звитяжця вважається справедливим та безапеляційним. Даремно маршалок двору доводив, що на Синіх Водах били Золоту Орду не тільки литовські лицарі, били їх і православні вояки з Вишневецьчини та Глинщини. Таке твердження ще більш дратувало і литовців і поляків: всі вони твердили, що по всій Україні однаково панує литовське та маґдебурзьке право, іншого права сойм не дасть. Живий ще тоді король Олександр намагався узгодити справу, помирити «славних русинів» з правдивими лицарями. Бачив бо, що князь Глинський вже має не абияку силу: вся православна шляхта вперто обстоювала своє право глибоких реформ в Рідному Краю впрост до відриву України від тих двох покатоличиних держав. Де хто вже йшов ще далі: боронити стару Київську Русь оружною рукою, а коли не буде на те доброї потуги, шукати спільника. І указували на Москву.

Так тоді нуртувала стара Русь-Україна, найпаче Лівобережна, що була досить далеко від несподіваних сюзеренів Литви й Польщі. Тут, по сусідству «Дикого Поля», де вже на Хортиці формувалась нова непогамована й загониста військова Січова сила, ніхто й не думав віддавати Вишневецьчини на поталу ляху-литвину. Чули добре ту силу й козацькі старшини та великі маґнати — всі діти квітчастого степу й нашорошено прислухались до того, що скаже найкращий і коханий князь Глинський та його побратим Дмитро Вишневецький, що «гартував свою шаблюку в самому пеклі». Русини — православні князі, як от Сангушки, Глинські, Вишневецькі, Дрожді, Корецькі та інші вже шикували свої загони «серденят».

Так було в Україні, коли князь Михайло Глинський на рещті зібрався в дорогу. Рушив він улітку з невеликим загonom. З ним воднораз поїхав і молодий Ярема Сангушко: цей молодик віз листа від старого сотника Висовського до доньки Настусі, що жила в Чернігові і де літувала ось вже четверте літо при Єлецькому монастирі разом з своєю старою тетою, сестрою пана Висовського.

Невеликий загін на сотню козаків з князем Михайлом Глинським їхав з приворсклянського маєтку впрост до Києва. Пан Ярема Сангушко мусів податись праворуч на Чернігів. Вельможний магнат знав чого туди їде молодий його приятель і помічник. Він навіть приділив йому з своєї сотні 20 добірних козаків. Вже по дорозі до міста почули вони від тамошніх старшин тривожну чутку ніби поляки збираються перехрещувати козацтво й поспільство на латинську віру. Чутка іритувала, хоч і видавалась якоюсь нісенітницею. Але все ж помічали, що поспільство непокоїться. Біля Києва князь став прощатись.

— Ну, пане Яремо! Попрощаємось тут, гаяти часу не будемо, — казав князь обіймаючи молодика. — Чує моє серце, не матиму доброї зустрічі у Вавелю.

— Чому так? — здивовано глянув молодий пан на свого старшину.

— А так... — нерадо хитнув головою князь. — Багато вже при новому королю шептунів і ляхів і литовців. Не люблю я ні тих ні тих, так само, як і вони криво дивляться на нас: все плянують, як би міцніш загнудати. Стережусь, щоб бува не наварили нам каші. Та'леж я не з тих, щоб здався на ласку ворога без бою... Ні... поміряємось ще силами...

— А може ж і не дійде до цього! — обережно питав молодик.

Пан Сангушко добре знав ті двірцеві чвари. Тай у дорозі наслухався поганих вісток, найпаче про ляхів, які притьмом плянували зробити всю Україну польською від «моржа до моржа». Як і всі Сангушки та інші православні магнати, він всім серцем був заодно з «православним братством», як тут величали себе сторонники православної віри «старої Київської держави». Він тільки уцілував свого старого старшину й мовчки повернув коня на Чернігівський шлях.

— Коли що в Чернігові негаразд, мерщій рушай назад до Санджарі з своєю нареченою — , гукнув йому навздогін князь. — Там жди мене і аж ніяк не жени коня на

Краків. Чуєш! У Кракові нам не місце, там гірш, як у «Золотій Орді»!

З тим і помчав до нового польського короля.

— «Як то привітає той король, — думав він, не оглядаючись на молодика: — чи калачем, чи бичем! Побачимо...»

5

Пан Ярема надвечір був уже в Чернігові. Збирався до ушлявленого Єлецького монастиря, але його коня хопив за вуздечку старий суворий чернець і грізно спитав:

— Куди повернув коня, пане Яремо?

Пан Ярема здивовано глянув вниз на того, хто так навально держав його коня і нараз розпогодився: він пізнав ченця.

— Ааа... святий чернець Паісій, — і сплигнув з коня.

Ченця він знав добре: був сивий, високий і тонкий, як жердина, чорні очі паленіли все ж молодим завзяттям. Був з тих ченців, що не одного разу відбивали татарів від міцних мурів святої обителі. Говорив гостро, мов карбував кожне слово: звик так говорити і в церкві до парафіяннів-правдиво і сміливо. Тут його можна було бачити скрізь — у церкві, на вулиці, у монастирській друкарні, тільки не в своїй келії. Найчастіше сидів у друкарні, де друкувалось багато і святих книг, і панегіриків, і казань. Всі знали цього духовного пастиря, дуже шанували «зело мудрого» і невтомного монастирського працівника. Казали: хоч і суворий чернець, але то тільки на людське око, насправді ж має щире незлобне серце і завжди допоможе в скруті-біді.

— Відкіль і куди? — питав чернець, допитливо поглядаючи на молодого мандрівника.

— З дому до вашого богоспасаємого граду Чернігова, — всміхнувся пан Сангушко.

— Гм... мабуть що ми молимося не так, як годиться правдивому християнину молитися, — кинув старий чернець. — Негаразд у нас.

— Що ви кажете, святий отче! — майже крикнув молодик. — Хіба сталося яке лихо?

— А хіба ви й досі нічого не знаєте? — і собі перепитав чернець. — Адже ляхи, мостиві пани, наш монастир сплюндрували, та й пишний храм наш збещестили... — і раптово гірко заплакав.

Пан Сангушко дивився мовчки і нічого не розумів.

— Як, коли, пощо? — сипнув він, як з решета дрібного зерна.

— Так, сплюндрував лях, як таке саме зробив колись й ординець з Київською Лаврою, — казав тихенько чернець, витираючи хусткою очі. — На провесні те зробив: Наїхав із заїздом і розгромив, гвалтом розгромив, ще й кричав, що громить «еретицьке гніздо», казав, що тут, у цьому граді, не буде вже панувати «схизма», всіх, мовляв, обернуть в латинську віру, а з цього нашого Успенського храму зроблять латинський костьол.

— А ченці ж як? а шпиталь, школи?

— Все поруйнували, хворих розігнали, школи теж розбили. Школярі й усі старшинські панянки розбіглись хто куди... Немає там нікого: може кого шукаєте, так то даремна робота.

— Так, я їду з листом до старої пані Висовської та до її небоги панночки Настусі, від батька пана сотника Висовського листа везу.

Чернець похитав головою.

— Там нікого немає. Наш адміністратор поїхав до Кракова з скаргою на ляхів. Кажуть новий король обіцяє всім дати лад і спокій. Може й на правду добрий, Бог його знає. Добрий то він добрий поки що для панів магнатів, для поспільства ж дасть Біг. Та хіба ж можна за один день полагодити те, що поруйнували його слуги щонайменше на чверть віку! Не вірю я польській доброті: від них тільки й чуєш: «пся крев» та погрози облатинити й покрипачити.

— Як же дістатись до пані Висовської?

— А пані Висовська з небогою живуть у своєму маєтку ось тут, недалечко. Можу показати...

— О, я дуже хотів би святий отче вашої в такій пригоді допомоги. Тільки не знаю, як бути з моїм маленьким загоном.

— Скажіть, щоб завертали услід за нами. У пані Висовської знайдеться куток для вашого загону, знайдеться й шматок хліба.

Через десять хвилин вершники вже стояли біля воріт садиби старої пані Висовської.

6

Зустріч пані Висовської й небоги Настусі з молодим гостем з Глинщини була радісною несподіванкою всуміш з журбою та переляком й думами про те, що принесе завтрашня днина. Пан Сангушко добре знав стару Висовську, бачився не одного разу, але у Чернігові зустрівся вперше в її садибі. Його ласкаво привітали, Настуся ніжно уцілувала, підійшла під благословіння панотця Паісія і гречно просила обох сідати. Була то тендітна панна, з гнучким станом, лагідними чорними очима й довгими руськими косами. Жила вона у своєї тети ось вже три роки, як минуло з Великодних свят. Виховувалася вона у школі при Єлецькому монастирі й вже кінчала науку, як несподівано сталося велике лихо: що говорив чернець Паісій, те все було гіркою правдою, більш того, святий чернець де що не доказав та мовчали й жінки, щоб не завдати болю молодому мандрівнику: адже поляки познущалися і з уславленого на всю Україну Успенського собору, розбили іконостас та вітвар, порубали ікони, а знаний на всю Чернігівську округу ксьондз свенте Боніфаций Чарковський, правдивий езуїт, урочисто освятив новий престол, всю церкву і казав мирянам ходити що неділі на мшу.

— Ми не ходимо, навіть не витикаємося на вулицю... може все те й неправда.

— Ні, то правда, — нерадо мовив пан Сангушко. — Про це мені казали чернігівці ще по дорозі до вас, тільки я не йняв тому віри, тепер бачу, що все те гірка правда.

— Може новий король не дозволить такого знущання над православною вірою, над нашим народом, адже ми не поляки, а русини-православні, — казала перелякана пані Висовська.

— Всі чомусь надіються на нового короля, — всміхнувся панотець Паісій. — Може він і на правду заборонить таке кощунство, та тільки невідомо чи послухає його наказу розбещена шляхта. От що мене непокоїть.

— Почуємо, що скаже нам наш князь: він зараз у Кракові, — кинув мляво пан Ярема: його трохи втомив сьогоднішній день.

— Князь Глинський у Кракові? — здивовано питала пані Висовська. — Не побоявся туди їхати?

— А чого б він мав лякатися? — й собі здивувався пан Ярема.

— Та... я чула... різні ходять поголоски, — і стара пані замовкла.

— Можна знати які саме поголоски? — нашорошився молодий мандрівник.

— Не знаю як і казати, — тихо мовила пані.

— Проте... все ж які поголоски? — допоминався пан Ярема.

— Та різні ходять плітки... незнаю хто їх ширить. Ніби наш князь деякою мірою винен в смерті покійного короля Олександра. Плітки дурні, але ходять вперто по всій Чернігівщині, тай далі за її околицями. Хто їх пускає — невідомо, але чула від статечних людей. Тепер всі чогось ждуть, лячно оглядаються, христяться та шепчуть молитви.

— Гм... — мугикнув молодик.

Видно було з усього, що така новина його дуже збентежила, він схилив голову і щось думав.

— Не треба сушити голову тим, що там говорить вулиця, — перехрестився старий чернець. — То все марнота. Почуємо всю правду від самого князя. Адже треба сподіватися скоро він поверне додому і все тоді почуємо з його правдивих вуст.

— Так, так... притакнула і сама господиня.

Така кепська розмова видно її турбувала, та і всім стала не до смаку.

Господиня поквалпно підвелась і запросила всіх до трапезної.

— Вашому заgonу, ясний пане, — казала стара пані, — я вже приділила і спочивок і харч. Прошу не турбуватись і не журитись ні об чім.

Гостей пригощали шанобливо, як і водиться на Чернігівщині, але обидві пані і стара й молода поглядали на молодого мандрівника заклопотано: видно хотіли щось питати, та не знали як розпочати бесіду.

— Пан Ярема мабуть вже скінчив науку, — несміливо питала господиня.

— Так, укінчив за морем, — в якійсь задумі мовив той.

— А тепер же як? — шепнула Настуся і спалахнула.

— Тепер... гм... тепер мусів би їхати з князем Глинським до Вавелю, краківського двору нового вельможного пана круля. Кличе той круль нашого князя незнати чого до себе... в гості чи в якійсь справі. Мабуть князь вже у Кракові, я поїду трохи згодом. Зараз мушу відвезти вас пані матко й Настусю до Полтави або просто до села Санджарів. Бо пан сотник літує там літо завжди.

— Так, я це знаю, — просто мовила пані Висовська. — Мені пан старшина пише, щоб не гаялась і мерщій їхала з Настусею додому. Але я все ж вагаюсь: кажуть ніби на Полтаву часто нападають ординці і мені лячно. Та й то казати, не мед і в Чернігові, самі бачите, що діється тут. Тепер і не знаю, як бути. Брат притьмом наполягає везти Настусю додому, бо мовляв пора, науку, хвала Богу, укінчила і вже немає чого сидіти: пише розсудливо, як дбайливий батько коханій дитині. Панна ж на виданні...

І пані Висовська скоса глянула на молодика. В розмову втрутився панотець Паісій.

— То так... Пану сотнику болить серце, бо знає за наш край багато більше, як ми, що живемо тут. Казати правду, у нас дуже небезпечно вже тим хочби, що пани поляки тяжкі кривди нам чинять, може бути і ворохобня. Тому і я радив би їхати на Глинщину як найшвидше. Правда, чув і я, що там шастають ординці, але все ж краю того не вкусять: бояться татари і Глинських і Сангушок, а вже Вишневецьких і пого-

тів, недурно ж татари лякають своїх дітей князем Дмитром. Той князь, чув я, вже має і добрий компут завадіяків-козаків, таких, що й нам би треба таких сотень дві пополохати ляшків, щоб не чіпали наших храмів.

Він помовчав трохи, чи не скаже хто своє, але всі мовчали.

— Я все ж думаю, що круль Жигимонт не дозволить кривдити православних зацних персон, — вів своє панотець, — при дворі, у Вавелю, наших багатенько і ляхи та литвини все ж стережуться: не підуть на розбрат. Як пан Ярема скаже? — кинув він мовчазному Сангушко.

Той тільки погладив вуса і глянув на Настусю.

— Треба їхати, — зітхнув він чомусь. — На те саме я й тут. Адже панна Настуся на правду на виданні: в степах вільних відбути весілля. Як скаже панна?

— Мерщій їдьмо... їдьмо: я більш боюся поляків, як татарів, — звонпила вона. — Поляки підступні, підступом і чинять кривди нам.

— Тоді хай буде так, твердо мовила тета, — коли ж рушаємо?

— Завтра, позавтра... — роздумуючи казав пан Ярема. — Так чи так, а на цім тижні мусимо їхати. За ці два-три дні щось і придбати годиться на весілля: місто велике, всього можна купити, хоч нам з панною все ж тут тісно. В степах, так в степах! Ординець на правду стережеться князів наших, а більш за все двірських козаків: адже пан Дмитро вже не раз і не двічі заглядав за межі «Дикого Поля» пополохав трохи отих недобитків із «Золотої Орди». Їдьмо цими днями!

У великій родині Сангушок та Висовських давно вже знали про заручини молодої пари пана Яреми з панною Настусею, знали й те, що шлюб має відбутися восени, тому всі без натяків говорили просто про те родинне свято, про те весілля в степу. Адже така приємна подія траплялася не часто серед того войовничого панства, що все жило у великих клопотах, напрузі та ароганських чварах. Всі готувались до весілля.

Другого дня пан Ярема направду дещо купив та воднораз оглянув й Успенську церкву: польські пани дуже покарбували храм, але все ж, на його думку, лихо можна було замувати. На той час і панотець вже дістав добру вістку від архимандрита: ніби король дав наказ віддати назад храм «поспільству грецької віри» та ще й нагримав на польського старшину молодого Забжезинського, батько якого був зацною персоною при Вавелю.

Панотець Паісій хоч і повеселішав, а все ж не дуже вірив тим архимандритським вісткам: добре бо знав, як пани магнати слухаються королівських наказів:

— Не так той король докучає, як його короленята, — казав він пані Висовській, благословляючи всіх в далеку дорогу.

В кінці тижня все панство, ескортоване гайдуками, виїхало на Глинщину до маєтку старого пана сотника Дороша Висовського.

8

Чернігівське панство виїхало зранку в добру годину й швидко прокотило аж до кордонів Вишневецьчини. Скрізь було тихо, безпечно. Стара пані Висовська не лякалась, хоч і приглядалась пильненько до обрію: чи не виткнулась бува де гостроверха татарська шапка. Ескаорт все ж був поважний, козаки безтурботні і їхня вдача байдуже дивитися на все навіть й у хвилини великої небезпеки мимохіть заспокоювала. Заспокоїлась і пані Висовська, вона навіть наказала стати на спочинок біля маленького гайку. Панна Настуся теж спокійно оглядала степ: вона нічого не боялась, бо ж тут був пан Ярема! Це багато важило, важила ще чи не найбільш сувора доба, що випестила ту породу неполохливих, загартованих південними степами людей, що вміли і боронитись і нападати... Тоді саме уславились непогамованим завзяттям та грубою вдачею не тільки такі лицарі бойового духу, як Байда Вишневецький, Предслав Ланцкоронський, Самійло Зборовський або Остап Дашкович, фундатори сталої охорони наших прикордонних степів а й войовничі жін-

ки, як Барзобагата, Гулевичова, Ганна Монтовтова... Такою могла би бути й панна Настуся в добу того лихоліття. Татари, ляхи, литвини та різні ще там степові волоцюги мимохіть гартували осілих степовиків, робили і тих хуторянів невгнутими трудівниками, крицевими орачами і бійцями, що навчилися битися з ворогами не тільки за землю, а й за свою непідлеглість, свою державу, фундовану на ґрунті старої держави Київської Русі. Такою була в ті часи старшинська верства.

— Як тут гарно! Який пишний краєвид аж до обрію! — казала Настуся, виходячи з берлини й оглядаючи гай.

— Так, наші степи вічно юні, — ствердив пан Ярема. — Прощу тут спочити, а чи може панна хотіла б трохи походити?

— Так, краще походити, — озвалася пані Висовська. — Поки там зварять нам кашу! Якиме! Чи скоро там буде куліш?

— За один заячий скік все буде на обрусі! — пожартував старий козак Яким-кашовар, він же й добрий порадник саме в степу. — Треба ось добути чистої криничної води, — і став розглядатись. — Ага! ось в цьому гайку і найдемо те, чого шукаємо.

Через п'ять хвилин він ніс вже повну цеберку кришталево-чистої води, витяг казаночок й розвів багаття. Від нього не відставав і весь загін: в чистому полі заройлось циганське життя: козаки варили куліш, десь вловили кілька дрохв і вже смажили на вогні... Все робилося із жартами, сміхом та витівками... Кашовари не барились і скоро весь табір «кріпив сили», хто вже й пропустив срібну чарку, хто пихкав люлькою, а де хто вже й спочивав або тихенько гомонів:

— Чули, пане Федоре, яку вістку приніс Панько Шкандиба з крулівського двору?

— А що? — прихилився пан Федір до сивого козака, який вже палив люльку і вмощувався на трухлявому пеньку, — яку вістку приніс гінець Шкандиба?

— А ту, що ляхи хотять відвідати Вишневеччину, таку вістку.

— І не самі, а з панами ксьондзами перехрестити бач все козацтво на латинську віру.

Гм... не думаю, щоб лядські ксьондзи їхали сюди: побоятся. Адже у Кракові думають, що ординці вже забрали всю Глинщину й Вишневецьчину.

— А чому так думають? — дивувався старий козак. —

— Далеко живуть від нас і вірять всякій нісенітниці.

— Бог же його святий знає, як воно буде скажимо й на завтра. Татари ж не кинули щастати в наших степах: скажимо приміром хоч би й про село Перещепину: наскочили, порубали, попалили і ще й ясир взяли... От вам і козацька охорона!

— Так, так... Охорону треба б ставити не з десятка козаків, а з великої залози і не по селах, а по Дніпру, щоб зашвербіло в носі кожному ординцю, та й туркам тоді стало б моторошно гуляти човнами й галерами в наших краях...

— То більше скидається на правду. Я приміром чув, що пан Вишневецький ладиться ставити фортецю на Дніпровій Хортиці... тоді б припишли і татари.

— Який то Вишневецький?

— Та не хто інший, як наш Байда, той таки береться як слід укоськати і ординця і турка...

— Дай Боже! А що до ксьондзів, не йміть віри, то небезпечне діло. Гадаю, коли й будуть тут, то... — козак загасив золу в люльці пальцем і посунув до кишені.

— Можуть приїхати вони тільки до панських маєтків облатинювати тих магнатів, які самі мостяться обернутися на ляхів.

— На Вишневецьчині таких немає, — терпко мовив пан Федір. — За Глинських та Сангушків та й усю рідню їхню знаю добре... ніхто з них не кине предківської православної віри: охрещені вони у грецькій вірі, грецьку віру й зберезуть до могили. Не пустять вони сюди не тільки ксьондзів, а й самих панів-ляхів.

Він глянув на панство, яке ще трапезувало, тоді прихилився до козака й шепнув:

— Пани наші тут лаштуються випхати ляхів і зовсім з України. Наша це земля споконвічна Київська держава... Скоро всім тим панам-ляхам покажемо шлях на Краків.

Раптово хтось стрельнув з рушниці. Всі глянули в той бік, до гаю. То козаки розважались: вони ціляли степового орла, що повільно кружляв високо у блакиті. Скоро він шугонув геть далі за обрій.

— На коні, панство, на коні! — гукнув пан Ярема, а сам вже вигравав на вороному. Пані Висовська виглядала з берлини і пильненько дивилась, як козаки шикувались. Через хвилину-другу гайок спорожнів: сірів лише попіл від вогнища та пурхали положливі стрепети у високій траві.

9

Перескочили Липову-Долину швиденько, а там вже й Перещепина — все під старою Полтавою. Але скоро пан Ярема помітив, що машталір збочив на свіжо накатаний шлях, не на Перещепину, а поруч неї.

— Чому погнав не на Перещепину? — догнав берлину пан Ярема.

Машталір показав пужалном і щось сказав, але за тупотом коней не почув що саме сказав. Тоді став приглядатись. Його вразила церква, вся чорна від обгорілих обаполів, на розі лежав почорнілий хрест. Далі, на одшибі стояла мертва тополя: її попалені гілки стирчали німо, ніби простягали до неба руки у великій скорботі. Мандрівник поїхав мертвим селом. Оглядаючи майдан, пан Ярема побачив багато спалених хат, ніде не видно було живої душі, навіть не бачив собак. Моторошне й мовчазне видиво! В самому кінці, вже за цариною з якоїсь зчорнілої купи хмизу видряпався ветхий дід. Прикриваючи долонею очі від сонця, пильненько приглядався він до вершника.

— Що за село?

— Та ж Перещепина, милий пане! — прошамотів дід, низенько кланяючись.

Говорив невиразно, все показував на понурий обрій туди, де вже темніло таємниче «Дике Поле». З його белькотання, вершник вловив лише одне слово:

— Ординці...

І зрозумів усе.

— Коли спалили?

— Та ж тижнів зо два тому, панночку, — шамотів дід, скорботно хиллячи голову.

— Ясир брали?

— І-і-і... похитав головою дід. — Силу взяли, силу... найпаче молоденьких дівчат... Що плачу було, плачу, плачу... Боженьку милий...

— Куди гнали, в який бік?

— Туди... — махнув рукою дід все на теж мовчазне «Дике Поле».

Вершник скинув з плеча сакву з харчами.

— Візьми, дідусю, Христа ради...

— Спаси Біг, панночку, спаси Біг, — кланявся земно дід. — Давно не їв... давно... А ховався не знати й нащо: хай би вже мене вбили, ніж діточок малих топтали кіньми. Плачу було... ох! плачу-ридань...

Вершник вже не чув що казав дід: він догнав берлину хмарний і вкрай збентежений, бачив бо вперше таке лихо свого народу.

— Що сталося з тим селом? Хто спалив? — питала наполохана стара пані.

— Пожежа сталася... — нерадо відрік вершник.

— Часом не татари? — і в голосі почувся переляк і жах.

— Ні, діти ненароком спалили, — і важко зітхнув.

До Санджарів панство приїхало в обідню пору. Пан сотник зустрів чернігівців з хлібом-сіллю, благословив доньку, яка припала до руки батенька й ніжно уцілувала сестру. Пана Сангушка, як зятя, обняв і так і повів усіх до світлої

горниці. На селі його хата була чи не найкраща: будова легка, бо жив тут лише влітку, на виточених палях. З сіней треба було нахилитися, щоб без шкоди для лоба просунутися до світлиці, де стояли липові ослони всі в дорогих турецьких килимах. В кутку була божниця, уквітчана польовими квітами, безсмертниками та пахучими травами. Посередині й ближче до вікна стояв великий стіл, застелений важким вельветовим обрусом. Біля нього метушилися молодичі в парчевих очіпках та чорних дорогих запасках; сорочки галтовано гарусами.

Через двері була менша світлиця, вся прикрашена килимами. На стінах висіла козацька зброя і цілий наряд люльок, в кутку притулено до стіни «товариську» люльку, яка ходила серед товариства лише коли старшина збиралась тут на будь які наради. Тут пан сотник спочивав по обіді, або гуторив з ким будь з старшин, коли случалось кому заїхати до Санджарів. У малій світлиці були ще й низенькі турецькі канапи й такі ж низенькі столики з карафами, повними різних наливок та «спотикачів» домашнього виробу. Долівки чепурно вимазано жовтою глиною й густо посипано чебрецем та васильками.

Старий сотник був давненько удівець, але любив лад і пильнував, щоб жіноцтво чепурило світлиці повсякдень, а в свято й поготів.

— Небіжчиця любила лад, — казав частенько, — тож мусите берегти того її звичаю, щоб їй легше було на тім світі. І всі те добре знали: гнівити пана сотника не годилося. Він був хоч і ласкавий, але часом і крутий. Виглядаючи доньку, кидав ненароком:

— Дивись Домахо, щоб було наготовлено всього як слід і все таке, яке любить наша панночка Настуся...

— А ти, Векло, чому не посипала канупером та любистком панночкину світлицю?

— Ось же несучи свіжого чебрецю! — говорила чорнява Векла з хвартушиною, повною запашної трави. — Зараз підмету й посиплю.

Тепер сидів за великим столом проти дорогих гостей, посміхався щасливо в сивого вуса та все поглядав на молодих.

— «Гойна пара, — думав він, — ладна пара, аби тільки Пан-Бог дав діждати тої щасливої днини, коли поберуться. Настуся як виросла і не впізнати. От тільки не щебече, все роздивляється та не зводить очей з свого Яреми. А пан Ярема щось ніби мовчазний, може споважнів», а вголос питав:

— Як же жилось у Чернігові за ці довгі роки, що не бачив вас, милі мої рідні?

— Жилось добре, дякувати Богу та добрій нашій теті, — кинула мляво Настуся. Тільки цього року не так вже й гладенько велося...

— А що так? — питав батько. — Маріє! підстав панству пиріжки тай чогось там ласенького. А я вже сам чарки поналиваю медом... пану Яремі, як козаку, міцної варенухи... га!

І він став наливати кришталеві та срібні чарки.

— Вип'ємо ж за щасливе життя під охороною святої Покрови.

Гості їли та все придивлялись.

— Як же цього року жилося вам там? — знов питав пан сотник.

— Сам здоров знаєш, мовила сестра, скоса поглядаючи на господаря. — Адже я писала тобі частенько.

— Це ти за монастир! Так невже й досі не привели до ладу, не прогнали ляхів?

— Ніхто їх і не думав проганяти, — озвалась Настуся. — Адже поляки кажуть, що вся Чернігівщина їхня і всі тамошні багатства теж їхні. У самому місті всі церкви, монастирі, ратуша і всі державні добра їхні, бо і люди там слухаються тільки їхнього права, Литовського статуту. Хіба на Вишневещині та Глинщині не так?

— Трохи здається не так, доню. Правда, ми теж живемо за Литовським статутом, але хвала Богу самі собі пани, поляків не чути, монастирів та церков наших теж ніхто не руйнує, та й магнати наші того не дозволять панам ляхам.

— Ляхи та литовці кажуть, що на Синіх Водах вони розбили Золоту Орду, то значить і Край їхній, — кинув ніби так пан Ярема.

— Он як! — Здивувався старий сотник, глядячи сивого вуса. — Он як! А може ж воно було трохи і не так! Ми знаємо добре, що не так. Прогнали Золоту Орду ми, нащадки Київської Русі. Що правда, ординців розбив на Синіх Водах великий литовський князь О л ь г е р д, але ж зробив все те за Божою ласкою та допомогою всіх наших православних князів та й усього поспільства. Діди князів Вишневецьких та Сангушок кров'ю своєю перемогли татарів. Наш таки князь Михайло Глинський під Клецьком загнав хана Менглі-Гирея за Дике Поле впрост аж до Криму. Поляків тут ніхто не бачив й зараз вони просто хочуть загарбати наше!

— Мабуть що так, — кинув нерадо пан Сангушко. — І мабуть, догадуюсь, в цій справі й покликано князя Михайла до Вавелю.

— На нараду, чи що?

— Не знаю, на нараду, чи може на якийсь небезпечний герць...

— Хіба пан Михайло завинив що? — Допитувався старий сотник.

Пан Ярема мовчав. Направду він і сам не знав нащо покликано князя до Вавелю, догадувався тільки, що кличуть на якусь біду: князь не любив поляків, не любив за зухвалість, розбої шляхти, а більш за все за пригортання земель старої Київської держави до польсько-литовської держави силоміць і без згоди православних сенаторів при польському дворі. Про таке свавілля говорив не криючись в самому Краківському палаці. Мабуть про те все й довідався швидко сам король.

11

Прс свої роздуми та клопоти він розказав старому сотнику вже пізніш по обіді в другій світлиці, коли обидві пані пішли до своїх покоїв на спочивок.

Пан сотник смоктав люльку й мовчки слухав.

— Польська шляхта та литовські лицарі заприятелювали не на жарт, — казав тихенько пан Ярема, — надивився

я на них у Вавелю ще минулого літа. І ті і ті аж ніяк не дбають за нас, православних, більш того, дивляться з призи́рством й чинять на кресах великі шкоди, найпаче поляки, які потурають таким улесливим русинам, як князь і великий магнат Константин Острозький. Правда новий король Жигимонт «Старий» щось дає нам, нащадкам поруйнованої і вже мертвої Київської держави, дає поки що письмо, мову та ще сякі-такі полегкості. Т'алеж поспільство наше вже переведено в послушні, а князям-магнатам хоч і дав великі земельні урочища аж до Дикого Поля, так же про ренесанс розчавленої Золотою Ордою Київської держави й гадки не має. Все це дуже іритує нашу шляхту і не тільки нашу, а й шляхту Білорусі. Скрізь росте неспокій, були вже й заколоти і навіть баталії з польськими жовнірами. Наскільки я знаю наш князь хоче використати візиту свою до Вавелю та по просту спитати ясного короля чи думає він про той ренесанс, про який у Вавелю говорять православні князі неприховано і не криючись. Поляки роблять з Литвою альянс, то правда, але роблять це вони так, щоб Польща була першою і головною державою, а Литва тільки стояла під протекцією польської корони. Адже для двох тих країв зараз є лише один король, який сидить не у Вільні, а Кракові. Та вже й робиться багато такого, що може дуже скоро відіпхнути Литву в густу тінь польської корони. Досить і того що тепер державною мовою є лише польська та обов'язкова навіть і для литовців. Хоч де хто й хвалить нового короля, та все поки що не видно щось його добрих діл: адже виховував його злий до нас — русинів батько-король Казімір, той король, що покасував Волинське князівство та ще й Київське, покарав на смерть наших православних магнатів, як приміром Михайла Олельковича і зазіхав на всю Лівобічну Україну. Так, бачимо, хоче робити й цей його синок «добрий».

— А що він каже там у Кракові нашим князям? — розпитував пан сотник.

— Та... м'яко стелить, невідомо як буде спатись. Потроху й цей моститься приборкати все наше панство, хитро-мудро. Але наші пани стережуться: коли що трапиться,

зараз же дадуть знати усім степовикам-уходникам. Ті уходники всі озброєні, правдиві козаки, не бояться ні ляха-литвина, ні турка-татарина. Там живуть сміливі й до нас зичливі люди. На них покладають великі надії всі наші магнати: Друцькі, Одинцевичі, Козловські, Дрожді. Князь Дмитро Вишневецький і не розлучається з тими уходниками, найпаче молодими козаками: муштрує їх, вчить стріляти з мушкетів та всяких самопалів, дає землі скільки хто хоче без оброку. За того пана вони раді і в огонь і воду, не одного разу вже ходили з своїм паном і на татарина, турка-яничара. Там добре знають цього козарлюгу «Б а й д у », так називають його всі татари й діти татарські, бо матері лякають дітлахів тим Байдою. Дивлячись на того канівського та черкаського старосту й інші магнати стали заводити козацькі загоны та роздавати своїм уходникам найкращі землі, аби робили.

— То добре, то дуже добре! — хвалив пан сотник.

— А так, добре вже тим, що можна боронитись від всякого напасника чи буде то татарин, а чи пан-лях загарбник. Всі стануть і за свою грецьку віру. Не допустять, щоб за спротив польські королі карали нас на горло, як те зробили з князем Михайлом Олельковим.

Довго гомоніли ці два вправні степові вояки про незриме та застаріле лихо, яке могло несподівано впасти на Степову Україну і з Півдня і з Заходу. Треба було стерегтись ординця за плечима, з правої руки ляха-литвина, з лівої — турка-яничара.

— Все ж, бачу, сили наші не такі вже й великі, синку, — зідхнув пан сотник. — У ворога тих сил куди більше, тай хитріший він і завжди не сам лізе до нас рахма, а в спілці з тими харцизами, про яких часом і забудеш якої вони масти, — роздумував пан Висовський.

— Слушна думка, тату: казав те саме й наш князь: коли до чого дійде то на правду сил не вистачить: не буде на кого спертися у двобою.

— Гм... Що ж будемо робити в такому випадку? — питає стривожений пан сотник.

Пан Сангушко довго мовчав, тоді якось нерадо кинув:

— Поєднаємо, може Москву... Та Московія теж кривим оком дивиться на литвина та ляха, може піде у спілку з нами...

Але пан сотник нічого не сказав і тільки гладив сивого вуса. Тоді шепнув:

— Князь, кажеш, наказав ждати?

— Так, я тільки не говорив про це нашої панночці.

— Борони Боже тривожити, — стрепенувся батько. — Зараня не годиться таке казати, бо ще невідомо, як воно обернеться: може й так обійдеться.

— То так, а все ж треба б не спускати ока і з Дикого Поля, бо... на Полтавщині є ще не аби яке гальмо...

— А що? — підняв брову сотник.

— Та... недалеко від вас тут, у Перещепині гостювали ординці. Сам бачив: спопелили і взяли «білий ясир».

— Знаю те велике лихо, — похитав головою пан сотник, — знаю...

— Треба стерегись... — кинув молодик.

— Гм... все зробив проти тої татарви, сидить вона нам в печінках. Давно прогнали геть ік бісу аж до Криму. Так все ж не кинули звички грабувати: бо добрі мають на тому ясиру заробітки, заробітне діло, хоч і криваве. Що ж! поробив якісь заходи: поставив сторожу, покопав канали, льохи, купив прудких огирів на випадок втечі... для жіноцтва...

— Куди тікати?

— До Полтави, туди орда не полізе: міцна там варта і хлопці б'ються лепсько, не бояться ординця.

— Може б все ж тета з Настусею виїхали туди заздалегідь, все ж там затишніш, — несміливо радив пан Ярема.

— Гаразд, зроблю й це, коли схотять, хай ідуть, адже там у нас своя хата, є де жити. Тільки... мм... боюсь зайвиною щоб не наполохати їх. Ото морока...

І він знов запалив люльку.

Коли вже почало сутеніти, пан Ярема з Настусею ви-йшли на ганочок посидіти на лаві та послухати степову тишу.

Справді, в степу було тихо... Заносило свіжим вітром й терпким духом полиню та вряди-годи підподьомкання перепела. Несподівано прогув біля самого вуха великий жук і чути було, як вдарився об стіну і десь впав. Світилися вогні, але не довго: селяни вечеряли рано, щоб дарма не палити каганця: світили хіба щоб глянути на худобину та й мерщій позамикати все на важкі засуви. Чути було, як пан сотник кликав вовкодавів: вони тихенько скавучали і лащились до господаря, який спускав їх з ланцюгів та разом і наказував вартовим, де саме вартувати та як бити на гвалт. Чота вже на конях тупотіла по селу й раз-у-раз гукала: «Слухаааай!»

Далеко десь на ставках кумкали жаби та в плавнях гув дзьобатий «бугай». Скрипіла по дорозі спізнена гарба і в сусідньому густому садку пролунав дівочий сміх. Зовсім близько хтось через тин кахикнув й несміливо кинув: «Ярино! я тут...»

І знов тиша... і запашний дух чебрецю...

Пан Ярема вдивлявся в чорні тіні столітніх дубів й скидав очі, щоб в який вже раз глянути на Волосожар.

— Яка тут краса! шепнув він на вухо Настусі.

— І великий неспокій, — відрекла Настуся, кутаючись у кашемірову шаль.

— Так, хижак любить таку ніч...

— Який хижак? — питала лячно Настуся.

— У степу тих хижаків чимало... пугачі всякі...

— То ще не велике лихо, — засміялась Настуся. — Велике лихо... — вона замовкла і стала сторожно дослухуватись.

— Яке ж на правду лихо? — допоминався пан Ярема.

— Ординці з гострими ятаганамі... — і голос забринів.

— Коли панна так боїться, то... краще б виїхати від-сіль до міста, приміром до Полтави, — кинув пан Ярема.

— Без тебе і без батька нікуди не поїду, навіть з тетою,
— твердо рекла вона.

— Без сотника не можна тут: мусить бути при ділі — так наказує обов'язок і пан староста.

— Тоді і я буду тут жити та . . . — нараз замовкла.

— Пан Ярема хіба не думає тут літувати? — почув юнак ніжний шепіт.

— То все від Бога! — розчулено мовив він і взяв наречену за руку.

— Так, від Бога, але все ж як думає-гадає пан Ярема?

— Я жду наказу від нашого князя Михайла, — просто рек він. — Здається я вже казав про це ще в Чернігові. Коли пан староста дасть нового наказу й що саме він скаже — не знаю. Знаю тільки одне: наш князь не загається з тим наказом. Якщо все буде благополучно — то і в нас тут все буде гаразд: адже батенько благословив нас на шлюб, отже й думаю терпеливо ждати святої Покрови.

— А коли буде . . . не все гаразд? — і маленькі пальчики затремтіли.

— Тоді будемо загачувати той гаразд, аби мати святий спокій.

— А . . . коли пану . . . доведеться загачувати де інде . . . не в Санджарах там чи в Глинському, тоді як?

— То мушу їхати з Санджарів і гатити десь інде.

Пальчики тремтіли вже як листочки на осінньому вітру. Пан Ярема схилився до нареченої й шепнув . . . все шептав про лицарську присягу, любов до пишного свого краю, любов до тендітної панни, що жила вже тут, на порозі «Дикого Поля», чула смертельний подих степового вітру й тупіт ординського коня.

Чарівний степ влітку, та ж криється в ньому х и ж а к куди гірший за сову . . .

Пан Сангушко не помилявся: так як тижнів через два до Санджарів примчав старий Семен Гаджійенко, всім відомий князівський гінець. Привіз він пану Яремі від князя

Глинського спішного листа. Лист був короткий, але тягло від нього холодом-морозом. Писав негайно рушати до його маєтку «Глинського», там не гаятись, а брати п'ять сотень добірних козаків і мчати під Київ до брата князівського, берестейського старости пана Василя.

Більш нічого не було написано. Від гінця Гаджієнка довідався тільки, що князя давно вже немає у Кракові, що зараз же виїхав до того ж меншого брата під Київ. Ще чув, що брати роблять посполите рушення, все проти Литви й Польщі.

Пан Ярема хопився за голову і з князівським листом пішов до сотника пана Висовського. Той вже все знав від гінця Гаджієнка. Суворо поглядаючи на збентеженого юнака, він погладив вуса і зимно мовив:

— Роби Боже діло, роби те, що наказує тобі сумління і пан староста.

— А Настуся — мимохить крикнув пан Ярема.

— Настуся буде під моею опікою, мабуть, що зумію доглянути свою дитину. Поспішай до Глинського, бери козаків і гайда до князя Михайла під Київ, — і він міцно обняв юнака.

До нього підійшла Настуся бліда, трохи млява, але досить стримана. Вона теж обняла свого судженого, схилилась до плеча й ледь чутно шепнула:

— Їдь без вагань... ждатиму вірно, як правдива козачка... хай береже тебе, коханий мій, Діва Марія і Пан Бог! І подала гаптовану хустку.

На другий день пан Ярема летів на вороному до маєтку Глинського. Коли завернув за байрак і глянув на Санджари — не побачив уже ні села, ні тополь за цариною, ні навіть золотого хреста на білій бані старої Санджарівської церкви.

В далекі часи литовсько-української державної спілки правила краєм лише аристократія. З неї зформовано було так звану вищу раду («пани-радники») без згоди якої королеві не вільно було будь що чинити на свій розсуд. В той же спосіб зформовано було й сойм: до нього входили тільки депутати від воевідств, що мали звання «лицаря-шляхтича», з ними всуміш мали право радити і пани тої ж вищої ради. Так велось й тоді, коли до Литви приєдналась Ржеч Посполита. Згодом, Польща, користаючи з слухної години, відіпхнула від урядування не тільки українське панство, а й литовських лицарів і вже сама безоглядно правила великим краєм «від Балтійського моря тай аж до Чорного».

На соймі було устійнено так званого Литовського статута, за яким усі польсько-литовсько-українські землі поділено було на воевідства та староства. Всі землі належали короні, головним паном якої був лише король: тільки він мав право роздавати земельні «урочища» тим, кого вважав достойним такої високої нагороди. Діставали ж її лише рангові військовики-магнати. Тої аристократії було й не так багато, щось близько як на пів тисячі родин. Подарованими землями ті магнати мали право «диспонувати» за своїм розсудом: приділяти певні ділянки дрібній шляхті на фільварки (поміщицькі садиби) з оплатою й без оплати, передавати у спадщину, продавати, розмежовувати на орні лани. Магнати дбали найбільш про залюднювання земельних просторів, тому через своїх агентів — дрібну шляхту — заохочували «весняків» (селян) осідати на їхніх землях без оплати чиншу на певний термін. Але згодом всі ті пільги було покасовано й різні управителі, все з тої ж дрібної шляхти стали вимагати

великих податків і часто-густо забирали до двору магната всю худобу й збіжжя загаровані селянською тяжкою працею.

Правда, на кресах, далеко від центру, де тулилась людиність грецької віри, а більш за все на Лівобічній Україні, лад був трохи інший. Великі земельні простори теж належали магнатам, таким от як Вишневецькі, Глинські, Сангушки, Семашки, але оселювання на тих просторах йшло уповільнено, хоч земля була родюча і давала добрі врожаї. Але тут безнастанно гуляв ординець і земля все лежала облогом. Тому «займанців» майже ніхто не чіпав з князівських дозорців.

2

Тим часом у польській столиці по смерті короля Олександра життя круто змінилося: новий король Жигимонт разом з своєю дружиною малярською принцесою Боною став заводити свій лад: він не любив русинів (так тоді називали тут українців). Одного дня він видав декрет, яким наказував всім русинам опустити чільні посади при Вавельському дворі. Не обійшов навіть і впливового при дворі маршалка князя М. Глинського: почесну посаду маршалка король передав польському шляхтичу Яну Забжезинському. Того мало. Став докучати старостам київському та каневському Івану Глинському, берестейському старості Василю Глинському — обом братам князя Михайла, тоді ж наказав арештувати новгородського воеводу Гаштовта, найкращого приятеля князя Михайла, а з ним разом і великокняжого конюшого Мартина Хребтовича та Олександра Ходкевича.

Тоді ж саме й покликано було до двору князя Глинського з України.

Все це дуже вразило вавельське панство. Про безпричинні круті зміни багато говорилося скрізь серед шляхти, але, говорилося пошепки, щоб бува хто не почув:

— Погано... бардзо кепсько жартує круль... — бурмотали старі, досвідчені шляхтичі.

Були наполохані й ті старшини Степової України, які вважали князя оборонцем і захисником інтересів їхніх у

всій Вишневеччині та й поза її кресами. Від'їзд князя до Кракова дуже непокоїв і всі нашорошено ждали поганих вісток.

Тільки бундючна велика шляхта, пани радники, не вважала ні на що: вона глорифікувала «коханого круля» і вбачала в тих грізних декретах нову добу, райську добу солодкого життя для панства-рицарства, початок золотого віку. Та шляхта ніколи ще так не культивувала гостинности, насиченої непристойними розвагами, як за часів Жигимонта Старого. Бенкети, турніри, лови, полювання на сарн, гоме-ричне піяцтво, соромицькі пісні, танки, музика, грубі зали-цання — чергувались постійно в повсякденних веселощах того закоханого у безжурне життя шляхетного панства.

Дрібна шляхта з пожадливою заздрістю спостерігала ті дивоглядні витівки магнатів, тулилась до можновладців й швидко переймала все щонайгірше, все нездорове, хоробли-ве, все, що сушить розум і що робить людину передчасно старою калікою. Переймала все, що так легко щепиться і від чого вже не можна вилікуватися ніколи. Дрібна шляхта ко-піювала спосіб життя верхівки, як вміла, в марнотратстві, пропиваючи останній гріш, вимотаний у трудівника-селяни-на або цехового підлеглого ремісника брутальними вимога-ми. Гвалт серед білого дня вважався геройством і вбивство хлопа — «бидла» було звичайною, трохи докучною помил-кою в чаду щоденного похмілля.

Іноді, в міжчасі пани-радники чинили суд над зненави-дженими панами русинами, роблячи з того специфічну, гру-бого присмаку розвагу: так, часто-густо кривдили чесну лю-дину «герцями» або ж нахабними наклепами. Зацькова жерт-ва з примусу мимохідь хапалась зброї. Саме цього й бажала шляхта: вона адже шукала нових забавок. Дуель або двобій те панство вітало палко, в обраній для цього залі воно спе-речалося до нестями, заставляло великі гроші й навіть беш-кетувало, коли було побито не того, кого думалося укласти в землю. Дуель, як правило, кінчався вбивством.

В густих садах королівського парку або ж якого пишного магната було приховано чимало понурих таємниць: часто ранком слуги находили в кущах жасмину чи троянд забитого

магната-юнака, або отруєну красуню-польку з двірцевих дам самої королеви. Таку жахливу прикрість називали тут «наслідками нещасливого кохання». Уночі можна було чути розпачливі зойки, прокльони і скажений брязкіт шпаг. Раптом все затихало, хтось ламав куртини і з глухим стогоном падав на землю. Ніхто ніколи й нікого не рятував: вважалося непристойним втручатись в чужі розрахунки: адже то був суд Божий, справу розв'язувала шпага, вона вбивала того, на кого указував перст Божий.

Панство ні об чім не журилось: щодня з кресів до магнатського палацу безнастанно підвозилося все, чого бажала душа, а ковані міцним залізом скрині, ніколи не порожніли й золоті дукачі сипались туди повними жменями.

3

Князь Михайло Глинський приїхав до Кракова пізно: шлях після дощів був важкий, доводилось ждати свіжих не виморених коней та й добре обізнаних машталірів. Приїхав уже тоді, коли небіжчика короля було врочисто поховано. У Вавелю його зустріли чемно, але князь відразу помітив зимність і навіть неприховану лють польських магнатів, хоч кожен з них улесливо давав дорогу колишньому двірцевому маршалку. Помітив він і те, що майже ніде не здибав русина. Майнув лише десь у сусідніх дверях князь Констянтин Острозький, але тільки майнув й зараз же зник без сліду. І ще одне: його негайно було покликано до ясновельможного круля, тоді як цього раніш ніколи не водилося: за писаною етикеткою кожен шляхтич, навіть польний гетьман, хоч би який був «рицерж» мусів заждати бодай хвилин десять... «Отже, — думав князь, — видно з усього мене тут притьмом хотять бачити».

Ще більш його здивували запросини до малої залі, яка зваглася «судовою» і куди заглядати ніхто не квапився.

— «Гм... — мугикнув князь, — це вже новина і неабияка! Бачу, панство щось затіяло, мабуть що якийсь гідкий „герць” і то все для мене».

Твердою ногою він вступив до тої понурої темнуватої залі й став ані руш. Князь не помилився: в залі було повно панів радників і майже всіх рангових лицарів; були навіть високі достойники: крайчий, стольник, мечник і двірський підскарбій. Всі сиділи напівколом супроти високого трону, застеленого коштовними турецькими килимами. Там він вздрів короля в короні зі скипетром в руці. Був то чоловік огрядний, з голеним підборіддям і навіть без вусів. Обличчям нагадував вгодованого євнуха, до всього мав він баб'ячий голос, що ще більше нагадувало того вартового з турецького гарему. Вздрівши князя, він втопив у нього скляні очі і мовчки торкнув скипетра. Мандрівник став на одно коліно і схилив голову.

— Прошу ясного пана, — проскрипів король, указуючи тим же скипетром на крісло просто перед королівським тронном й перед очима всього панства. Мандрівник підійшов впрост до крісла, але не сів, а лише сперся рукою на спинку: він знав добре, що те крісло г а н е б н е, призначене лише для лиходія. По залі пролунало ледь чутне шемріння: всі не зводили очей з мандрівника, що насмілювався на непослух.

— Чому ясний пан не хце сідати на крулівське запрошення? — хмарно питав король.

— Мушу наперед знати за яку провину мене карає ваша величність цим саме кріслом, — твердо рек князь.

— Хе... — ніби кахикнув король. — Я хце знаць, чому ясний пан не схотів вчинити останнього прощання нашому коханому небіжчику крулю Олександрю на його погребу?

Князь мовчав.

— Чому ясний пан ніц не муве жодного слова? — питав нетерпляче вже новий маршалок пан Забжезинський.

— Тому, що мене дивує все це: адже весь Вавель знає, що я їздив до Степової України з тим, щоб дати лад на своїх землях, поруйнованих ординцями. Кварцяне польське військо не буде боронити ті землі: мусить робити те все пан староста своїми силами за крулівським приписом.

— То пан вважає, що життя хлопа цінніш за життя круля — першої персуни королівства? — гнівно питав князь Радзивил.

— Я того не казав і так не думаю! — відрік теж гнівно мандрівник, а сам подумав: «починається герць».

— Хоч пан і не казав, а виходить так: адже пан дбає за хлопа і нехтує святий обов'язок до корони, — засміявся якийсь пан з кутка.

— Пан Глинський просто побоявся приїхати на погреб безневинно загиблого святого круля! — Шипів новий маршалок.

— Як то «побоявся»? — незрозумів князь.

— А так! — гукнув пан маршалок. — Побоявся так, як боїться вбивця глянути на безневинно забитого ним страдника.

— То пан хоче... сказати хоче... — вривчасто дихав князь, полотніючи.

— Хочу сказати, що князь Глинський, — гримів Забжезинський, тикаючи маршальським жезлом в порожнє крісло, — що князь вбивця того страдника круля...

Нараз запанувала тиша... Блідий, як крейда князь дивився з жахом на зухвалого поляка. Він сподівався всього у цій клятій залі, але тільки не такої страшної напасти. Тоді зірвався з місця й кинувся до маршалка, але той відскочив і став біля королівського трону: він не зводив очей з мандрівника і стежив за кожним його рухом.

— В який то спосіб міг я те вчинити? — схаменувся князь: він вже питав спокійно, бо бачив, що герць набув найгіршого присмаку і ходить тут про життя чи смерть. — Пощо я робив би те каїнове діло, вбивав би того, хто так щедро обдарував мене своїми милостями?

— То правда, — проскрипів король. — Ясному пану святий страдник не завинив. Навпаки, ясний пан завинив, бо бардзо хотів покористати небіжчика, хотів усунути круля, щоб самому вмоститись на польському троні...

Князь хотів щось казати, але король підняв скипетр і суворо глянув на мандрівника.

— Пан староста хотів стати крулем за допомогою своїх прибічників високих достойників у Вавелю. Тих прибічників-русинів ми за Божою допомогою усунули досить швидко, лишили тільки тих, хто ділом довів свою готовість служити

нам, як того вимагає лицарська присяга. Русинів, поки я живу, тут не буде —, і він вдарив долонею по поруччю розкішного крісла.

— Ваша величність! — звонпив князь. — Ваша величність! то наклеп, грубий, вовчої люті, наклеп на мене і всіх чесних русинів, ганебний наклеп і це я легко доведу... Прошу, ваша величність вислухати мене...

Але пан Забжезинський підняв жезла.

— Пан маршалок хце щось казати? — питає понуро король.

— Так, ясновельможний мій пане! — вклонився пан маршалок. — Князь каже, що все те грубий наклеп. Я теж доведу, що все те є суто правда: була змова, було отруєно нещасного страдника круля Олександра на те тільки, щоби на трон вмовстився русин, щоби той русин віддав всю міністерію одностумцям, які б в цей досить легкий спосіб відірвали всю Україну аж до меж Дикого Поля.

— Пан маршалок божевільна людина або ж просто шарлатан, кримінальний злочинець! — кричав несамовито князь. — Прошу сатисфакції, вимагаю сатисфакції...

І він люто вихопив шпагу.

Король знов торкнув скипетр. В залі стало тихо.

— Хто ж тоді забив круля Олександра? — грізно питає він князя.

— Я не вем... мені здається, що помер круль нагло від серцевої атаки: так твердять і лікарі, — важко дихаючи казав князь.

— Але і я питає лікарів, — скрипів фальцетом король. — Вони твердять, що його отруєно.

— Хто ж міг би зробити такий жахливий злочин! — Дивувався князь.

— Зробив те ясний пан, — злісно рек маршалок. — Адже сам Бог указав на винуватого...

— Як то?

— Так: коли пан Глинський вклонився труні вже в склепінні Вавельському, — кричав маршалок, — з лівого її боку

виступила кров безневинної жертви. Прошу панство ствердити це, адже там у склепінні було багато панства...

— Всі бачили! — гукало панство.

— Пан маршалок людина божевільна, або ж дурисвіт: таких ознак не буває в світі! — звонпив князь. — Прошу, вимагаю сатисфакції!

— І він люто кинув рукавичку, витягаючи на ходу шпагу.

4

Князь бурею вилетів на веранду, тоді по сходах збіг вниз й гукнув свого старого джуру й гінця Гаджієнка.

— Жди ось тут, — вривчасто мовив. — Жди з моїм конем: мушу поквитатись з одним завадіякою-ляхом, тоді гайда в степи до Києва. Тут стій!

Він аж ніяк не думав про те, що в двобою вивороже доля: був бо вправний фехтувальщик, штуці цій добре навчився у гишпанців. Про це добре знали всі не тільки у Вавелю, а й по всій Степовій Україні. Пан Забжезинський хоч був теж не промах, та'леж все панство вагалось, бо доводилося мати діло з дуже вправним рицаржем. Коли ж князівська рукавичка вцілила просто по носу того маршалка-забобонника, вельможне панство натовпом почало вчити маршалка, як краще вдарити в серце того непогамованого мандрівника.

У фехтувальній залі вікнами на великий сад зібралось вавельське панство. Секундант маршалка князь Радзивил підійшов до Глинського й зимно, але чемно сказав:

— З доручення його величності, нашого коханого круля, двобій мусить відбутися тут, — і величаво зробив невідразний жест. — Це поперше. По друге, дуель триватиме під моїм суворим наглядом, щоби бува не було порушено правил двобою і потрете — дуель триватиме лише до першої крові: навіть при малому пораненню дуель буде вважатися укінченим.

Князь й собі чемно вклонився.

— «Боятся, щоб бува не забив на смерть того вирви-хвіста» — подумав він. — «Добре! я дам вам всім лекцію

фехтувальної штуки: цього жевжика так не випущу, бо не хочу „першої крові”».

І нараз став у позицію. Князь Радзивил знов підійшов:

— Мостивий наш круль наказав не чинити будь яких перешкод вашій мості до виїзду після дуелі. З наказу його величності мусите жити у своєму маєтку і не рушати відтіль до смертного дня. Все...

— Починати, чи що? — нетерпляче гукнув мандрівник і глянув на вікно: гінець Гаджієнко стояв з кіньми напоготові.

Князь Радзивил тихенько свиснув і вороги схрестили шпаги. Мандрівник, добре муштрований заморем, знав багато так званих «запаморочливих випадів»... Він став насідати й відразу побачив, що ворог не зовсім вправно орудує зброєю. Тоді навально пішов у наступ, блискавично відбиваючи удари. Минуло щонайменше десять хвилин... Князь-степовик, як його часто тут називали, роздратований до краю ганебним наклепом, люто напав і тільки вже тоді зробив свій перший «випад»: він явно цілив у плече і коли Забжезинський підняв шпагу для відбою, блискавично встромив свою шпагу просто в серце... і навіть повернув... Сталося те за мить...

Забжезинський і не ойкнув: падаючи, він зачепив малого столика і важко покотився з тим столиком на підлогу. Всі кинулися до маршалка. Лікар з готовим компресом слухав серце і тамував кров...

— Мертвий, як венеційський до ж! — мовив він тихо і швидко пішов до великої залі оповістити мостивого пана круля.

— Пане мій! Пане мій коханий! — почувся нараз розпачливий плач і до голови мертвого маршалка припала у невимовній тузі молода полька, дружина забитого дуелянта.

Князь очманіло глянув на підлогу, на розпачливу в слезах даму і як вітер вирвався на ганок.

— Коня!

— Готово, пане!

— У степ... під Київ!..

І два вершники на очах великої двірцевої обслуги за мить опинились за стінами Вавелю.

5

У свого брата, Київського воєводи, князь зустрівся і з паном Сангушко Яремою, який привів сюди п'ятсот озброєних козаків.

— Почин добрий. Треба лише заждати князя Василя: на нього покладаю надії, як на кам'яну гору. А поки приїде, треба робити щось самим.

— А то так... треба... — притакнув вайлуватий воєвода Іван: без згоди братів сам нічого не робив навіть у своєму воевідстві. — Що будемо зачинати? Кожна ж хвилина дорога.

— Я радив би негайно слати гінців до всіх білоруських старшин та й до самого кримського хана, — говорив пан Ярема...

— Те вже зроблено ще по дорозі сюди, але того мало: слід єднати Московію, вона нам зараз буде он у якій допомозі. То вже напевне вірний спільник проти зненавидженої Литви та гонорової Польщі.

— Негайно, негайно шлемо листи! — нетерпляче гукав пан Ярема. — Поки не пізно, поки ляхи ще не оговталися... От тільки... рахуба з ханом: не хотів би його бачити в Україні!

— Його ми не кличемо: той хан Менглі Гирей теж лютий на Польщу, бо та не дає йому пошастати у Брацлавщині. До всього хан зараз у спілці з Москвою: вона його сама спрямує куди слід, тільки не в наші степи, те я знаю напевно...

— Дивіться, пане, щоб не промахнутися...

— Дасть Бог все обійдеться гаразд...

На третій день приїхав і пан Василь Глинський, берестейський староста. Не дурно бо князь Михайло покладав великі надії на цього брата: кмітливий та водночас й відважний, він сказав, що вже послав гінця до Великого князя москов-

ського Василя III-го давати військо проти литовсько-польської корони, яка дошкуляє Москві на її західних кордонах. Перед тим він послав і свою доньку княжну Олену до московського двору для охорони від будь якої напасти в берестейському регіоні. Є добрі ознаки, що вся Білорусь підійметься проти віковичного литовського лицарства.

На нараді постановлено було зробити вербунок і в Степовій Україні; там, у Каневі, Черкасах і вже в Лубнях на лівому березі Дніпра пішла добра займанщина, серед займанців найдуться охочі козакувати, саме такі, що люблять бувати на всяких небезпечних герцях. Отже князь Михайло намислив проскочити в межі Лубенщини та Глинського, де під самою Полтавою у нього був добре укріплений маєток. До всього і йому треба було подбати за свою молоду дружину і вивезти геть далі в безпечне староство. З ним збирався їхати теж і пан Ярема на підмогу разом з гінцем Гаджієнком. Гінцю було доручено відвідати Санджари та привітати наречену. Коли що буде негаразд, гукнути панству і вивезти всю родину Висовських до укріпленої Полтави.

На ранок вершники були вже в дорозі. Князь Василь з меншим братом лишився на Київщині держати лад.

6

Осінької пори так опівночі мчали два вершники степами-ярами, ніким неміряними. Один з сивим вусом та гострим оком, другий ще молодий вояка. Обидва в добрих жупанах, пістолями за поясами та турецькими ятаганамі при боці. Мчали битим шляхом повз Полтави на захід сонця, туди, де лежали великі полтавські села: Решетилівка та Супрунівка. Але зараз же за Полтавою попустили коні, а далі почали й приставати. Темна ніч була, коли вершники сплигнули з запінених коней і підійшли впрост до чорних куп розгонистих дерев, серед них біліла панська кам'яниця. Старший вдарив пужалном у дубові ворота. Блимнув вогник й тихо скригнули двері, хтось хрипко гукнув:

— Пугу-пугу!

- Козак з лугу...
- Може з татарських балок?
- Ні, Семене, з самого Кракова...
- Ааа... чую... ясний пан Михайло.
- Не хто інший, як він.

Важкі ворота відхилились так, щоб пройти чоловіку з конем і знов зачинились на засуви та замки. В усіх кутках заснували тіні, бігли назустріч, брали коні й тихенько гомоніли:

- Вельможний пан приїхав... що сталося... що?
- Все гаразд... все добре... — вітав козаків пан. — Де пан сотник? Покличте!
- Я тут, ясний пане!
- Добре... скоро... гм... похід. Лаштуйся, через тиждень-два до Києва.
- Скільки брати хлопців?
- Поки що три сотні... Як пані?
- Все гаразд...

7

В покоях тихо... Зустріла панів тільки стара покоївка Текля з свічкою в руках. Низенько кланяючись, Текля питала:

- Ясний пан буде вечеряти?
- Так... дві чарки міцного меду.

Видно тут не любили багато говорити і стереглись багато питати.

Внесли вечерю і засвітили свічки. Стало видніш. Пан князь без кобеняка видавався дужим, загартованим в герцях козаком. Мав довгого вже з сивиною вуса й голене підборіддя, з-під насуплених густих брів виглядали з глибоких ямок гострі очі, зловісні очі під час ядучої посмішки. Це тут, під Полтавою, було його гніздо, серед диких степів, де тулилось сотень п'ять таких кусючих джмелів, заохочених жити на волі з побратимом їх великим магнатом князем Михайлом Глинським. Цей степовик не тільки заохочував,

а й давав своїм джмелям допомогу і грішми, і харчами, і козаками, коли треба було боронити Край від наїздника-ординця. Сюди й приїхав пан Михайло порадитись з близькими і далекими степовиками, як стати пліч-о-пліч проти настирливого ворога, що вже й зовсім не дає пррссвітку козацькому народові.

Молодик Ярема Сангушко доводився старому князю свояком, був бо рідним братом князевої дружини. Опустивши Вавель в такий незвичайний спосіб, князь не встиг і поговорити як слід з молодим свояком. Мовчали обидва і в дорозі. І тільки тут в степу оговтались і мали змогу розрадити самі себе, не ділячись ні з ким своїми думками та всякими сподіванками. П'ючи мед, князь тихо казав:

— Вже світає, пане Яремо: як швидко промайнула ніч! А-аах... — позіхнув він й знов умочив вуса в чарку.

Пан Ярема мовчав і не дивився на страву.

— Не журись молодий козаче! — торкнув його князь. — Все, що сталося у Вавелю — тобі нідочого: то вже моя біда. А ти ось послухай, що казатиму. Рано-вранці мабуть що моя дружина прибіжить сюди, так от — скажеш своїй сестриці Ірені все, що сталося у Вавелю, тільки кажи обачно, не картай даремно серця і не лякай, а лише легенько торкни, ти ж вмієш! Ти, козак молодий, надивився при дворі всього, знаєш як сказати.

— А ви ж як, ясний пане? — з тугою питав пан Ярема.

— Перепочину так годину-другу й рушу до побратима на розмови.

Пан Ярема підняв брову і глянув на князя.

— Не розумієш?.. Візьму сотника Джажалія та ще з півсотні добрих хлопців і гайда на Лубні до князя Байди по пораду...

— А як там його не буде? То непогамована душа: чув, що вештається десь на Дніпрових порогах, все єднає Остапа Дашковича, старосту Канівського проти турка. Ніби на порогах моститься будувати фортецю... Чи правда те — не знаю, знаю тільки, що дома його важко здибати.

— То, голубе, нічого: коли на порогах, то й на порогах вловимо та заодно потягнемо до себе й Дашковича, чоло-

віка бувалого й до нас зичливого, а в Лубнях найдемо того, кого треба. Об цім я не журюся, — і князь легенько поторсав за плече пана Ярему.

8

Князь Михайло Глинський давно вже протупотів з своїми козаками, давно вже й сонечко піднялось з-за гаю так, як на два дуби, а молодий козак все сидів за столом у глибокій задумі: чомусь не вірилося йому щоб князю пощастило зняти повстання в Степовій тяжко пошарпаній ординцями України. Та й невідомо, як буде у Білорусі і як подивляться на цю справу пани — русини, які так гречно припадають до Вавельського панства, приміром, як князь К. Острозький або князь Радзивил. Була ще одна важка турбота, яка дуже сушила його: непокоїла його доля нареченої та її батька: чув бо, що князь хоче еднати татарського хана, а це вже тхне ясиром, бо ординці люблять допомагати тільки за таку плату.

До покоїв вступила Текля, загасила свічку й глянула на молодого козака:

— Милий пан так і не спочивав? — питала покоївка, приглядаючись до зажуреного гостя.

Юнак підвів голову і . . . тільки.

Через годину заглянула пані Ірена, струнка, смуглява, в пишних косах, що тугими пасами лежали на голові, в очах зорив клопіт й переляк:

— Брате, брате коханий! — шептала вона лячно, обіймаючи брата.

Обое були дуже подібні, тільки й того, що сестра видавалася змужнілою, старшою.

— Що сталося? Де наш пан? Чому так швидко вернули з Кракова? — засипала вона, пильно приглядаючися до засмученого брата. — Лихо яке спіткало, чи що? Де наш пан Михайло?

— Нічого, сестро, все гаразд. Пан Михайло помчав до Лубень . . . гм . . . у нагальній справі.

— Яка ж то справа, чому не кажеш? — торсала вона брата, все лякаючись якоїсь таємниці. — Кажи все, не бійся: ми Сангушки, ми з тої шляхти, що не боїться ніякого лиха... кажи без вагань.

— Направду сталося лихо, але... — і він замовк.

— Ходімо до малої залі, — стрепенулася сестра, — от так, сідай тут у вигоді й кажи все, що там сталося у Вавелю... Бачився наш пан з королем, отим «Старим»?

— Так бачився, тільки покликано його було не на королівський бенкет, а на королівський суд... Судила нашого пана вся Вавельська пишна шляхта...

— Як то? не розумію... за яку-таку провину судили у Вавелю першу парсуну в Польському Королівстві —, і сестра гнівно глянула на брата.

— Судили за... — і пан Ярема розказав сестрі всі подробиці дивовижного того суду, двобій, смерть нового маршалка пана Забжезинського, втечу з Кракова і навіть про спалахи війни, можливо по всій Україні проти всього панства польського.

— Хіба нашого пана збанітовано? — гостро питала пані Ірена.

— Так, збанітовано. Наказано сидіти дома й ждати можливо якоїсь згуби...

Сестра довго мовчала... Вона нараз зблідла і стала за якусь мить зимною: уста були міцно стулені, очі світилися холодом, мов у непереможеної орлиці. Вона важко підвелась і терпко мовила:

— Наш пан зробив те, що зробив би кожен правдивий лицар, смертельно ображений перед лицем самого круля. Тим більш достоєн він шаноби, коли береться боронити все наше поспільство від напасника самого короля, який з волі польсько-литовської шляхти збезчестив наш український народ. Шаную свого мужа ще більш і...

— Сестро, сестро! ти з мужем за одно! — хопив її за руки щасливий пан Ярема, — ти з нами, ти з мужем!

— Де буде муж, там буду і я! — врочисто мовила пані Ірена, і ще додала чомусь з Біблії: «Ідеже ідеши і аз пойду».

Вона стала навколішки перед іконою святої Покрови й заклала в молитовній екстазі.

9

Через тиждень тільки повернув назад князь Михайло. І не сам, а з п'ятьома сотнями добірних козаків із залоги побратима — лубенського магната. Козаки отаборилися на зелених луках панських шатрами. З багатих сіл Решетилівки, Абазівки, Гуджулів та Супрунівки пригнали отари овець, привезли борошна, сала, пшона. В степу завирувало козацьке життя. Татарва здалеку стежила два дні й нараз зникла: орда не любила мати діла з козаками двох великих магнатів з Вишневеччини. Князь Михайло трохи заспокоєний і втихомирний ласкаво привітав дружину і навіть пригорнув до себе. Зазираючи своєму пану у вічі, пані Ірена тихо спитала:

— До Києва збираєшся, мій коханий пане?

— Так, серце, так, — тихо й собі шепнув пан Михайло.

То добре... треба оборонити край великою офірою перед олтарем Пана Бога... Мусиш стати з мечем проти ворога українського народу, покласти край глуму...

— Кохана пані добре відгадала мою думку: мушу так і зробити. Молись за нас... хай pomoже нам святий Юрій і Божая Мати...

— Молитимусь повсяк день... А що ж зо мною буде? — хвилювалась пані Ірена.

— І сам не знаю, як бути в такому припадку, — тер лоба князь. — Думаю що все ж тут тобі не можна бути... я хотів би... — і він запнувся.

— Я хотіла би бути тільки біля свого пана, тільки з ним. Мій пан їде до Києва, теж хочу туди!

Князь знов пригорнув до себе дружину й шепнув на вухо:

— Таке і моє бажання, бо коли трапиться який негаразд, то будемо разом гадати та плянувати, як тамувати лихо, хай Бог милосердний боронить всіх нас від усякої напасти. А шаблі не пустимо з рук хоч би що там трапилося.

Через тиждень всі рушили в похід: князь верхи на вороному, біля нього й пан Сангушко добре розпогоджений, бо щойно дістав вістку від гінця Гаджієнка про Санджарівських панів та й за все село: там тихо й затишно, як у вусі, нечути ніяких ординців і селяни спокійно працюють на своїх ланах. Княгиня Ірена їхала з Теклею у вигідній берлині обмощена подушками та клунками. Чути було кінський тупіт та загонисту козацьку пісню... Іноді якийсь зухвалий молодий козак раз-у-раз посвистував й гукав «гайда!».

На ніч ставали у чистому полі табором... Варили кашу і спочивали з тим, щоб рано-вранці рушати далі.

10

Тихо стало в палаці князів Глинських. Не чути кінського тупоту, гаміру вартових, мушкетних вправ. Тільки вартові пильно стежать за неозорними степами, на які вже впала хижа осінь: змінила вона степи так, що їх вже годі було й пізнати — ніде ані билини, тільки де-не-де по ярах червоніє горобина, та й ту скльовують стрепети, відлітаючи у вирій. Розмокли шляхи й почорніли від негоди куці шипшини та терну по балках. Гайвороння збирається зграями за цариною великих сіл і з галасом летить до оголених дерев, щоб сховатись на ночівлю від слоти темної ночі.

Все ж вряди-годи промайне у степу гостроверха шапка злого ординця-здобичника й нараз зникне десь в густому тумані. Бачили люди тих наїздників і по інших займищах, але тільки випадком, ненароком: ось замайорить шапка, ось вже немає, мов у воду впала.

— Прочула вже татарва клята, що немає нашого господаря дома... вже й виглядає з туману, — бурмотав дід-баштанник Мусій Тахтаї з села Тахтаулова. Дід Мусій щовесни держав великий баштан зараз же за селом, знав той степ, як і свою похилу від негоди хату, знав й норони тих ординців. Коли шестають поординці то тут то там, то вже на погане діло кривиться: виходить так, що стежать та передають своїм всякі новини про «гяурів» (невірних), тобто про

життя наших таки займанців . . . Жди лиха, бо не сьогодні-завтра наскочать на хутір чи там яке село, де й несподівалися люди напасті. Правда, зараз глибока осінь, не за горами й зима: ординці не люблять брати ясиру в слоту або морози — «товар, мовляв, вигибає від такої дурної праці», та й своїх людей шкода. Ждуть весни, коли підійметься густа трава, — тоді вже стережись!

— Чи бач, як промчав на кудлатому коні! — показував старий баштанник на тумани свому онукові-підлітку.

— Де, де? — лякався хлопчина.

— Ото гава! — гнівався баштанник. — Треба дивитися пильненько, бо та личина не жде, щоб її хто бачив, вона, та личина, хоче сама бачити, бо у неї гостре око, гляне — і все бачить, що у тебе заховано і в скрині, бачить і де ти сховався, побачить і в ставку, де сховався наш чоловік . . .

— Як же та личина може бачити у воді? — дивувався хлопчина, поглядаючи на тумани.

— А так . . . Набіжить тої личини на село сила з галасом та свистом . . . Люди тікають хто куди, от приміром дехто занурюється у річку, або ставок з очеретиною у роті, щоб можна було дихати чим через оту очеретину. Та все ж ординець знає добре оту очеретину . . .

— Знає! — дивувався хлопець. — Як же він теє знає.

— Знає . . . бо очеретину зрізано і на воді вона хитається. Ото тобі й ознака, що під водою сидить наш чоловік і дихає через оту очеретину.

— Як же він ловить, адже чоловік під водою? — вже тремтів хлопчина.

— Вловить . . . той ординець все вміє, не дурно ж він промишляє цим. Шугає він по річці на дубку і з усієї сили б'є веслом по очеретині; нещасний так і підійметься з води весь заюшений кров'ю: адже очеретина та ще й стара простромить горлянку, людина і вмирає від цього. Тепер люди сахаються тієї очеретини, як чуми, бо то вже вірна загибель. І кобзарі остерігають хрищений люд від очеретини, бо вона полохає й птицю. Пісня така є: «Он-он чайка над водою! нехай йому і з водою: піду краще долиною». Ніхто

не хоче тої очеретини... Неси лиш, Микитко, мушкета з хати: руки сверблять почастивати ту личину...

І він майже вихопив з рук Микитки рушницю, сів на призьбу і націлив «оружжа».

— Як тільки... то ми його... — бурмотав він, придивляючись до горбів, але за туманами все нічого не було видно.

— Ото горенько з тими туманами... Тепер тільки й стерегти того ірода-бусурмана... Сядь он з того боку на призьбі й стережи... Все одно немає чого робити: насіння вже перебрав...

— Діду! — заверещав Микитка, — ординець! — сам вже витягав важку шаблю.

Старий вже цілився і нараз таки «вдарив». Обидва бачили як впала гостроверха шапка, але вершник зник, мов його лизень лизнув.

— Вдруге вцілимо, не втечеш, безштанько... — вилаявся дід і знов сів на призьбу.

Так стерегли аж до смерку.

— Налякав таки, — говорив баштанник. — Треба хоч лякати, щоб не вештались тут, бузувіри. Бач які! Пронюхали, що немає пана, немає козаків і ну шастати...

— Я хотів його рубонуті! — хвалився Микитка. — Мабуть ординець побачив важену шаблю і втік.

— Мабуть що так! — гладив по голові хлопчину старий дід. — Ходімо краще вечеряти після такого труду.

11

Тихо було і в Санджарах, і в широкому подвір'ї пана сотника Висовського, і в його світлицях, де жила в затишку донька Настуся з своєю тетею.

Коли несподівано виїхав пан Ярема з того села до палацу князя Михайла, його наречена все ждала вісток, з дня-у-день ждала. Тую довгождану вістку нарешті привіз гінець старий Гаджієнко раз й досить скупу. Ярема передавав уклін «до сирої землі найдорожчим серцю рідним» й те що вже вимандрував з князем Глинським до Києва. З ними вимандру-

вала й дружина пана Михайла, а його, Яреми, рідна сестра Ірена. Лаштуються, мовляв, до війни з польсько-литовським королем Жигимонтом — першим, королем, що дуже скривдив князя: зіпхнув він князя з маршалства та відібрав усі турівські його землі. Скривдив той король і всю, Глинських, родину.

Таке писав.

Та, якась малозрозуміла війна православної шляхти з шляхтою польською очевидно не дуже діткнулася всього поспільства степової України. Всі робили сяк-так своє, як і щороку, не було й вербунку. Щоправда, трохи ніби пожвавішав вивіз всякого збіжжя на шляхах до Києва, та ще раз-у-раз гнали чамбул овець, напівдиких огирів, везли чалтик (пшоно) й «залізну тараню» — шаблі, мушкети й навіть гаківниці.

Настуся прислухалась, перепитувала проїзджих козаків за всякі новини, але ті суворі люди не давались на розмови і тільки поглядали на ставну панянку та з усієї сили ляскали байбарами, полохаючи отари овець. Скоро й тих диваків порідшало, а вже коли осінній вітер зірвав останнє листячко з тендітних берез, шлях і зовсім спорожнів.

Молода панна й собі замкнулась з тетею у світлиці з усяким питвом та вишиванками, траплялось й допомагала теті в господарстві. А більш за все вчашала до церкви, де майже щодня старий отець Варсанофій правив Божу службу. Там, стоячи в темному кутку перед віттарем, щиросердно молилась за свого Ярему та всю рідню, що пішла так нагло в похід проти нежданого ворога з далекого Кракова.

Батько, заклопотаний справами козаків-займанців, все їздив до близьких і далеких хуторів: найбільш давав різні поради по оранці нових «займищ», давав і коні, воли чи там ще яку худобину для «зачипки» в новому хуторі. Якщо то був «займанець» вбогий, якому було сутужно і з харчами, дбав і про харч, і про насіння, навіть давав шаблю чи рушницю: адже у полі, хоч і недалеко від великого села, все ж треба було робити й оглядатися на ординця. Рушниця не заважала, та й козаки-вартові пильно прислухалися до пострілу. Часто пан сотник бував і в самій Полтаві: там у нього

була своя садиба, був і цілий загін козаків — вартових. До Санджарів вертав хмарний і коли Настуся питала, як там у місті, кидав:

— Так, як і в селі... Тільки й того, що тут ладяться до весни, орати та засівати лани, а там всякі ремісники те й діло що шиють жупани та чоботи, а ковалі — клепають списи, роблять коси та ще й продувають добре мушкети, щоб легше стріляли, — жартував він, що траплялось дуже рідко.

Про те, що недавно був вербунок вже в похід на Білорусь під самісінький Мозирь — не сказав й слова.

Скоро впала й зима і село, мов заворожена красуня, зануло міцно, покрите все блискучою білою габою.

Блискавкою майнуло по всій Україні жахлива вістка про Вавельські події, та й про те, що князя Михайла Глинського король польський та сенат збанітували. Православна шляхта бралась за зброю. Всі Глинські, близькі й далекі їхні родичі почали з'їжджатись до Києва, до Берестейського воеводи князя Василя Глинського, що вже сидів в українській столиці. Вони ще не радились, говорили дещицю: про ранню весну, негідь, далеку дорогу... Питали одне одного здоров'я і все ж звертали на одне: чи козацтво часом не баламутить, чи не кидається часом у непослух?

— Кажете, все гаразд... то добре... — мугикав князь Василь. — Послух, та ще й у наші скрутні часи, панове, не жарт... Мусимо бо мати не татарський чамбул, а як не як, а слухняну козацьку корогу. Адже Литва й Польща обидві мають лицарів, добрих коммонників. Тож мусимо й ми розуміти це та втокмачувати козацтву послух та обов'язок хоронити батьківську віру від лядської наруги, — і в задумі глядив вуса.

Був він уже в літах, сріблилися вилиці, але очі мав орлячі. Старший брат Михайло шанував його і знав того вдумливого берестейського пана як сміливого козака, який не схибить. До всього той непогамований степовик вже приглядався й до Московії, шукаючи доброго спільника. Не гаючись, він вже заручив свою доньку Олену і склав угоду з великим московським князем Василем III про шлюб його доньки з тим великим князем в найближчі часи. Шлюб той мусів би склепати міцну спілку між Москвою та відновленою загальними силами Київською державою. Посередником в тому матримоніяльному ділі були: князь Курбський та князь Іван

Глинський — київський воєвода. Події наспівали і треба було як найшвидше рятувати спільну справу. Та й Москва сама шукала собі спільника проти Литви, яка все мостилася загарбати Ливонію: вона не хотіла втрачати доброго до моря шляху та споріднених земель і народу.

2

Другого дня панство радилося про похід на Білорусь з тим, щоб десь під Смоленським зустрітися з військом Московії та водночас вдарити на ворога.

Другого дня панство вже радилося. Князь Михайло говорив довго: він наполягав якнайшвидше братися за зброю, поки вороги ще не загородили шляхів на Білорусь, якій вже дуже дошкулили польсько-литовські утиски. Він казав:

— Треба кувати залізо, поки ще розпечене. Беремося ж до двобою в слушну годину: поспільство щойно зрозуміло польську несправедливість, вона, та Польща, наявно безчестить нашу віру і вже силоміць втягає всіх в латинську віру. По містах наших поляки навіть замикають церкви, чинять бешкети; були такі ще випадки, коли панотців кидали до вежі. Про це гомонять скрізь. У Вавелю наших достойників відсувають, чинять несправедливі суди, як те ось недавно було зі мною. Тепер вже наш народ не має своїх репрезентантів при сенаті — сенат і сойм віддали всіх нас згори й до низу на волю польської шляхти.

Що правда у Степовій Україні, де і я маю посілості, поляки ще вагаються щось робити, заводити свій лад, бо і козаків там більше і є вже комонне військо при добрих старшинах. Отже там їм небезпечно ламати ні віру, ні тих здобутків, які збереглися у нас від старої Київської держави. Але ніхто не скаже чи й надалі так буде! Більш за все може статися так, що після загарбання Київщини та Поділля, поляки й литвини підуть й на Степову Україну переводити всіх на латину, а всю нашу шляхту кувати в кайдани. Тому от і мусимо нагло братися за шаблю, ставати до бою з ворогом з корогвами, на яких напишимо: «За Київську Державу! За грецьку віру!»

— Які ж у нас сили? Чи здолаємо подужати ворога? — питав князь Іван Глинський, київський воевода. — Яких маємо спільників? Адже за плечима маємо все ще віковичного ворога — ординця, хоч і загнали його в Дике Поле аж до самого Криму. Та він ще живий і дошкуляє нам частенько.

— То насправду віковичний ворог! — кинув і собі Остап Дашкович, той Дашкович, що тільки й думав, як би приборкати навіки того турецького спільника. — Ми от разом з князем Байдою-Вишневецьким на власну руку думаємо поставити на Дніпру добру фортецю проти тих яничарів, так польські королі все стоять на перечепі, не дозволяють того нам робити.

— Чому? — дивувався князь Михайло.

— Тому що Туреччина грозить полякам походами, — всміхнувся Дашкович. — Грозить пожежами та ясирем.

— Здається Польщі яничари ніколи не чіпали... — кинув гнівно пан Ярема.

— Польщу не чіпали та мабуть що й не зачіплять. А Степову Україну то вже мабуть що спопелять, що ж до ясиру білого, то ординці, як добрі знавці, беруть тільки з Полтавщини, бо той товар найдорожчий в Туреччині.

Всі сміялись.

— Виходить для Степової України скрізь гаряче, — мовив київський воевода. — Тоді нам краще покуматися з кримським ханом Менглі-Гиреєм, залучити кримців до своєї спілки, а коли що не гаразд — зіпхнути його до поляків по ясир: не все ж і нам платити за польські витівки.

Всі мовчали... Нарешті пан Дашкович обережно спитав:

— Пан воевода жартує, чи...

— Ні, не жартую, — просто мовив той. — Я вже говорив про це з ханськими послами: пан хоч і зараз у похід. По правді, і не я підморгую тому хану, а більш московський великий князь Василь III. Зараз тому москвіну до зарізу треба мати приятеля: він просить ординців шугонуть на Ливонію ближче до моря разом з московським військом.

Нам треба ускромити Литву вкупі з Польщею та поставити на ноги Київську державу за допомогою тих же ординців та ще й москвинів.

— Чи так же воно буде гладенько, — роздумував пан Дашкович. Не вірю я ординцям і на макову зернину, бо... хоч і йду на поміч вам, панове, а все ж піду й до Байди на поміч проти турків-яничарів.

— Нам не шкода тих поляків, — роздратовано встряв середущий — Богдан Глинський, «гаряча голова», як називали його дома. Він навіть стукнув кулаком по столу. — Хай пошарпають хоч раз тих ляхів, хай хоч трохи провіт-рять їхні голови від щоденної гульні та соромицьких бенкетів.

— Так, так... вони за нашими спинами безпросипу п'ячать та ще й лізуть до нас і зовсім не знають що то за звір ординець, а про яничарів і не чули, — гладив вуса київський воевода.

Радилися довго... Переслухали регіментарів, облікували військо козацьке, здогадну допомогу Москви й хана Менглі-Гирея. Проте надіялись більш за все на свої сили та білоруське поспільство: на нього найбільш і спирався князь Михайло, а ще більш на православне білоруське духівництво та всіх її архипастирів, які притьмом бажали спекатися важкої польсько-литовської опіки. До всього гадали йти походом з Київщини на Мозирь, а це вже було у Білорусі.

Несподівано старшина пан Дашкович, побратим князя Байди, кинув слово... слово, яке приголомшило всіх радників:

— Ми вже врахували все, навіть і те чи добре підковано коні та чи повно стріл у сагайдаках комонників, не врахували лише наших потайних і дуже небезпечних ворогів з наших таки козаків грецької віри...

— А що? Може кого ясний пан вже й пригадав? — нашошено питав князь Михайло.

— Так... — просто відрік пан Дашкович. — Адже наш князь у тому Вавелю жадного разу не здибав князя Константина Острозького, хоч і бачив здалеку. Нині я провідав,

що той князь мабуть що буде битися пліч-о-пліч з королем проти нас, козаків одної з ним віри.

Радники мовчали. Нарешті князь Михайло кинув:

— Відкіль ясний пан чув таке?

— Чув тут, у Києві... Може воно й не так, мушу ще перевірити, але все ж, гадаю, треба стерегтися того езуїта, який приятелює з папським нунцієм Поссевиним.

— Т-е-е-к... — замислився князь Михайло.

Він пригадав тепер, як той Вавельський фаворит все тувився до євнуха-короля й ніби ненароком уникав його — князя-маршалка в тому пишному польському палацу. Навіть не було його і в залі на двобою.

«Мабуть що пан староста каже правду, треба стерегтись того підступного Острозького: як не як, а на зрадника він дуже скидається: з нашими архипастирями не буває на розмовах, те і я добре знаю, до католицького ж клиру й дуже вже ласкавий» — але радникам не хотів нічого казати, бо й на правду дещо не було ясним, хотів заждати будь яких новин від самого пана Дашковича. Радникам тільки кинув:

— Побачимо... видно буде в боях до кого він потульний: до своїх, грецької віри, людей, а чи до круля та його шляхти. Прощу ясних панів не вводити в блуд ні себе, ні мене, а казати лише твердо те, що вже діється на очах...

— Запізно все те буде... — буркнув пан Дашкович й хмарно замовк.

Рада постановила рушати на Мозирь не далі як через тиждень, коли шляхи добре підсохнуть на весняному сонці.

3

В покоях княгині Ольги — дружини Василя Глинського зібрались свояки та близькі рідні, що так несподівано з'їхались сюди з усієї України, навіть з далеких міст, що біля вже Дикого Поля, де причаїлись страшні ординці.

Княгиня та її вродлива донька Олена упали біля найближчої родички пані Ірени з міста Глинського, дружини старшого Глинського князя Михайла. Всі тут тільки дивувалися та поглядали на паню Ірену: не могли вони збагнути

того, як можна було жити в тих жахливих степах біля самісінького порогу «золотих ординців».

— Ви, моя мила Ірена просто таки правдива козачка, — говорила княгиня Ольга, цілуючи мовчазну мандрівницю з-під Полтави.

— Чому пані сестра дивується? — питала пані Ірена, не зводячи очей з своєї небоги княжни Олени. — Я звичайна жінка і до якоїсь міри навіть положлива.

— Та ж жили весь час під самою Полтавою! — сплеснула руками господиня палацу в «затишному Києві», як вона казала. — Ще б пак не полахатися, довго хіба до лиха: ординці ж шастають що дня по тамошніх селах.

— То так, тому й полахалась, найпаче тоді, коли пана мого не було дома, все товкся в тому клятому Вавелю... Дуже за нього боялася, щоб бува чого не напелешкали ляхи: вони гірші за ординців, бо на тих маю мушкета на стіні, а до ляхів же далеко...

І вона мляво всміхнулася.

— А тепер вже не боїтеся, ні? — спитала нараз княжна Олена.

Була напrawdę вродлива, ставна, з блакитними очима, трохи крутим підборіддям, ознакою владної людини. Очі часом набували в розмовах сталевого блиску, найпаче коли мовилося про ворога: вона ненавиділа польського короля, який брав на глум і зневагу «грецьких християнів». Тоді очі її паленіли і вона гнівно стискала пальчики та клялась йти й собі на «ката». Але швидко втихомирювалась, сідала в крісло й довго дивилась на сад у вікно, відкіль видно було як згасав день і як тіні від дерев все густішали.

— Тепер не лякаєтесь? — питала вона, поглядаючи скося на свою гарну тету.

— Тепер, ні... — просто мовила тета. — Тепер молюся за всіх наших вояків, щоб Пан-Бог допоміг їм врятувати нашу солодку батьківщину...

— І вернутись у степи? — всміхалась пані Олена, цілуючи руку своєї сміливої тети.

Вона дуже любила цю свою мовчазну замріяну тету і часто думала, що сама б не відважилася все ж жити в диких

степях. Сісти ж на коня і летіти на ворога з гострим ятаганом їй видавалося досить легкою справою: адже вміла і на коні гарцювати і шаблею орудувати.

— Так... вернутись знов у свої степи... — в задумі мовила пані Ірена.

— Дуже любите їх? — дивувалась небога.

— Дуже... і тужу за ними... зідхнула мандрівниця.

— Невже там так гарно! Там же можуть полонити ординці! Як би я тільки побачила того татарина, мабуть що вмерла б з ляку... Ні-ні... ніколи б не вмерла, а відрубала б йому голову.

Тета сміялась.

Їх тоді наскакує багато на жінок, а на панночок ще більше, арканять вмючи і в'яжуть руки сирівцем, — озвався тихо пан Ярема.

Панна Олена з жахом дивилася на молодика.

— Тоді нащо ж ви, пане, лишили свою наречену в тих страшних степах на поталу тій орді? — гнівно мовила панна Олена і докірливо глянула на юнака.

— Вона лишилась там з батьком, — хмарно відрік пан Ярема.

— А ви, як правдивий лицар, взяли б її з собою до нас, — терпко відказала панна Олена.

— Батько ж не пустив: адже та панна лише наречена. Батько хоче переховати її у Полтаві, а може і в самому Києві... Самі знаєте пані: слово батьківське твердіше Литовського статуту... — і він тяжко зідхнув.

— Ах! я хотіла б так бачити вашу наречену! Чомусь мені її дуже шкода: я її люблю і щиро б привітала, як рідну сестру, — заломила руки панна так, що аж хруснули пальці.

— Коли що, хай Бог милує, то й панна не засидиться і в Полтаві чи навіть і в Києві, — кинула ненароком дружина воеводи князя Івана — меншого Глинського.

— Може доведеться вибиратися й до Московії, — шепнула стара мати і глянула на доньку.

— Я чув ніби панна засватана, — обережно питає пан Ярема.

— Так, засватана... — тихо відказала Олена. — Пан мабуть знає і хоче уразити мене тим, що сватає мене татарин, московський великий князь, цар тобто... я знаю... — і нижня губа у неї стала тремтіти.

— Я... не казав цього... прошу дарувати! — бурмотів ніяково юнак.

— Я знаю, що ви так думаєте, — гнівно зсунула брови панна Олена. — Ну, то й що! Хай і татарин, — але ж цар! Я ж тоді буду великою княгинєю... Тоді... — і вона нараз замовкла.

— Що ж тоді буде? — голубила її мати. — Заспокойся, серце і не думай там про всякі дурниці. Як Пан-Бог дасть, так і буде.

— Буде таке, що я тоді віддячу тому Жигимонту за батька, за відібрані ним наші маєтки... спустошу всю Польщу, а Вавель накажу спалити...

— Що ти, що ти!.. тихо... дитино моя... — голубила мати дочку.

— Не треба про таке говорити, не треба, то великий негаразд, — гамували її гості.

Але приглядаючись до зсунутих від гніву бров буйної панни, кожен мимохідь думав одне й теж:

— «Мабуть що насправду ця розбещена панна накоїть багато лиха чи добра — те ще невідомо, але видно з усього, що панна правдива козачка».

Всі довго сиділи мовчки, кожен з своїми думами. Нарешті стара княгиня тихо мовила:

— Єдине, чого я прошу у Пана Бога, милосердя для всіх нас, Глинських. Молю, щоб не розлучав нас, та щоб і в біді і в щасті були ми всі вкупі...

— А так, так... — загомоніли гості. — Хай славиться ім'я Господнє во віки віків. Хай святая Покрова укриє своїм омофором наших лицарів, що з шаблею в руках стають нині в оборону нашої коханої Батьківщини.

Зараз же в перших числах березня місяця князь Михайло з братами вирушив з Київщини на Полісся. Там його давно вже виглядали білоруські старшини. Він обложив Мозирь, який без бою відчинив ворота не як ворогу, як казав єпископ Іоан, а як лицару-рятівнику «нашого знедоленого народу». По Мозирю князь Глинський благословив йти далі... Скрізь його щиро вітали, а по інших містах зустрічали й церковними дзвонами, віддавали тому воеводі гетьманські почесті «мов би володарю якому», як писали про те диво сучасники. Православне духівництво, ченці, черниці, все поспільство, всі виходили князю-воеводі назустріч з китицями квітів, церковними святощами... По дорозі до храму розстеляли коштовні килими, цілували руки, вітали радісними духовними кантатами.

Князь Михайло пройшов майже половину Полісся без боїв і вже лаштувався в похід до Смоленську. Його брат новгородський староста князь Василь повів військо на Київщину впрост до Житомиру та Овручу. Цей сміливий князь хотів підняти посполите рушення, підняти всю тамошню шляхту проти Литви, відсунути її геть далі в її давні кордони. Йому пощастило на правду поставити проти Польщі-Литви майже всю тамошню шляхту; до нього приєднались такі магнати, як Друцькі, Одинцовичі, Жижемські, Козловські, Дрожді... Всі вони запряглися боронити Україну від ворогів, вавельських та віленських узурпаторів, цілували хрест на вірність князю Михайлу Глинському, як правдивому державцю відродженої старої Київської держави, визволеної ним з «лядської неволі».

Похід князів «грецької віри» проти «захланних католиків» на перших порах видався ніби щасливим. Здавалося, що й сама природа святкувала ту перемогу. Весна впала рання, скрізь все зеленіло, буяло, брунилося... Хлібороб нарешті скинув віковічне ярмо неволі... Нині, знаменуючи себе святим хрестом, врочисто орав вже землю свою, не татарську, не литовську й не лядську, а таки свою, предківську з діда-прадіда, у своїй відродженій Київській державі, орав і не

оглядався на ляха-татарина: знав бо твердо, що робить своє діло за спиною військової потуги своїх владарів.

Ремісництво, крамарство, різні цеховики стали до своєї праці... Скрізь відмикали замкнуті польською шляхтою грецькі церкви... Дзвонили дзвони, благовістили відродження вільного Краю, обіймали одне одного, здоровили з воскресенням коханої Ойчизни... Так поспільство Білорусі й України вітало князя Михайла, так раділо в перші дні свого вільного життя на вільній Землі.

4

Старшини з своїми комонниками отаборились у невеликому селі, недалеко від Орші. На цім тижні мусіло під'їхати і військо московське на допомогу князю Михайлу. Не гаючи часу, старшини зібрали нараду, на якій князь Дашкович мав щось казати про ворожий табір та його задуми. Цей твердої вдачі залізний вояка часто все робив на власну руку, що в ті часи вважалося доцільним, тим більш, що робив усе досить щасливо. Але зараз сам бачив, що годиться таки порадитись з усіма побратимами: справа була тяжка й дуже небезпечна.

— Сталося те, про що я тільки догадувався, — гремів пан Дашкович. — Сталася зрада! Князь Константин Острозький, на якого ми покладали великі надії, як на брата-українця одної з нами віри, пішов таки з поклоном до польського круля, пішов до нашого запеклого ворога, віддав тому крулю свою лицарську шаблю. Питаєте, чи є тому жахливому ділу докази! О, напевне є! Без доказу ніхто не насмілився б і слова сказати проти того князя-зрадника! — і він люто вдарив палашем по столу.

До селянської хати, де радили радники вступив гінець пан Гаджієнко.

— Де тепер князь Острозький з своїми литваками? — суворо питав пан Дашкович.

— Я з своїми лазутчиками довідався, що князь Острозький разом з польським королем спішать з Кракова до Орші.

— Хто казав? — гримнув Василь Глинський і навіть перекинув лаву, на якій сидів.

— Маємо «язика» й не одного, а з десяток з різних займищ: всі вони кажуть одне: король і князь Острозький будуть тут скоро і не самі, а з великим військом. Знаємо ще й від тих, хто поїхав до Вавелю з тим Острозьким та коли саме виступили в похід.

— Де ті «язики»?

— За дверима...

— Покликати!

Двері широко відчинили й до хати вступило десятеро литовських драгунів і двоє поляків. Руки були пов'язані, стояли тихо, схиливши голови. То були ворожі пікетчики й вартові: вони проводили князя Острозького з Вавелю аж до своїх пікетів: їх тут захопили козацькі лазутчики.

Князь Василь казав усіх вивести до другої хати, тоді стали розпитувати кожного окремо. Всі в один голос казали, що князь Острозький з королем вибрались з Кракова на Оршу з великим військом. Король мусів би збочити до Дніпра, щоб перетяти шлях москалям назад до Москви, сам князь Острозький йде на Оршу з військом більш як на п'ять тисяч.

— Вивести за хату, — буркнув князь-воєвода, блідий, як крейда.

Через п'ять хвилин почувся постріл і гомін затих.

— Що будемо робити пани-радники?

— Що ж! будемо битися з собакою-зрадником! — скригнув зубами київський воєвода.

— Я думав, — казав спокійно пан Дашкович, — той зрадник не посміє йти проти своїх братів, проти народу своєї віри т'алеж бачу помилився я, й дуже помилився.

— Все ж треба б якось з ним погомоніти, — озвався київський воєвода. Може б ми й ускромити його тихим словом. За шаблю хопимось вже тоді, коли не буде іншої ради на його барбаринську зраду.

— Що саме хотів би сказати ясний пан тому братовбивці? — питали радники.

— Гадаю ще не пізно послати до нього парламентаря з листом. Торкнути серце і тим самим врятувати душу від губної братовбивчої війни.

Пани радники посупно мовчали. Тоді пан Дашкович обережно кинув:

— Можна б спробувати, гріха немає тут, а більше за все одна тільки користь... можна... Тільки ж треба і не аби-як писати, вміючи вщемити серце.

— Листа вже написав старець Божий чернець Питирим, ми тут всі просили його та ще не знали думки панства. А склав гарненько, може панство послухає? — питав князь Іван.

— Згода, читайте...

Князь Іван розгорнув пергамент. На ньому дрібноенько було писано слов'янсько-українською мовою так, як тоді писалося скрізь по всій Литві та й Україні.

— «Ясний пане наш, князю Костянтинне! Чолом б'ємо тобі милостивий пане з того боку Дніпра брати твої одної з тобою віри. Цим саме листом благаємо вислухати нашу біду-горе. Прочули ми від надійних людей, що прогнівився ти на нас гнівом гріховним. Подав руку королю польському Жигимонту Старому за те, що не дозволяємо польським ксьондзам втручатися в справи наших святих церков, не беремо їхнього статуту та боронимо грецьку віру, в якій хрестилися наші діди-прадіди та й нам, своїм нащадкам, заповідали mocno держатися тої преславної святої Христової віри ще з часів святого рівноапостольного великого князя Володимира. Творячи волю того Заповіту, ми всі як один зараз стали оружно проти ворога нашої церкви польського короля та його католицьких церковників, стали всі на захист свого національного скарбу грецької віри. Не йдемо на того злого короля в його Польщу, не ламаємо й держави його, але й не пустимо до себе в свій Край посягати на нашу святиню на нашу державу. Не на те ми витаняли злого Батия-хана Золотої Орди з своїх земель разом з великим князем Вітовтом, щоб віддати наш край, нашу Київську державу новим панам — Польщі та Литві. Такого знуцання над нами — християнами грецької віри не допустимо. З великими надіями на Божу допомогу, ми русини й білорусини стали оружно на своїх кордонах, щоб боронити край свій і все християнське поспільство від ворога-напасника.

Чого ж ясний пан зараз береться за меч? Проти кого йде і за кого стає? Знаємо добре, що ясний пан не католик, знаємо, що ясний пан ревний християнин такої ж грецької віри, як і ми всі. Нащо ж пан обертає свій гострий меч проти нас, проти єдиновірного з ним народу? Схаменися ясний пане! Схаменися й ставай до наших лав проти напасника-католика, захланного короля, що хоче силоміць привласнити стару Київську православну державу та й тим самим упокорити нас, земельних державців і весь народ грецької віри; який хоче силою повернути Білорусь й Україну на латинську віру. Йди до нас, ясний пане, допоможи нам відіпхнути ворога від рідних земель та тим самим воскресити матір нашу Київську державу для вічного миру та супокою на вільних наших землях!»

Підписали власною рукою всі князі

Глинські, Дашковичі, Сангушки та Вишневецькі.

По тому рада довго сперечалася: всі просили найпаче змінити благальний тон листа на більш суворий, більш наполегливий. Воевода київський мимоволі дещо змінив, казав переписати з тим, щоб завтра ж і передати його через парламентаря до рук магната правобічної України.

5

Другого дня на світанку гінець Ґаджієнко вже мчав до Орші з листом, зашитим у шапку. В самому місті зараз же побачив якусь незвичайну метушню: скрізь було багато війська, найбільш комонників з литовською зброєю та гостроверхих сталевих шлемах. Хмарно оглядали гінця з білою хусткою на плечі й невеличкою сурмою на ретязі. Його не чіпали аж до самих дверей, де стояв, мов скам'янілий кентавр, суворий, увесь зашитий в лати, жовнір. Нараз загородив дорогу і гнівно крикнув:

— Куди?

— До пана воеводи.

— Відкіль й до якого пана воеводи?

— З табору князя Михайла Глинського до князя Костянтина Острозького.

— З чим?

— З мировим листом до власних рук ясного пана.

Жовнір поступився на один ступінь. В дверях стояв уже сам маршал. Суворо оглянув гінця і казав йти за ним на гору до великої залі. Але його вже перестрів худорлявий високий пан в легенькій шапочці. Тварь була теж сухорлява, очі гострі, допитливі. Він все гладив маленьку борідку і все придивлявся до посла. Гінець нараз став, виструнчився: він впізнав відомого всій Україні князя Острозького.

— Від кого й чого? — проскрипів князь, хмарно оглядаючи білу хустку на плечі пана Гаджієнка.

— До ясного пана послом від князя Михайла Глинського. І подав пакета.

— А-а-а... — протяг Острозький і тварь його нараз по темніла. Проте пакета взяв. — Тут стій...

Тоді глянув на маршалка й процідив крізь зуби:

— Прошу бути обачним... — й швидко пішов до відчинених дверей.

Довго не чути було того високого, як жердина, князя. Прийшов він до залі не сам, а з двома якимись польськими лицарями. Всі підійшли впрост до гінця й стали розглядати його, як якесь заморське чудо. Нарешті один з них, старіший і з сивиною почав розпитувати гінця хто він, відкіль приїхав, де стоїть табір і чи багато війська у того «зрадника-бунтівника, того вбивці королівського маршалка коханого Януша Забжезинського».

— Скільки має війська князь Глинський, про те пише сам пан воевода ясному пану в листі. Сам же я знаю тільки, що в оборону Київської держави стало все поспільство грецької віри, ординці Менглі Гирея та ще московська рать. Князь наказав передати листа ясному пану, бажає миру, спокою і не проливати братньої крові.

— Гм... миру... А нащо ж він зібрав військо своє й чуже? Нащо хоче бити на правду мирних поляків та ще й святих ксьондзів... га?

— Того не вем... Знаю, що пан мій хоче миру, а мені, своєму гінцю, наказав привезти від найяснішого пана воеводи листа на замирення...

— Пся крев! — заверещав молодший старшина і замахнувся, але все ж не вдарив. — Радій, що посланець, я б тобі показав того «миру»! Але дарма: я ще зустріну тебе в полі, будеш разом з твоїм паном-вбивцею на кілку.

— Коханий пане! облиште цю погану справу, — лагідно мовив сам Острозький і легенько відвів «коханого пана» на бік. — Слухай, лотре! — повернувся він до посла і тварь його нараз набрякла й почервоніла. — Слухай ти, бидло! карбуй і пам'ятай: писати твому дурному пану не буду, скажеш все те на словах. Розженемо всіх вас байбарами за *вчинений* бунт, пертрактовувати ні з ким не будемо, а коли піймаємо твого баламуту-пана вивеземо зараз же до Кракова: там на майдані його почастуємо золотою бичачиною...^{*} Знатиме як підіймати до бунту русинське бидло. Я тут владарь і так і зроблю, як кажу: білоруси й українці степової України мусять бути на послуху польсько-литовської корони. Коли ж став бунтувати — хай несе покуту, люту кару. А тепер... геть ік бісу відсіль, та стережися добре, бо... — вже шипів він, — підеш голубити бика разом з своїм паном-зрадником.

6

Не встиг прилетіти на вороному пан Гаджієнко, як вже по всьому табору розійшлась, прокотилась чутка про нечувано образливого наказа князя Острозького покласти до ніг польського короля зброю, видати воеводу Глинського з усіма його братами, а людям йти геть туди, відкіль прийшли, йти до панів під польською сторожою орати землю.

По табору зашемріло... Все козацтво стрепенулося:

— Ганьба!

* «Частувати золотою бичачиною» — пекти живцем у мідяному бику.

— Тепер і ми вже знаємо, що Острозький лютий зрадник!

Табір лаштувався до облоги Орші, де засів бундючний князь, запеклий ворог українського народу. Всі добре розуміли, що Глинські та й усі старшини не подарують тому Острозькому такої образи. Табір напружено чекав знаку йти, «нещадно руйнувати» гніздо нового королівського васалю.

— Бач, чого захотів, собака: орати на панів землю! — іритувались найбільш козаки.

— Мало ті ляхи залили нам за шкуру сала: робили ж на них і вдень і вночі, тепер вже нема нашого права й лоба перехрестити так, як наказує наша віра...

— Тепер вже знаємо твердо, що у Вільні будуть охрещувати нас й дітей наших в латинську віру живосилом...

— А тоді поженуть вже перехрестів просто до панських лабетів, робити до загину і в полі і в клуні...

— От тобі й нашої віри Острозький!

— Їх, таких езуїтів багато розплодилося по всій Україні...

— Їли поїдом ординці, тепер довбає лях та литвин...

Козацтво запопадливо готувалось...

На третій день наспіла й московська рать. Але була вона ріденька. Князь Михайло оглядав ту «рать» хмарно: бачив, що кепсько муштрована та ще й мала якісь «піщали» й «секири» (сокири) на довгих ратищах. Командував тим військом князь Курбський, веселий молодий військовик. Він все шкiрив зуби, трусив «кудрями» й тільки погукував: «нічаво!»

Не сподобалась воеводі й орда кримських татарів. Її привів той же князь Курбський і бундючився, що за панібрата з самим татарським ханом. Ординці збилися до купи, як отара положливих овець, поглядали з-під лоба на місто і понуро мовчали. Верховодив молодий хан Менглі Гирей, син того старого Гирея, що зажив в Україні недоброї слави. Отаборились вони геть далі, де було просторіш та видніш. За пляном молодий хан мусів напасти на литовське лицарство наслідок, коли вже ворог вимориться.

Вже зрання видно було, як шикувалося вороже військо. Князь Острозький мав п'ять тисяч кінноти та ще й двір-

ський полк добре муштрованих жовнірів. Їх було приєднано до литовських комонників, що мали важку зброю і були всі заклепані в «кольчуги» та бронзові лати. Як на той час була то досить грізна сила. Латники з призирством поглядали на московську рать, на понурих козаків, що все ж добре гарцювали на диких огирях. З ординців же просто кепкували, навіть козаки посміхалися у вуса:

— Ці далеко не підуть, гомоніли між собою. — Бачиш яких набрав молодий той хан кнурів: у кожного біля кульбаки по два аркана...

— А де хто має їх і три й більше...

— Зібралися на свої жнива... Помчать вони, пани-брати, в слухну хвилину просто до селищ ловити дівчат...

Ще не вийшли з воріт усі комонники князя Острозького, як передні їх лави вже мчали на московську рать. Коли воевода князь Василь побачив те військо, а збоку й усю польсько-литовську старшину, серед якої вздрів і самого Острозького, він не вдержався... Гукнув несамовито «брати в навалу!» й полетів саме туди, де був ненависний йому зрадник. Старшини дали знак: першим погнав москвин Куракін разом з своїми пікинерами, з боку гнали «васютинці», як їх охрестили козаки князя Дашковича. Вони, ці «дашківці» з своїм паном були в ар'єгарді й мчали суцільною стіною.

Пан Ярема на чолі своїх «серденят» шогонув у саму гущу бойовища... Він непокоївся за князя й не спускав його з очей: мав бо одне завдання — зберегти зацну особу та не наразити на небезпеку. По всій лінії майже вднораз стався жахливий зудар. За мушкетними пострілами, кінським ір-жанням, ляскотом палахів та важких ятаганів не чути було ні вигуків наказів, ні стогону, ні проклонів... Падали вояки, ламались списи, кричали поранені... Вітер заносив сиві, в'їдливі хмари порохового диму...

Скажена навала тривала довго... Ніхто нікому не здавався, ніхто не перемагав, не було й переможених: сунули лавою, кресали ятагани, цілячи просто в лоба... Комонники, мов те розгойдане море, то насували, то відступали і нараз купчились в будь якому місці, де вже шаблі накопичили цілу гору трупів... Пан Ярема побачив біля себе закушеного

кров'ю гінця Гаджієнка: обличчя було закривавлене, очі горіли вовчою люттю... Він встиг лише крикнути:

— Рятуй князя! наседають ляхи...

І важко скотився з коня...

Десь пролунав розпачливий зойк: «Ординці сюди, ординці...»

На князя наседали ляхи, але «дашківці» несамовито били й таки відіпхнули саме тих, хто притьмом ліз до воеводи Василя... Пан Ярема вчасно наспів з козаками й з лютою напругою таки відбив воеводу. Серденята вивели його з небезпечного місця й чим дужч погнали до Дніпра. Коли Ярема оглянувся, побачив дику картину: «литвини-панцерники» мов роздратовані кнури, гнали московську рать, якої на правду лишилася горстка: майже вся вона лягла покотом у чистому полі... Розпачливий зойк: «Ординці! на виручку! Менглі Гирей рятуй!» прокотилося ніби передсмертний крик на полі побоевища...

Почало вже смеркати...

Козаки мчали до Дніпра...

— «Як швидко стало сутеніти» — подумав пан Ярема і нараз відчув гострий біль в плечі і нозі: в побоевищу він і не відчув, як його тяжко шарпонував панцерник. Якось не своєю волею став слабнути. Тільки й спитав:

— Де ж пан Гаджієнко?

— Пана гінця ляхи забрали, — хтось сказав на вухо.

— А татари?

— Татари давно мчали на Брацлавщину брати білий ясир...

Але цього він вже не чув.

Князь Михайло Глинський благополучно приїхав до московської столиці. Разом приїхали й ті достойники, що допомагали йому у війні проти Польщі та Литви. Москвини вважали поразку не дошкульною, збитки не великі: побиту «рать» вони лічили на мідні гроші. Вони були вперті, як

після побачили Глинські, бо твердо знали, що скоро прийде час, коли вони відберуть Смоленськ, притьмом дорогий їм, як місток до близької Балтики.

Але князі Глинські думали не так: вони бачили глибоку поразку, загибель надій і мрій про відродження старої Київської держави.

Повстання братів Глинських, розпочате раптово, без підготовки і точного розрахунку, укінчилося цілковитою поразкою. Польща-Литва спромоглась за прецінь короткий час вислати під Оршу потужну силу, очолювану досвідченим польсько-литовським гетьманом князем Острозьким. Інсургенти були занадто слабі, спільники — Москва і кримський хан й цілком не тямучі у військовій штуці. Хан мабуть і пристав до спілки з підступною метою пограбувати Правобічну Україну. Отже Глинські, розбиті впень, змушені були відступити на Московщину.

А якже українські магнати, Запорозька Січ? Українські магнати дивилися на цей шляхетний герць, як на авантюру, тому й не схотіли дати підмоги. Січ же тільки народжувалася, багато січового товариства держало дозор, тобто пильнувало турків на канівських та черкаських кордонах, родове ж козацтво в ті часи було під суворим наглядом самого магната. До всього не було ще широкого розголосу про повстання і поспільство майже нічого про те не знало.

Військові події відбувалися далеко, десь в Білорусі (Орша), отже поспільство з дня у день робило панщину, а панство верховодило у себе поспіль з польськими магнатами. Проте, коли брати Глинські журилися в Московщині, приречені лихою долею жити в еміграції, журилися разом з ними й Степова Україна, журилася й Січ, куди тягла «сірома» й де добре відзеркалювалися глибокі роздуми січового братства про волю й право, де плекалися все ж прикінцеві надії на остаточний розрахунок «з дуками-панами».

Минуло кілька літ і на Вишневеччині стали забувати князів Глинських, збанітованих польськими королями. Матки їхні було секверстровано і на Глинщині скоро осіла польська гонорова шляхта: Кальницькі, Огньови, Башкирцеви, Мирські... Від Глинських, як уламок у спогадах, ли-

шилося тільки урочище «Глинське», де згодом виростало село чи містечко приписане до Лубенського полку. Вже ніхто не міг сказати, хто там коли жив, і що то за вали, на яких влітку буйним цвітом цвітуть польові квіти та вітер все шелестить осиковим листячком . . . То українська минувшина . . .

8

Князі Глинські осіли на стало в Московщині, всі дістали великі маєтки («вотчини») і дворянське звання («бояри»). Дбав про нову аристократію сам цар Василь III-ій, особливо ж упадав біля князя Михайла: цей князь дістав посаду маршалка, першої персони при дворі. Мав він і великий вплив на царя, найпаче в часи, коли вже було напляновано віддати за царя молоду панну Олену, доньку Василя Глинського. Але з тим шлюбом стався не гаразд і справу було трохи загальмовано. Цар був одружений з княжною Соломонією, вона все ж була бездітна і цар вимагав розводу. Спокійну й добру царську дружину силоміць постригли в монастир під ім'ям Софії і відіслали в Суздаль. Багато говорилося про те насильство, ходили навіть чутки, що вже в постригу скоро народився син. Але в Кремлі про це мовчали. Цар, що дуже упадав біля молодой нареченої, зрештою взяв з нею шлюб. Від того шлюбу в цариці Олені народилося двое синів: Іван Грозний і Юрій.

З того часу на князя Михайла Глинського посипалися царські милости. Він став першим царським дорадником. За переказами був то чоловік амбітний, освічений по європейському, знавець військової штуки. Можливо плянував за допомогою царя вернутися до своїх Турівських маєтків (Білорусь), а звідти йти на самого князя Острозького, лютого свого ворога. Ніби сам цар приобіцяв віддати йому Смоленськ, завойований Москвою пізніше. Але того не сталося: Михайло Глинський мав багато сильних ворогів, які все ждали слухного часу. За свого дядька стояла і сама цариця, але в рішучий час схибила. Час прийшов тоді, коли помер цар: вороги обвинуватили Глинського в убивстві, ніби перший дорадник отруїв царя, щоб самому правити Московщиною.

Його арештували разом з однопумцями: Воронцовим, Воронинським та Бельським й кинули до в'язниці. Князь не довго просидів у тюрмі й скоро потому помер. Цариця Олена по смерті царя стала регенткою малого сина Івана (прозваного Грозним), але й вона не довго прожила: вороги подбали усунути і її: Олену було отруєно.

9

У просторому «терему» боярина Петра Ординцова-Нащокова, на широкому ліжку в спочивальні лежав поранений пан Ярема Сангушко. Блідий, знесилений лежав без руху. Дивився з сумом у відчинене слюдяне вікно на великий боярський сад і думав невеселі думи:

— «Пішло вже на другий рік, — думав він, — а я все не можу одужати, все не можу стати на ноги, плигнути на вороного й стрілою умчати додому... до коханої Настусі. Як вона, що робить й чи жде мене? Не чути ні вістки, ні відгуку... наче закопали мене в темну могилу... Край це такий, що не хотів би й дивитися на нього: люди дикі, неохайні, дарма що князі, мова моторошна, вживають багато татарських слів... Може ці москвини рідня яка тим ординцям, адже живу у такого, що зветься Ординцем... Охо-хо... А нога все болить, плече заніміло, а нога дуже ние... Лікарі, хвала Богу, тут німецькі, гоять не погано, кажуть не квапитися, щоб не пошкодити, загоїти швидше виразку, а мені вже вривається терпець! Треба б, он як треба до Санджарів. А може і в Санджарах її немає, може десь далеко живе, вістку не подає про себе! Не знаю, що й думати, що казати. Князь Михайло заглянув тільки двічі, та й то не надовго. Коли спитав, як буде з тим Острозьким, чи підемо вдруге, замахав руками і велів мовчати, тільки й сказав: «Збираємось на Смоленськ. Цар Василь добрий до всіх нас, всіх наділив маєтками, а нас, Глинських, держить при собі, як родичів і добрих дорадників.» Ще вдруге був, казав, що тепер посів велику посаду, допомагає небога княгиня Олена! «Бачу дуже радіє. Ну що ж хай Бог допомагає! А мені тут не

сидіти: коли Бог дасть полегшає, зараз же умчу в Україну... Ах, Настуся, Настуся!..»

Так думав пан Ярема з дня в день... Все питав стару покоївку, чи є які новини... Але новин не було, як не було.

Одного разу покоївка сказала, що до хворого зараз буде сама княгиня з якимись новинами. Пан Сангушко дуже схвилювався: княгиня Олена відвідувала його вряди-годи — теж була в різних клопотах.

Пан Ярема оглядався, але нікого не бачив. Він давно вже кинув осоружне ліжко і тепер часто прогулювався, навіть виходив на ганочок подихати весняним вітром, весь час спирався на костура. Але на ганочку сидів не довго... В «спочивальні» сидів у незграбному кріслі, видно домашнього телі робота, думав думи і прислухався.

До кімнати нарешті вступила величава княгиня Олена, государиня московська. Була у якомусь досить гарному вінцю, «кокошнику», що горів самоцвітами, пишній парчевій роботі, але без перехвату, як на наших карсетках й золотих маленьких черевичках. Бачив її давно і тепер замиловано дивився на свою «сестрицю»: була рожева, як маків цвіт і очі паленіли щастям.

Вона тільки махнула рукою й шепнула:

— Не хвилюйся, дорогий братіку: все благополучно.

— А що, яка вістка? — нетерпляче питав змарнілий козак.

— Вістка з самих Санджарів... — знов шепнула пані Олена і прикрила ручкою уста. Але юнак все ж крикнув:

— З Санджарів! Боже мій... — і несамовито припав до її руки.

Пані Олена мовчки подала «цидулку»: писала її тета Висовська:

— «Не знаю мій любий пане, — читав пан Ярема, — чи дійде ця цидулка до твоїх рук, бо ми й зовсім не знаємо, де ти є. Після баталії під Оршою ми зовсім загубили твій слід, та й сліди усіх наших родичів. Тільки оце недавно довідались про княжну Олену, яка в Москві стала

великою панею, першою парсуною того далекого краю... Хай її Бог благословить щастям-здоров'ям. Отож думаємо, що й ви всі там біля неї. Все виглядали тебе, або бодай гінця Гаджієнка... Але і його не видно, не чути... Переказували, ніби забрав його отой кат Острозький під Оршою та послав до Кракова на великі муки, ніби вкинуто його до розпеченого мідяного бика, там ніби засмажили. Правда то, чи ні — незнаємо. Молимо Бога, щоб то було все неправдою. Хай Пан-Бог змилується над всіма нами.

У нас все тихо. Після тої страшної Орші стало ніби і зовсім тихо: ніде нічечирк. Тільки князь Байда-Вишневецький раз навідався, набрав хлопців, подарував нашому пану сотнику барило червінців та гарбу турецької зброї ніби для козацтва, а Настусі скриню турецьких шалів... Питали за вас всіх, знизив тільки плечима. Казав іде вас шукати... Настуся журиться, виглядає... Щоб не сушити себе вчащає до церкви, править молебні... Дома все наглядає, не хоче й розважити себе з панночками... Читає молитовника, або отих греків, що навчилася ще в Чернігівському монастирі від святого ченця Пителима...

Коли живий-здоровий — мчи додому, до Санджарів... А тільки нам тут багато...»

Далі що було написано пан Ярема не розібрав: було кілька слів зовсім затерто, а в іншому місці й зовсім попсуто папера. Він хвилювався і навіть підвівся з свого крісла.

— Куди ти? — здивувалася княгиня.

— Треба їхати...

— Не поїдеш, козаче! — терпко мовила княгиня. — Не виїдеш і з двору, як впадеш з коня. Мусиш одужати як слід, не мала дитина.

— А коли ж, коли ж! — благально простягав він руки.

— Кажу ж: потеплу, як одужаєш... Поїдеш влітку.

Юнак зідхнув і важко сів: бачив і сам, що ще занадто слабкий.

— А що то тета пише за нашого Гаджієнка... Чи правда те?

— Правда . . . — шепнула княгиня. — добре знаю, що все те зроблено з наказу того Юди Острозького . . . Ну-ну . . . пам'ятатимеш Глинських! Ми ще вернемось . . .

І очі її паленіли, як блискавиці.

Направду пан Ярема одужав тільки влітку. Не гаючись, він помчав у свої рідні степи . . . Був золотий місяць липень . . .

Цього року весна в Україні стала рано. Прощуміла по балках та ярах вода й навіть змила по яругах рештки злежаного брудного снігу. Гайвороння кинуло гаї і впало на лани, де вже на просохлих борознах можна було видзьобати сяку-таку поживу. Легенький вітер підсушував землю і жайворонки по весняному виспівували радісні пісні, раптово падаючи в зелені сходи. В блакиті снували пухкі хмарки й невідомо відкіль роями збирались над пригрітими ставками дрібні комахи. Тихо мукали по тих ставках сонні жаби.

По селах та хуторах немов зі сну прокинулося життя: на прозорому вітру чути було, як десь далеко ревла корова, ляскав довгим батогом чабан, скрипіла порожня гарба й навіть жіночий гнівний голос: «чого розбігались, яничари... ось я вас хворостоїною!»

З дня у день все мінялося: де ще гаї тільки брунилися, сьогодні вже зеленіли молоденьким листочком, таким вогким і малим, що весь той гай часом скидався на чудовий зелений ажур, крізь який можна було бачити і все село, і граків, і великі озера й навіть метушливу качечку з веселими каченятами. Скрізь зелено... Море зеленої озимини, зеленого обрію, зелених гаїв й верболозу і над усім тим зеленим потоком напнулося синьою-синьою хусткою безмежне й глибоке небо.

І гомін... гомін заклопотаного життя, дзвінких голосів, руху до матері землі, що пробудилася нарешті від зимового сну й кличе до свого лона трудівників-орачів... В кожному селі, в кожному хуторі дзвенить веселим дзвоном той радісний гомін-клич...

Теж діється і в Санджарах: клепають коси, точать борони та рала, перегукуються хлопці, дівчата і в цьому старому селі. І тут плугатирі поглядають, як росте озимина... Ладнаються до весняної оранки...

По весняних протоптах ходять в полі якісь диваки: люди ніби й орачі, а все ж з рушницями за плечима, пістолями за барвистими поясами. То правдиві козаки-хлібороби, тільки й того, що дуже бережуться ординців й не даються на влови.

— А що пане Гнате, — всміхається високий, як жердина орач з чорним вусом й хижацьким оком: знали його тут всі, як доброго господаря, звався Левком Квартою.

— Вийшли глянути на озимину, — киває пан Гнат Сивовус, молодий ще козак з доброю шаблею, добутою ним від забитого в бою жахливого яничара. Тому його тут і поважали за оту яничарку.

— Пора ж і глянути...

— Так... озимина що й казати, аби Пан-Бог захистив, щоб бува ординець не потоптав, — кидає пан Сивовус і гладить ефес яничарки.

— Казали, ніби ординцям зараз не до нас, — встряває в розмову рудий і тілистий Семен Келеп з свого ж таки хутора «Келепівки», недалеко від Санджарів.

— А що там у тої татарви? — недбало питає пан Кварта.

— А те що поєднала Москву собі, пішла ніби з Москвою бити ляха.

— Чув і я щось, — запалюючи люльку мовив козак з яничаркою. — Казали, ніби пристали до гурту й наші з старостою Михайлом Глинським, ніби добре ведеться, бо взялася за зброю й уся Білорусь... Кажуть, ляху й литваку не переливки.

— Чи pomoже та Білорусь — ще не знати, а от за ординців можна твердо казати що зрадять.

— Вони такі і є, я знаю їхню вдачу, — посміхався пан Кварта. — У них так: аби пустили їх до себе, тоді вже допомагають тому, хто насідає, або й нікому...

— Як то? — дивувався козак з хутора.

— А так: коли вороги почнуть битися поміж себе, ординці вже наготові в найближчі села по білий ясир, заберуть добрячий чамбул і гайда тоді до своїх авулів... Знаю їх, бачив не одного разу...

— Бусурмени ті ординці, ніколи не треба з ними робити «якші» (брататися).

— А в нас прокотилась вістка, ніби нашого пана Глинського десь ляхи потоптали разом з козаками, — кинув присадкуватий орач з шрамом над правою бровою, звався він тут Туруль Свирид. Цей Свирид завжди приносив незвичайні вістки. Йому ніхто не вірив, але завжди виходило так що чутки були правдиві. Йому й тепер ніхто не вірив.

— Не чули такого, хай Бог милує!

— Не чули й ми...

— Давно не бачили молодого пана Ярему Сангушко, того б спитати...

— Так він же з паном Глинським! От коли обидва придуть до своїх займищ, тоді й почуємо правдиві новини...

— Коли ж то почуємо?

— Тоді, мабуть, коли вже буде пізно, — всміхнувся Кварта.

— То не інак, не близький світ: коли вже той гінець придибає, то вже мабуть що не буде кого й рятувати: далеко загнався той пан Михайло, краще б вже стеріг своє добро та й нам би був он як у пригоді.

— Своє, панове, припильнуємо: ворог-лях боїться й заглянути сюди. Його пан Глинський хоче відсунути від старих границь Київської держави, щоб не тикав сюди свого довгого носа, — покрутив вуса Семен Келеп й пішов геть протоптати до своєї озимини.

— Всього лякається, — скривився пан Сивовус. — І без Глинських обійдемося. Є тут недалеко й Вишневецькі, Сангушки... Нема чим журитися: знайдемо доброго старосту, аби голова була на в'язках.

— Вчора був у Полтаві на торгу (базарі), — повідав Сивовус. — Наслухався...

— А що?

— Найбільш гомону за отого завадіяку Дмитра Вишневецького...

— Байду?

— Та вже ж не про кого... Байдою на правду тепер його скрізь кличуть: Байда й Байда. Так слухайте сюди, що там у Полтаві кажуть за отого вернигору. Ніби вже зібрав на тисячу таких же козарлюг, як і сам, просто тобі гірших за яничарів: ні тучі — ні грому... просто тобі буря й вогонь!

— Що ж вони роблять?

— Що роблять, питаєте. А те, що будують на Дніпрових порогах фортецю саме проти турка-яничара, он що!

— Ова! Може то так, аби говорити...

— Ні, коли за того Байду що голосять, то так і знай — кажуть правду: він робить усе те на острові Хортиці, коли хто чув з вас про той Дніпровий острів.

— Знаємо, чули. Ну і що ж?

— Кажуть, дуже налякав самого султана: султан подав польському крулю скаргу на того Байду, бо той козарлюга не дає турецьким галерам пройти тим Дніпром: ніби поторощив багато турецьких чайок. Он воно що!

— Коли правда, хай Бог помагає, бо ті турки всім вже надопекли.

— А може той круль і заборонить тому Байді, бо як не як, а султан велика ж сила!

— Байда не боїться самого султана, а круль же що для нього! Не пошле ж круль на нього своїх затяжних в болото до Хортиці...

— То правда, не пошле... будуть тільки грозити кулаками.

— Так воно і є, бо до того Байди шугонуло того козацтва сила-силенна...

2

Після грозового дощу, саме під Івана Купала, стала добра година. Всі готувалися до цього великого свята, що припадало за старим стилем на червень місяць, в день Івана

Хрестителя. Було то свято весни. Тоді саме дівчата плели вінки й пускали на воду (гадали), співали обрядових на той час пісень, хлопці палили вогнища, але вогонь святий витерали сухим деревом об дерево (прадавній обряд), парами перестрибували через кострище, хором згадували того мітичного Купалу, що у воду впав та потяг за собою й «дівку Маренку — плахту чорненьку» і наприкінці робили гармидер і бігали за дівчатами, стараючись вловити собі Маренку.

В Санджарах до цього свята ладналися ще за кілька днів. Дівчата й хлопці зодягали найкращу ношу, плели вінки кожен з свого саду й по обіді вже ходили парами та співали дивовижних пісень про те божество. Інші вже йшли до великих Санджарівських озер, що були в густому верболозі й пускали на воду вінки. Хлопці вже майстрували колесо, обгортали соломною, добували святого вогню дерев'яними тертушками і так в полум'ї пускали з гори аж до найглибшого озера, де ніхто ніколи не купався: адже було лячно, бо там жив болотяник. Ходили тільки гуртом до того темного озера, до болотяного, кожна кидала вінок й чим дужч всі тікали в степ, бігли до густо засіяних житом-пшеницею рідних і таких привітних ланів... Там, на роздоллі лунав сміх, дзвінкі пісні й жартівливі зойки.

— Ти б, Настусю, погуляла з дівчатами, — говорила тета своїй коханій небозі. — Все шиєш-вишиваєш, або читаєш свого старого грека. Он до тебе прийшли подруги! Просять йти з вінками до озер...

Настуся глянула у вікно. Біля ганочку, на правду, крутилися дівчата, яких вона добре знала, а де з ким і подругувала. Тут були Стеха Ліщина, Дарка Недоля, Оксана Швидка та ще якісь панночки, яких вона ще не бачила тут: мабуть з близьких хуторів, бо до села багато їх бігало до подруг, а то може й побачити кого з хлопців. Настуся крикнула їм:

— Заходьте! Я зараз...

Вона саме читала того грека, що звався Гомером. Грецької мови навчив її відомий у Слєцькому монастирі вчений чернець-грек отець Ізидор. Вчив довго й терпляче, бо Настуся

була беручка до науки. Зате ж і вивчив собі навдивовиж: бурсачка, як він її називав, добре втямкувала ту плутану мову. Тоді саме вже бралася й за Гомера: в монастирі, за допомогою того ж ченця читала «Іліяду», яку їй і подарував, коли вже прощалася з монастирем. Тепер, на дозвіллі, Настуся часто читала ту грубу книгу й довго по тому роздумувала над тим, про що писав давній грек. Вона швиденько сховала свій скарб до глибокої шухляди, ще й прикрила квітчастою хусткою, вбралась по святочному й вийшла на ганочок.

— Ходімо до наших дівчат! — торсала її за рукав кароока Стеха.

— А куди підемо? — питала похлива Настуся. — Я не піду далеко.

— Ні, це не далеко, ось тут...

— Наші всі на озерах, хочуть, щоб і ти була з нами, буде веселіш, — щебетали дівчата...

— Там всі співають, хлопці пускають вже колесо-сонечко...

І майже силою таки забрали Настусю.

— Я не піду до великого озера! — казала вона, — то вже далеко і... там лячно...

— Ми й самі боїмося і не підемо... Підійдемо до найменшого, воно ж ось тут, біля самого порога... Не лякайся, ми ж усі будемо в гурті.

І всі з сміхом та дотепами побігли до озер.

3

В іншому кутку за цариною, де за ніким неміченими межами, стояла історична «хвигура». То була висока щогла з поперечними щаблями до самої гори, де був невеликий поміст, все на схід, до «Дикого Поля». Недалеко від хвигури при землі всторч стояли добре наквацьовані смолою порожні куфи, одна поверх одної пірамідою. Біля тих куф завжди вартував козак з готовим квачем. День був такий,

що можна було натрапити й на несподіванку. Ординці добре знали, що на Івана Купала збираються хлопці й дівчата. Та й те треба сказати, що вже добре піднялося жито, а самий степ густо вкрився високою травою, — можна, виходить, й сховатися та видивитися здобичу. Тому то старий козак, помічник пана сотника Свирид Молочай, раз-у-раз остерігав:

— Ненаважайте, панове, на те, що у полі тихо, не шелесне ніщо . . . Той ординець тільки й жде такої години . . . Тому треба пильненько придивлятись, не спускати з очей того тихого Поля, бо тільки там і гніздиться наше лихо . . .

Хлопці саме обідали . . . Їм з села на таке свято підлітки принесли добрий обід і навіть макітру пирогів з вишкварками: сам пан сотник прислав. Казав ще, коли, хай милує Бог, трапиться яка несподіванка, щоб мерщій палили куфи, а самі чим дужч мчали до села навперейми ординцю.

— Добре, знаємо це й без пана сотника, — бурмотав пан Свирид. — А ви, хлопці, не дуже голубте чарки з наливкою, бо . . . може таке станеться, що й на коня не скочиш.

— Скочимо, батько, не журись за нас, — казав молодий Терешко Рукавиця, ховаючи ложку за халяву.

— Трохи б полежати по обіді, — позіхнув Зіновій Барат.

— Тю, на тебе! — гнівно шепнув його побратим Остап Листопад. — І думати не смій: адже ти на варті.

— Так, мені зараз припадає лізти на хвигуру . . .

І тихенько підвівся.

— Черговий! на варту, — гукнув старий Свирид.

— Я вже тут! — гукнув і собі Барат. — А ну лиш, Тимко, злазь мерщій, та йди доїдати куліш. Хутенько!

Вайлуватий Тимко зліз з щаблів, але з-передостаннього сплигнув і покотився в рівчак. Всі сміялись.

Який же ти бовдур! — дратувався пан Свирид. — Чиріпкайся, Зінько, хутенько, ти ж молодий і моторніший.

Зінько подряпався на щоглу й уместився на самій горі пильнувати ворога.

Моторний Зінько орлячим оком глянув на степ. На цім боці тихої Ворскли зеленіли широкі лани пшениці, за ними червоніло воронцем безмежне «Дике Поле», куди заганялись тільки сміливі козаки в пошуках лютих ординців. Зараз було тихо, навіть не віяв й легенький вітерець. Зінько зіп'явся ще на два найвищі щаблі й знов став пильно придивлятися: адже тут кожен козак знав, що у велике свято треба було сугубо доглянути степ. І не помилився. При тихій погоді, коли все ніби заснуло в розкішній літній імлості, раптово помітив, як табунець стрепетів пурхнув угору й злякано шугнув до яру, де росла густа тернина. Цю балку він добре знав, бо не одного разу ховався в ній з козаками підстерігати ординців. Ще раз перевірів, і ще раз побачив, як розгойдана незримою силою висока тирса стала хилитися то в той бік, то в той бік. Він свиснув старого Свирида й махнув шапкою.

— А що там? — підійшов старшина. — Що побачив? Дивись пильненько, бо щось ні з якої причини багато вже літає стрепетів.

— Так! — гукнув з гори вартовий. — І сам бачу наполоханих стрепетів... Гм... саме впору... немов би он в тому яру ховається ординець. Гляньте лишень й ви, пане Свириде, може я помиляюсь...

І козак сплигнув на землю. Старий Свирид, важко ставлячи ноги на приступки, поліз на гору й собі. Через хвилину-другу вже гукав що сили:

— Татари! он де, он, Зіньку, бачиш! — показував він на далеку могилу, що ледь чорніла на обрію.

Тепер вже й Зінько не вагався: над головою з тихим свистом пролетіли стрепети, летіли на село: певна ознака, що їх щось настирливо настрашило. Стоячи біля щогли, він бачив, як десь майнула кошлата голова ординського коня. То підкрадались татари. Старий козак свиснув і з балки вискочило на конях півсотні козаків, усі зі списами та арканами.

— Підпалювач! Пали куфи! — гремів пан Свирид.

Підпалювач вже підносив полум'яну ганчірку до піраміди порожніх куф, яскраве полум'я враз охопило суху купу. Знак було дано, бо за мить у безмежному степу вже горіли піраміди куф впрост до самої Полтави.

5

По селах метушились люди: всі знали, що підпалено крайню купу з села Санджарів. Молоді й старі хапали рушниці, списи, коси, сідали на коні й летіли до табору — склепаних ланцюгами возів. Там вже були й ті, що вартували біля «хвигури». Пан сотник тільки махнув рукою й гукнув що сили:

— Навперейми ординцям!

Але козаки й парубоцтво й без наказу добре знали куди мчати навперейми: вони летіли на конях туди, де зловісно горіли смоляні куфи. Ординці на кошлатих конях галасливо бігли до села, закидаючи на ходу аркани. Інші палили хати і поквапно шукали ясиру. Але на селі цього дня було мало людей, все більш у полі за цариною. Козацька ж залога встигла люто наскочити: вона рубала за своєю звичкою з боків, цілячись перерізати гострим ятаганом аркана, тоді як поплічники били коня по нозі. Такий татарин нездольний був будь що робити. Одного козака з залоги ординець встиг зашморгнути за шию, але той дужою рукою вдержав сирівець, за мить перерізав його шаблею і тим же ятаганом вдарив по голеній голові татарина. Не оглядаючись, вже мчав у саму гущу бойовища. То був старий пан Свирид... Досвідчений козак вмів битись. Саме тут було найбільше козаків, орда зараз же побачила, що в цьому боці села поживи немає й шугонули врозтіч. Залого не гналась. Старий старшина кричав несамовито:

— До озер, там ординці! До озер... там наші дівчата!

Направду, ординці вже шастали біля озер. Козаки мчали на запінених конях і ще здалеку побачили тих жажливих розбишаків: вони навалом відбивались, заманюючи варту в чисте поле, тоді як інші арканили хлопців, дівчат й тих мо-

лодиць, що прийшли сюди на дозвіллі подивитись, як гуляє парубоцтво та ворожать на вінках дівчата. Ще інші вже з полонянками тікали чим дужч на шлях до «Дикого Поля».

З тих ординців, що відбивались, ніхто не втік: розлютовані козаки порубали всіх, але все ж час загаяли.

— Доганяйте, доганяйте полонянок!.. — лементував пан Свирид. — Не гайте часу... За мною!.. там полонянки і з ними панна сотникова...

— Немає панни сотникової!.. — розпачливо гукнув меткий козак Зінько.

Мов навіжений вдарив що сили коня й бурею рвонувся на «Дикий Шлях». За ним услід летіло півсотні найкращих.

6

Вони догнали ар'єргард з сотню татарів: ця ватага прикривала «білий ясир» й зараз же розпочала бійку. Але козаки ті недурно звалися найкращими. Роздратовані грабунком найціннішого скарбу — молодих панночок, вони врзались в саму гущу «золотих» ординців й наосліп почали кресати ятаганами з такою силою, що ар'єргард несподівано повернув коня й став тікати. Татари тікали за звичаєм в яри, в найглибші яруги, де їх можна було тільки визбирувати та гаяти задурно час. Загналися козаки все ж далеченько, вже видно було татарські авули, відкіль бігли на допомогу своїм свіжі сили. Білий ясир зник з очей, наче у воду впав. Козаки на втомлених конях змушені були вертати без полонянок. Проклинаючи все на світі, молодий Зінько кликав Бога у свідки, що найде панну Настусю і в самому Царгороді, аби тільки швидше приїхав йому на допомогу пан Ярема Сангушко.

Село не дуже потерпіло від наскоку ординців. Було тихо, без вітру і тому згоріло лише шість хат, побито дванадцятьоро душ... Але орда взяла майже всіх дівчат біля озер, взяла й карооку Стеху, Дарку Недолю, Оксану Швидку й серед них панну сотникову Настусю... Не найшли й п'ятирку най-

кращих хлопців... Втрата така дуже засмутила не тільки Санджари, а й всі околиці й саму Полтаву.

Самого пана сотника найшли на порозі хати з пробитою наскрізь скронею; кров тоненькою цівкою стікала на долівку, в руках міцно тримав важкого ятагана, біля нього крижом лежав молодий татарин з розбитою головою: в руках мав сировий аркан, а недалеко від нього стогнала козачка Домаха Книш, була поранена й на смерть перелякана. Її швидко перенесли до хати, обмили рану на нозі, дали перцівки від пропасниці й прикрили кожухом. Скоро по тому вона очуняла і розказала, як сам пан сотник рятував її, забив татарина й сам не встерігся тої «личини».

— Мене врятував, а доньку навіки загубив й сам наклав головою, — ридала невтішна козачка.

Санджарівці мовчки слухали і хмарно поглядали на мертвого пана сотника.

— Отакечки ми повеселилися на Івана Купала... Не забудемо поки й віку нашого такого жахливого нещастя... — зідхав старий Свирид, витираючи рукавом сльозу. — А де ж наш Зінько?

— Я тут, пане Свириде...

— Добре... Не треба все ж кидати хвигури в полі: ординець може знов завернути...

— Там зараз Грицько Копистка і ще його півсотня... А ординці не вернуться: уклали їх наші покотом спати в їхньому Дикому Полі.

— Так... — хрипко мовив пан Свирид, — тільки ж Настусю... не відбили... — і непрохана сльоза знов скотилася на сивого вуса.

— Настусю і всіх наших полонянок найдемо і в самому Стамбулі, — скрипнув зубами Зінько. — Скоро буде тут пан Ярема і... вдвох відшукаємо, а третій допоможе...

— Хто той третій?

— Козак Байда, той що ним татарки лякають своїх дітей...

Ніколи Настуся не сподівалася, щоб злая доля так кепсько пожартувала з нею. Ніколи не могла й забути того жарту, тої моторошної мандрівки широким степом. Уперше в житті побачила вона на власні очі й те Дике Поле, про яке дома говорилося з жахом.

Ординці спішили геть у степ далі від побоевища, де ще то там то там догоряли хати. Було захоплено добрий ясир й татари весело перегукувались. Найпаче наловлено було чимало полонянок з багатих сіл Полтавщини: були тут панянки, дужі парубки, ба навіть підлітки. Перелякані жінки тремтіли, збившись в гурт, тоді як татари вже в'язали руки сировим ремінням, простромлювали через те реміння жердини та довгі віжки. Кілька десятків молодих ординців оточили бранців та й погнали нещасних широким степом, підганяючи батогами. Приставали ненадовго, годували пров'яленою кониною, пити давали трохи. Такі муки могли перетерпіти хіба що дужі чоловіки, багато бранців померло в дорозі, мертвих та слабих відв'язували й без жалю кидали серед степу: орли весь час летіли за чамбулом полонених. Люди вже не плакали, не стогнали... Мовчки, з почорнілими тварями, ледве шкутильгаючи під татарськими батогами, вони все йшли і йшли в неозорних степах.

Серед тих знедолених була й тендітна сотникова Настуся... На другий вже день зранку Настуся впала й відразу сплутала передню лаву. Молодий ординець підняв уже нагайку вдарити, як почув дужу руку на плечі:

— Шайтан! — кричав старий татарин, приглядаючись досвідченим оком до непритомної панянки. — Шайтан... гяур! не вмєш доглянути доброго товару! та кіза коштує великі гроші... нащо так швидко гнав її! — люто кричав він на молодика і з усього розгону вдарив невдачу нагаєм.

Він наказав відв'язати панну, лив їй з пляшки свіжого кумису й поклав на гарбу, де були вже якісь змучені тварі.

Тільки на п'ятий день чамбул нарешті прийшов до Криму... Бранців посортували, декого погнали далі, невідомо куди, інших повели на базар, де завжди було багато охочих

на невольників, купували кого куди: в поле на важку роботу, на весла турецьких галер, на жорна перетирати борошно, дівчат й жінок до гаремів багатих ординців, таких звали тут «одалісками». Настусю оглянув якийсь татарин у шовковому архалуку, поцмокав язиком і тихенько щось сказав тому старому ординцю, що відволав полонянку в степу від видючої смерти. Над вечір її причепурили, намастили пахощами якісь татарки і дали їсти, але вона тільки жадібно пила воду та ще кумис, що так гойно тамував спрагу. Тоді обмостили подушками і відвезли до Бахчисараю.

Вже на другий день її повели до якогось палацу, де й посадили на низенькій, пухкій канапі. Тут теж натирали пахучими оліями та пригощали шербетом. Але Настуся нічого не їла. До кімнати приходив той самий ординець в шовковому архалуку, що дуже здивувало полонянку. Він знов оглянув її, поцмокав язиком, щось хотів очевидно казати, але відступився, коли побачив, як бранка стала перелякано тупитися до стіни.

Надвечір прийшла жінка. Була ще молода, в гарному татарському одягу, але в очах її ніби застиг великий смуток. Мабуть то була велика пані, так принаймні думала Настуся. «Велика пані» теж суворо оглянула Настусю, тоді підсіла і несподівано спитала нашою мовою:

— Чому не хочеш їсти?

Настусю й це здивувало, вона навіть кинулась до тої татарки.

— Ви говорите нашою мовою! — шепнула вона. — Допоможіть мені, пані, піти відсіль, благаю вас!

— Куди піти? — й собі дивувалась пані.

— Додому піти, до моєї тети, до мого вітця... в Україну...

Пані довго дивилася на полонянку, тоді всміхнулася і взяла її за руку.

— Хіба ти не знаєш, куди прийшла? Прийшла до Бахчисараю, до самого кримського хана. Тебе він нікуди не пустить, хоч що хочеш, а не пустить... Я теж колись побивалась, бо не знала... бо і я бранка, тільки давно мене взято з Поділля.

— Я не хочу, я все одно втечу...

— Піймають, а тоді вкинуть у море... зашиють у шкіряний мішок й кинуть у море.

Настуся притиснулася якнайщільніш до стіни і з жахом дивилась на жінку. Вона важко дихала, тоді стала кашляти.

— Чому нічого не їсиж? — питала жінка.

— Не хочу, — шепнула бранка з огидою.

— Мусиш їсти... Ти вродлива і тому тебе стережуть, панькаються з тобою, купують, мастять пахощами, бо хочать подарувати султану...

— Не хочу...

— Тебе не питатимуть хочеш чи не хочеш, а зроблять так, як самі знають. Їж... ось смачний пілав... Мусиш їсти.

— Не хочу... краще вже вмру!

— Не будеш їсти, змарнієш за тиждень, будеш гидкою й тоді ніхто на тебе й не гляне. Тоді тебе віддадуть старому татарину, будеш йому робити в полі, тяжко працювати аж до загину. Краще дбай за вроду свою, їж пілав і шербет...

І невідома бранка з Поділля підсунула їй смачну страву:

— Їж! не будеш їсти — змарнієш, тоді викинуть у поле. Їж і слухай мене: я зичу тобі добра, бо знаю це горе і сама скоштувала чимало, багато плакала, аж поки звикла до своєї долі... Їж!

І вона живосилом, але лагідно, вкинула до рота бранки смачну лагоминку.

Вона приходила щодня. Децю повідала, розважала Настусю і зрештою призвичаїла її до себе. Так тривало мабуть що місяців зо три. Настуся вже їла, щоб не втратити краси, бо цим саме її лякала ота старша бранка: вона допомагала як могла й чим могла. Одного разу прийшла і сказала:

— Хан наказав тебе пестити, як малу дитину, навіть розважати, щоб не сумувала.

— Нащо то? — дивувалась Настуся.

— На те, що хоче подарувати тебе самому султану турецькому, не продавати, а подарувати, то вже я знаю напевно.

Настуся похолола: «це вже мені край! — думала вона розпачливо, — це вже останні мої дні, попала в пастку й не визволюсь мабуть ніколи на волю, зашиють у торбу й шубовхнуть в море. Прощай Україно, прощай село, прощай пан Яремо!» І вона гірко заплакала.

— Що ж мені робити? — шептала вона перелякана на смерть.

— Нічого... жди, що буде...

— Я не можу ждати...

— Зможеш... я теж казала, що не зможу, а все ж звикла...

— Я втрачу тебе, мого єдиного рятівника... я вмру з горя!

— Ну що ж, може якимось і перегукнемося. У Стамбулі, у того султана є гарем, там живе багато жінок гарних-прегарних, а серед них, я чула, є й наші, називають їх у гаремі «черкешками», та мабуть здибаєш їх і може заприятелюєш. Мені, голубко, гірше, — тягла вона сумовито. — Тут, у Бахчисараю, я одна-однісінька. Коли виїдеш до того Стамбулу сумуватиму й по тобі, серце. Отож, моя перепеличко, давай обміняємося хрестами та будемо навіки сестрами.

Настуся обняла бранку і гірко заплакала. Віддаючи свого хрестика вона мовила:

— Хто з нас перший дістанеться на волю, хай дасть знати родичам про гірку нашу долю.

— Хай буде так, серденько, — цілувала її старша бранка. — Я з Поділля, з села Кадіївки, маєтку магнатів князів Острозьких, а зовуть мене Оксана Барат; гукнеш мого рідного братика Зіновія Барата, коли де його здибаєш, а де він зараз, того не знаю.

— Я знаю, — слухаючи пильненько мовила тихо Настуся.

— Ти! Боженьку мій... — майже простогнала Оксана. — Як... як ти знаєш?

— Він у пана Яреми Сангушка городовим козаком, а той пан Ярема в Лубнях, там де маєток князя Вишневецького... Пан Ярема мій наречений... — плакала вже Настуся.

До Настусиних покоїв унадився ходити правдивий турок-геркулес, зирнув раз, вдруге і засміявся. Він заговорив з нею ласкаво, але таким баб'ячим голосом, що здивував навіть Настусю, яка була знов замовкла і все плакала за родом-родиною, за Санджарами, за паном Яремою... «Хоч би яку будь кинути вістку додому!» — думала вона розпачливо. Але у відповідь на свої гіркі роздуми чула лише баб'яче «якші» (гарна) та цмокання язиком.

Скоро по тому Настуся довідалась краєм вуха про свою дальшу долю: не була вона втішна. Як казала Оксана, так і сталося: хан посилав її до Стамбулу, до самого турецького султана. А везиме її морем отой велетень-турок, головний євнух, як казала та ж Оксана, називається він Ахметом-беєм, лагідна людина, коли гаремні жінки служняні, а ні — йде до самого султана зі скаргою, тоді вже рахубу дає сам султан.

— Яку ж дає рахубу той султан? — не стерпіла спитати Настуся.

— Таку... накаже зашити живцем у торбу, а тоді у Босфор... — і весело засміялась: вона довідалась від Ахмета, що й вона поїде для розваги в дорозі, щоб Настуся, боронь Боже, не сумувала: хан дуже хотів догодити султану.

— Ти кажеш таке страшне і ще смієшся, мов би то жарти, — вколола подругу Настуся.

— Не до жартів мені, голубко, не до жартів: проведу тебе аж до Босфору, а тоді гайда знов до Криму, до свого хана... А над тією торбою й гадки не мала жартувати: у султана там так і ведеться, тільки не з усіма, роблять так тільки неслухняним.

Вона трохи помовчала, а тоді шепнула:

— Думаю, що ти будеш покірливою і тихою, таких любить і султан, тоді обминеш усяке лихо...

— Краще б зашили мене в торбу, ніж так поневірятися...

— Не смій так казати! — нагрозила Оксана. — Все від Бога, Він милосердний помилує нас, то ж будемо молитися, щоб визволив з тяжкої неволі, — і стала цілувати бранку.

В Ахмета була вже своя варта на двадцять п'ять вартових: вони мусіли пильнувати полонянок, коли ж котру не доглянуть, то всім їм буде «сікін-башка». Він поважно ходив і завжди зненацька був там, де його й не сподівались. Тоді всміхався, цмокав товстими губами й по баб'ячому шамотів: «якші... якші...»

9

Морем пливли у великій вигоді. Обом бранкам дозволено було сидіти на м'яких турецьких канапах просто на покладі. Година стояла гарна, подруги розважались всякими лагоминками, Оксана показувала все, що знала в цьому краю, аби тільки подруга не журилась. Здалеку, на морі всі міста скидались на якусь чарівну східню казку з білосніжними мінаретами при морю, гарними чайками, човнами з чорними незаними їй людьми, великими хвилями на воді... Відкільсь заносило теплим вітром, який ніжно лоскотав обличчя й розчісував волосся... То було Чорне море... так казала мила Оксана.

Все було гарне... без краю гарне! Тільки... тільки, де то так плачуть гірко, що то за пісня така тужна, так хапає за серце, так щемить, болить душа? І пісня наче так добре знана... мов би чула в нашому степу, у полі — на роздоллі...

Настуся стала дослухуватися:

— Гей — гой! Гей — гой!

Чула вона десятки дужих голосів, ніби якусь дивну команду.

— Гей — гой! Гей — гой!

І плюскіт весел... не одного, не двох, здавалося цілої шереди...

Вона сугубо дослухалася і нараз почула, мов крізь сон:

— «Вже два роки, як в кайданах теєрпім лююті муки...»

— Що то, хто то? — лячно питала Настуся.

— Про що ти, серце! Чого злякалася? Не смій журитися, варта пильнує, тоді скаже Ахмету, а він такого не любить. Краще смійся!

— Я не можу сміятися, я можу тільки плакати, — тихо казала Настуся. — Чуєш! чуєш... то співають пісню наші люди! — хопила вона за руку подругу.

— «За що ж, Боже, милосердний нам поослав ці муки...»

І нараз — ляскіт батога й гострий крик:

— Гяур! на барат! І знов ляскіт батога.

— Геєй — гой! Геєй — гой!

Оксана тихенько відвела Настусю геть далі до самих поруч, де нічого не чути, лише безнастанний плескіт розгойданих хвиль. Але й хвилі ніби збентежені, ніби й вони стогнуть, ніби й вони тяжко журяться...

— Гей — гой!..

— Хто співав таку сумну, таку... нашу пісню? адже то наша, наша пісня... — горнулася Настуся. — Ти ж, мабуть, знаєш, скажи!

— Не хвилюйся, сиди тихо, бо накликаємо біду на себе; ми пливемо галерою, кораблем великим. Женуть його вітрилами вітри, а коли тихо — гребуть веслами, а веслярі... — вона запнулася.

— Наші... наші полонені?

— Так... наші... Не плач! побачать... Коли погано гребуть — б'ють наглядачі байбарами по спині... всі вони у кайданах...

Довго обидві мовчали, притулившись одна д'одної. Сиділи й дослухались, як плюскались хвилі й лизали борти великої галери. Їхні бризки солоні й гіркі час від часу зрошували обличчя засмучених бранок... Вони мовчали...

— Солоні які оті козачі сльози... — шепнула Настуся, витираючи уста хусткою.

Нараз в морі пролетіли чайки, біля галери стали кигкати, черкаться крилом й кружляти, тоді раптом полетіли далі до берега. Обидві дослухались... вернуться, чи не вернуться...

— Не вернуться... — шепнула Оксана, — злякались ко-
зачого плачу... пекучі його сльози...

Над вечір були вже біля Золотого Рогу.

— Це вже правдива Туреччина, — голосно мовила Окса-
на. — Тепер будемо щиро молитися Богу, щоб щасливо при-
стати до бусурменської землі та й разом визволитися з неї.

А галера все плила й плила...

— Геей — гей!

І тяжкий стогін і розпачлива пісня-молитва... Ляскіт ба-
тога і гострий, як ніж, крик:

— Гяур! На барат!..

Вогнями блищав Золотий Ріг і ціла мережа розкішних
палаців турецького султана.

Блідий як полотно, втопивши очі в землю, слухав пан Ярема Сангушко сумну повість молодого козака Зіновія Барата про жахливий полон Настусі Висовської й смерть старого пана сотника на порозі своєї хати.

Не увірвав він речі молодика й тоді, коли той укінчив страшну повість безнадійним сумом:

— Козаки загнались навіть вглиб Дикого Поля, та все ж ніде не найшли панни, слід загубився в ярах та яругах...

— Що будемо робити? — хрипко питав він старого Молочая.

За всіма ознаками, Настуся наша в Бахчисараю... — встряв молодий козак. — Таке казали татарські язика, зловлені нами того ж таки дня й трохи згодом. Де хто з тих пійманих божився, що Настусю бачили в самому Бахчисараю, а значить і в господі хана. Можна вдатися з викупом, татари жадні на гроші...

— Не можна аж ніяк спокусити хана навіть лантухами червінців, — кинув старий козак. То ж не простий собі татарин, не піде й на барат (заміну).

— Чому так думаєш? — питав заклопотано пан Ярема.

— Питайте його... — хитнув головою Молочай на Барата.

— Тому не піде на барат, що вже пробували, — відрік тихо козак. — В тому краю живе бранкою моя сестра Оксана. Добре ще не знаю, шукаю її, багато перепитав, та все дарма. Про одне тільки добре довідався: хан той підбирає найкращих панночок для самого султана...

— Он як!

— Таак... Хоче прислужитися, бо збирається ніби просити допомоги султанської, військової допомоги, тому й ніколи не піде ні на золото ні на барат.

— Що ж мені робити... порятуйте! — розпачливо крикнув пан Сангушко.

Всі мовчали. Тільки старий Молочай несміливо мовив:

— Шукати настирливо й відбивати всякою ціною...

— Розумна мова, — всміхнувся Зінько.

— Іншої ради немає. — зідхнув пан Ярема.

— Що ж, відбивати, так відбивати, — кинув Зінько. — Воно й до купи все: а може я й свою сестру десь відшукаю, тільки не так то вже й легко те зробити: це ж не козак, якого можна відбити в чистому полі, а панна, яку десь сховано в гаремі, приміром. Видобудь відтіть!

— Тоді і я скажу, — нарешті мовив пан Ярема. — Берімо козаків добірних і гайда на Січ до пана кошового Байди на пораду, чи так я кажу?

— Так, батьку, так, — стрепенувся Молочай. — Не забудьте тільки й мене взяти: думаю, що мені найбільш личить їхати на розшуки панночки, бо... мабуть що я найбільш тут завинив: не встеріг сам ординця, як би сам стеріг, не сталося б і такого лиха для нас всіх: адже панночка наша! — і він зажурено похитав головою.

— Не журись, козаче... Винних серед нас і багато і мало, — казав сумовито пан Ярема. — Може б і мені не годилося так далеко заганятися, щоб тільки битися зі зрадником Острозьким. Через оті дурні зальоти й пани Глинські втерляли маетки, втерляли староства, а я молоду дівчину...

— Бог не без милости, козак не без долі! Гукатимемо дівчину, аж поки сама відгукнеться, — твердо мовив пан Зіновій. — Не вдавайтесь в тугу...

— От що, пани козаки, — перебив його пан Ярема. — Склепайте тут загін так з півсотні найкращих козарлюг, ви ж тут всіх знаєте. З тим загоном завтра-позавтра поїдемо до Лубень, до самого князя Олександра Вишневецького. Буде просити і поради і допомоги, а тоді гайда всі на Січ.

— Гайда на Січ до пана кошового Байди!

Пан Сангушко з своєю півсотнею приїхав до Лубень саме на храмове свято Мгарського монастиря, уфундованого княгинею Іреною, дружиною князя Олександра Вишневецького. Правда, монастир щойно розбудовувався і ченців було ще небагато, але церква вже стояла, були прибудовані й келії: робили всі запопадливо, щоб і мечем і святим хрестом якнайдалі відігнати того ординця з християнських земель.

Князі Вишневецькі жили в просторій кам'яниці-замку з баштами, амбразурами для гаківниць, покоями для панства й тих менших панів, яких тут називали «двораками». Біля замку стояли й житла для всякої обслуги та найманих козаків, що стерегли не тільки маєтки панські, а й навіть берегли кордони від татарів. Їх було стільки, що мали силу дати відсіч найбільшому ординському загону. Направду ординці й не заглядали сюди, знаючи як Вишневецькі берегли свої добра, знали й те, як старости держали міцну спілку між собою й дрібнішими «державцями-сусідами». Отже навіть кримський хан стерігся, щоб ці старости бува й самі не пошарпали часом Бахчисараю. Тому самі стереглися та й остерегіали ординців не чіпати сильного сусіда, найпаче Байду, який не одного разу нахвалявся спопелити Бахчисарай та закурити люльки з Стамбульського пожарища.

Знали й те, що в самому Лубні князі Вишневецькі збудували глибокі підземелля для сховів всякого добра, амуніції — рушниць, списів, шаблук, гаківниць, пороху ба навіть лицарської ноші, яку не проб'є ніяка ворожа куля. На тих підземеллях було насипано високі вали й поставлено сильну охорону, яка ніколи не сходила з тих валів, ні вдень ні вночі. Орда лякалася й сам султан не одного разу скаржився на київських та лубенських магнатів. Але й сам король не відписував нічого тому султану тільки й того, що потішав послів тим, що то мовляв Дике Поле і магнати держать там військо від різних зайдів та шибеників. Він боявся чіпати українських магнатів, найпаче вже після повстання братів Глинських та всіх їхніх сильних побратимів. І хоча королю й

пособив був князь Острозький під Оршою, та все ж не вірив, щоб усі ті степові магнати були щодня на послугах польській короні. Не вірив він і всьому козацтву та всім тим старостам, що дуже потурали поспільству, давали різні пільги займанцям, переманювали посполитих з Брацлавщини та вже клепали великі козацькі загоны на Малій Хортиці. Більш же за все король не любив канівського та черкаського старосту Вишневецького Дмитра, що чомусь прозивав сам себе Байдою. Остапа Дашковича, сусіду Байди просто ненавидів за ту підпомогу, яку він дав князю Михайлу Глинському, а тепер всіма силами підпомагає тому ж таки «шибенику Байді». Король писав їм все ж м'якенько, щоб жили мирно з ордою та яничарами, на що магнати теж лагідно відписували, що боронять свої й поспільства добра від ординців, які щороку «промишляють у степовій Україні ясиром і навіть хапають шляхтянок, як те недавно сталося у Вишневецьчині, де сотника пана Висовського було забито, а доньку його шляхтянку Настусю взято як полонянку». На цю скаргу король нічого не сказав.

Після поразки князя Михайла Глинського під Оршою в степовій Україні дещо змінилося, хоч назовні, ніби нічого й не сталося. Направду ж ні польські ні литовські адміністратори не дуже стали квапитись заглядати в цю далеку Україну, що межувала все ж з дикою кримською ордою. Король Жигимонт «Старий» добре бачив, що хоч і переміг братів Глинських під Оршою, та все ж перемогу ту зроблено було силами українських магнатів і в першу чергу силами князя Костянтина Острозького, православного магната, отже зроблено було не добрий мир, а ніби якесь «замирення». Так думав і король і всі сенатори, кожен з них казав, коли сьогодні спекались Глинських, то завтра знайдеться якийсь інший староста, хоча б і Байда або Дашкович, який склепає таку потугу, що вже тяжко буде й відбити охоту підіймати на ноги стару Київську державу. Зараз старости причаїлися, але не здалися: рано чи пізно а вони спробують ще раз помірятися силами з «узурпаторами». Один такий вже клепає армію на Хортиці, не питаючи дозволу, другий в Лубнях теж має добру когорту, невідомо що роблять інші старости, біль-

ше ж за все мабуть ждуть слухної години, щоб гуртом на-
пасти.

І польський король тут не помилявся. Старости тільки затаїлися. Князь Вишневецький не криючись казав, що Глинські зробили велику помилку, коли приспішили їй на власну руку зняли повстання далеко від лівобічної України. Без доброї підготовки з кепськими спільниками можна було тільки зіпсувати справу, казав він. Тепер треба було все те розбудовувати наново: кріпити православну віру, вербувати військо, будувати фортеці на Дніпрі не тільки від турків-татарів, а й від головних ворогів поляків, литвинів, та ще й нового ворога — москалів, москалі вже зараз показують пазурі, хоч би і в Смоленському, ключі від якого не схотіли віддати князю Михайлу за військовою угодою. До якогось часу князь Вишневецький не хотів не тільки сваритися, а й натяку не давати за всі такі справи, хотів жити у злагоді, а тим часом робити своє. Отже він дуже зрадив, коли до нього завітав пан Сангушко з своєю невеликою залогою та поважною все ж просьбою про допомогу новонародженому січовому товариству.

3

У великій залі зібралося багато гостей не тільки з Лубень, але і з Полтави, ба навіть Києва, все зацні пани старости та двірцеве лицарство. Але князь-господар повів гостя в бічну світлицю, де вже сиділа на турецькій канапі його дружина Ірена, мила, зичлива пані. Вона вже знала, як тяжко хворів пан Ярема, знала й про нещасливу долю Настусі й дуже цікавилась княжною Оленою Глинською. Вона щиро привітала мандрівника і спитала чи вже вигоїв рану.

— Хвала Богу, — уклонився пан Ярема, — мені легше для здоров'я, для душі от кепсько...

— Не журіться так, милий пане, і не побивайтеся, не личить славному козаку так сумувати, треба гоїти душевні рани молитвами та боями з нашими ворогами, а їх у нас чимало...

В її очах блищали сльози, схилившись над козаком, княгиня благословила його хрестом і розчулено просила сідати ближче до князя та розповісти про всякі новини і з Польщі і з Московії.

— Що знаю, те й розкажу, а чого не знаю, прошу дарувати, — сказав пан Ярема так, як і водилося таке промовити кожному мандрівнику.

Він говорив і про бої під Оршою, і про князя Острозького і про всіх Глинських, а найпаче про княжну Олену та воеводу Дашковича. Господар слухав, крутив вуса і все мовчав. Нарешті втулив і своє слово.

— Після татарського вікового полону, ми стали ніби якісь безбатченки: не знаємо за що хопитись, як зіп'ятись на ноги, де шукати щирої допомоги; куди не простягнемо руки — скрізь відвертаються. Ворожа допомога нам гірш за пекло, самі ж, бачу, заблудилися, як в темному лісі: кожен йде самотою наосліп. Так, приміром, зробив князь Михайло і ледь не завалив спільну справу. Ми і тільки ми правдиві господарі немічної тепер Київської держави, ми мусимо всі спільно боронити ту розхитану чужинцями державу від нових ворогів після татарів. Нові ж вороги це Польща, Литва та ще надодачу Московщина.

— Гадаєте, ясний пане, татари та турки ніщо? — питав здивовано пан Ярема.

— Ні пане брате, так я не гадаю... Але татари — вже не Золота Орда, а просто хижі грабіжники: не сьогодні завтра козацтво їх приборкає. Туркам дадуть раду такі старости, як мій свояк пан Байда, Дашкович, Ланцкоронський, є ще такий собі й збанітований князь Самійло Зборовський та багато таких, що про них ми й не чули. Я знаю думки того Байди, добрі думки. Коли він хоч половину їх приточить до султана, то Туреччина сяде маком на своїх Балканах. Старости ті запопадливо роблять своє діло, аби Пан-Бог благословив те святе діло. А от з Польщею-Литвою, Москвою матимемо велику й тяжку роботу. Від цих сусідів не так то легко відчепитися... Вони потужні й хитрі на додачу, адже не дурно польський король і всі його короленята задумали обертати наш народ на латинську віру: мечем, вогнем і

латинським або єзуїтським хрестом хочать вони загарбати нашу Київську державу.

— Не знаю, чи так воно буде з турками-яничарами, — понуро мовив пан Ярема. — Дай Боже нашому теляті вовка піймати. А поки що Польща святкує перемогу над нами під Оршею. І допоміг перемогти наш таки православний князь Костянтин Острозький. Нема чого нарікати на Польщу чи там Литву, коли наші старости допомагають ворогу накидати нам латиську віру мечем і вогнем. Та й то казати, коли брати Глинські одчайдушно билися на Київщині, наш степ мовчав: воно все те, мовляв, робиться далеко, нас не тичиться, нам треба стерегтися ординця, щоб бува не забрав людей від плугу. Забули, чи що, коли вдереться Москва в наші степи, то забере собі все до нитки, а на людей надіне ярмо кріпацьке, як таке роблять у себе з нашими. . . На мою думку треба зробити добрячий вербунок, попрацювати над муштрою свого війська, щоб вміло добре цілити ворога, добути не аби-яку старшину, а тоді вже кликати на герць ворогів. А сидіти у запічку та виглядати грабіжника татарина бабська робота. Напхано тих козаків по всіх паланках та степових селах, а все ж ординців не встерegli, — з гіркотою додав пан Ярема. — Впали, як сніг на голову і заарканили найкращих панночок.

І він схилив голову.

— На то воля Божа. . . так сталося. . . — мовила богобо-язна княгиня Ірена. — Що думаєте, пане Яремо робити тепер?

— І сам не знаю, що робити, — знизив плечима молодий вояк. — Де шукати Настусю, куди вдатися — не дам собі ради в такому припадку. Хочу спробувати вдатися до Бахчисараю, до старшого хана: може поласує на викуп.

— Шкода й заходів, — мугикнув князь. — Ми тут дещо робили. Приміром пан сотник Молочай з сотнею добрих козаків вилазив усі кримські степи, балки, яри та ярugi. . . Ніде нічого. . . Тільки й того, що добув язика, вловив не одного, розпитували, так усі різно кажуть: одні, ніби бачили у Бахчисараю, інші присягалися, що ніякої такої панни не бачили й нічого не чули, тільки один старий такий, по-

цмокав губами і сказав, що бачив у ханському палаці. Ще один язик розповів, що не тільки бачив, а й сам відвозив ту панну до Стамбулу, виходить ніби до султана, а може й до великого візера, казав ще, що з нею була ще одна панна, ладна така, звали її Оксаною... Татари чи турки, треба сказати, люблять переінакшувати імена. Важко вгадати, що і як.

— І це все? — питав блідий, як крейда пан Ярема.

— Є ще трохи й нашої помочі в цій сумній справі. Я другого ж дня послав гінця просто до короля, щоб поспитав самого султана про нашу шляхтянку, описав усі її прикмети... Правду казати, думав, що Жигимонт не схоче возитися з тим бабським ділом та й не дуже долюбляв нас... Але дуже здивувався, коли дістав від короля листа так... через пів року... Здивував і лагідний тон того листа.

Пан Ярема все сидів, схиливши голову на ефес шаблі.

— Король воливі мою волю, — тяг князь Вишневецький. — Написав тому Сулейману Блискучому, чи як вони там його називають, й дістав зараз же і вістку.

— Яку? — хрипко спитав старшина.

— Таку... Не було й немає такої, мовляв, як би була, відразу і віддав би ту полонянку «коханому брату», це так отой султан величав короля, — всміхнувся князь й мовчки глянув на дружину.

— Не вірю я тому султану, — тихо рекла дружина. — Не вірю, бо, коли вона на правду потрапила до гарему, ніколи він не випустить ластівку: такої вже вдачі всі султани, найпаче до українських жінок. Та й то казали, чула я, що в цього султана мати таки з наших степів, козачка, та що він і сам дуже горнеться до наших...

Вона раптово увірвала і пан Ярема так і не почув, до кого саме горнеться той султан: до наших панночок, чи до нашої людности. Він тяжко зідхнув і нічого не сказав.

— Я порадив би тобі, мій молодий друже, ось що, — мовив князь, взявши Ярему за руку. — Подайся на Низ, до Дніпрових порогів. Там, як ти знаєш, сидить князь Дмитро Байда-Вишневецький, буде фортецю. Біля нього й Остап Дашкович. Це вже тобі аж дві матері та воднораз й два козаки, хрещені вогнем і мечем: їх бояться ординці, обходять

стороною і яничари. На цих двох султан тільки й скаржиться королю, якщо це не допомагає, то клянеться, що сам здере з них шкуру. Король, бач і сам не від того, щоб ускромити канівських та київських старостів, бо добре знає, що ті козарлюги у спілці з братами Глинськими й дуже хотів би спекатися усіх тих побратимів. Це вже я добре знаю. Сам я, як тобі відомо, не люблю зайвих теревень: даю тобі триста гартованих на наш смак козаків, які люблять пекельну роботу. Будуть вони в пригоді і тим панам старостам на Малій Хортиці, думаю, що біля тої когорти згуртується така сила, що й султану засвербить у носі. Бери їх, друже, і веди до пана Байди... Хай Всесильний Пан-Бог допоможе вам усім там, на Хортиці, збудувати потужну фортецю на страх ворогам, а ми, старости степової України, будемо робити спільне діло тут: ворогів же маємо скрізь, то ж треба й тут шаблі й вогню.

Він поторсав за плече молодого козака, щиро уцілував і разом з дружиною повів до великої залі з'їсти хліба-соли в його господі. По дорозі до столу княгиня Ірена шепнула пану Яремі:

— З Низу видніш шляхи до Стамбулу, мабуть що й легше щось розвідати про нашу Настусю... Тоді гукни нам, ясний пане, а ми допоможемо тобі всім, і грішми, і дарунками, і людьми...

4

В залі було все те панство, що його у Вишневецьчині всі добре знали. Тут були пани Дрожді, Загоровські, Одинцевичі й навіть такі неприховані вороги польської корони, як Сангушки, Семашки і майже всі Вишневецькі. Всі вони якоюсь мірою були приточені до повстань братів Глинських і тут зовсім не крилися з тим. Панство сиділо за довгим столом, але нарізно: пані ближче до вікон, з яких видно було пишні князівські сади, пани ближче до покуті за старим звичаєм. Кидалася у вічі барвіста ноша пань: куценькі, обшиті соболями шнурівки й рясні оксамитові спідниці. То була мода ще

з часів Плантагенів*, запозичена польськими королями й перейнята поспіль всією шляхтою і магнатами степової України. Але були вже часи трохи новіші, в ноші видно було деякі зміни: носили жінки приміром мережені «наколки», камизельки просторіші, без шнурівок і без рукавів, натомість випускали гаптовані кольоровим гарусом пишні рукави сорочки. Камизельки обшивали бісером або ж золотими нитками, все у квітах та виноградних гронах.

Пани теж держалися європейської моди, але дещо домішували свого краєвого одягу: носили довгі кунтуші з шлеками, інші величалися ще й гарними поясами случького виробу. При боці блищали самоцвітами довгі шаблі, рідко хто мав яничарського ятагана, але то була окраса лише лицарська, окраса тих панів-лицарів, що вже мірялися силами з жахливими яничарами. В залі блищав едаб, заткана золотом тканина, мережані хустки, барвисті пояси, срібні шлики, вельвет... Був рух по першій чарці міцного меду, шелестів оксамит, ясніли самоцвітами ковтки, дзенькали остроги на високих бутах... Панство манірно споживало дичину і запивало міцними наливками та настоянками.

І там, і там точилася бесіда внапівголос, найбільш про сумну долю безталанної Настусі. Її знала вся Степова Україна за розум, здібності до рукомислу, досконале знання мов грецької та латинської, а найбільш чи не за вроду. Одна з найліпших красунь-панночок і так несподівано попала у велику біду. Найбільш побивалась пані Гальшка Гулевичева, знана всім наша пані, дружина мазирського маршалка Степана Лозки, побожна людина, відома донаторка, київська шляхтянка, що уфундувала на Подолі Богоявленське братство.

— Не можу збагнути, — казала вона сусідці по столу правобіч пані Катерині Загоровській, — не можу збагнути,

* Часи Плантагенів — династія англійських королів (1154—1485). Ноша була поширена майже при всіх дворах європейських держав. Після запанувала мода французького двору при королі Францишку I-му (1494—1547); лицар-завойовник Мілано, який при зустрічі з англійським королем «засліпив усіх блиском одягу і золота».

як ото все сталося! Невже не можна було відбити сердешну Настусю від отих клятих ординців.

— Кажуть, гналися аж до Бахчисараю, — шептала пані Загоровська, поглядаючи скося на понурого пана Ярему. — Так де там! зникли, як вихор... ніде не найшли.

— Воно, може б і найшли, догнали б, — шептала з другого боку пані Марія Боговитинова з хижачькими очима й крутим підборіддям, — так на той гук нареченого не було близько...

— А де ж він пропадав?

— Тсс..., — шепнула пані Загоровська, показуючи очима на пана Ярему. — Бачите, сидить біля пана-господаря й ні пари з вуст...

— Сердешний! Важко знести таку наругу... Мабуть шукатиме...

— А шукатиме, серце, шукатиме... Був у війні з ляхами-литвинами, пораненого ледь живого вивезли геть з-під Орші, тому й забарився так довго.

— Тим клятим султанам мало своїх туркень! — гнівалася пані Гулевичова. Скільки їм, бузувірам, треба тих жінок!

— Мабуть що стільки, скільки й нашим королям, — почувши розмову кинув жартом пан Жижемський. Його тут всі знали, як безнадійного пустотливого жартуна, що ніколи ні об чім не журиться.

— Що пан мовить! — дратувалася пані Гулевичова.

— Прошу, ясна пані, мовлю свенту правдоньку. — Адже мабуть чули подію при англійському дворі: король англійський Генрих VIII-ий убгав до в'язниці жінку, а сам вже наново одружився. Здається бере вже шосту. Так, от... коли султан щодня бере шлюб, то чому ж і нашим європейським султанам... гм... королям не запозичити такої гарної звички!

— Який сором! Нечуваний гріх! — чулися охи серед шляхтянок.

— Забули Бога... втратили цноту...

— Таке трапилося... в тому моеї вини немає й на макову зернину! — виправдувався пан Жижемський. — У нас, хвала Богу, такого не чути, ми православні люди і добре дер-

жимося Божих заповітів. Навіть робимо так, щоб повернути на нашу віру й ординців. Чи правду я кажу? — поторсав він за плече зажуреного пана Ярему.

— Як Бог накаже, так і буде, — хмарно відрік він. — Спробуємо, а там видно буде.

— Я чув, пан Сангушко виїхав був до Московії разом з панством Глинськими, — вмощуючись біля пана Яреми, питав пан Одинцевич.

Той гнівно зсунув брови: пан Ярема не любив Одинцевичів, бо вони велися так, що не можна було розібрати кому вони на правду служать: польському королю чи українському народу. Пан Одинцевич помітив гнів сусіди: щоб притерти настирливість він ласкаво торкнув козака за плече:

— Даруйте, що докучаю... але... гм... я на правду зичу добра панству Глинським, хочу довідатися, як вони чуються в барбаринській Московії. Найпаче нас всіх непокоїть доля княжни Олени Глинської, чи ж скоро всі вони повернуть до нашого коханого краю. Дуже вболіваємо, що химерна доля так підступно повелася з нашими найкращими панянками... гм... я говорю про Настусю Висовську та Олену Глинську.

— Не знаю... — терпко відрік пан Ярема. — Історію обох красунь-княжен недописано ще химерною долею. Може статися й так, що обидві панни зведуться долею на великі вершини. Здається, одна з них буде таки султаншою, а друга — московською царицею... здається, що так і буде.

— Он воно як! — здивувався пан Одинцевич і нашорошився. — Гм... на правду химерна доля... а — а... дозволю собі спитати, які саме є тому ознаки? Аджеж... гм... добре знаю, що московський цар одружений! В який же то спосіб наша красуня княжна Олена Глинська могла б стати московською царицею, коли у Москві сидить же московська цариця Соломонія, тиха така собі дружина царя Василя III-го... Як все це зрозуміти! Чи може вже вона померла... таке трапляється там, все до речі... все до речі...

Пан Сангушко все мовчав, але коли до них підсів князь Олександр, повеселішав і недбало кинув:

— У Московії може статися такеж, що й в Аглицькому королівстві*: і там і там досить легко розводяться і королі і царі. Гомонять багато проте, що царська дружина неплідна, діток не дає Бог. Цим саме дуже занепокоєні в Кремлю. Сам цар вельми засмучений з цієї нагоди збирав нараду: коли виїжджав з тої дикої Московщини, чув краєм вуха, що цар хоче призначити свою неплідну дружину ігуменею до якогось там монастиря. Чи зробив він її ігуменею, не скажу, бо я вже давно виїхав відтіль.

— А-а-а... — протяг пан Одинцевич. — А кандидатуе тепер... гм... докучав настирливий староста.

— Так, кандидатуе княжна Олена, — просто відрік пан Ярема. — Про це дбає й князь Михайло Глинський.

— Он воно що! — дивувався пан Одинцевич. — Тоді на правду панству Глинським зазорить зоря. А-а-а... Я чув ніби князь Михайло Глинський у великому фаворі там, у Московії, ніби дістав великі маетки... — чіплявся пан Одинцевич.

— Я теж таке чув, — кривився пан Ярема. — Він там ніби двірцевим маршалком, як от ік приміру був теж маршалком у Краківському Вавелю при польсько-литовському королі Олександрі. І маетки дістав гарні, десь під Москвою.

— Тоді, на правду наші сподіванки порожевіють, — хався пан Одинцевич розвідатися якнайбільше.

— Того не знаю, не скажу і не можу ворожити, — мляво відрік пан Ярема. — Гадаю, що князь Михайло Глинський мало виграє з того, що породичається з самим московським царем через свою небогу княжну Олену.

— Чому так думаєте?

— Тому що тут, — і пан Ярема грубо ткнув пальцем бєсідника, — тому що тут, в Степовій Україні маємо багатенько

* Генрих VIII, англійський король (1491–1547) одружений був шість разів: 1. з Катериною Аррагонською, 2. Ганною Болейн, 3. Джен Сеймур, 4. Ганною Клів, 5. Катериною Говард і 6. Катериною Парр. З першою і четвертою він розвівся; другу і п'яту він покарав на горло за зраду; Джен Сеймур замурував у тюремному гардеробі; шоста К. Парр втекла від того короля. Того ж самого дня, коли втекла шоста жінка, самого короля нашли мертвим у коридорі палацу.

зрадників, таких приміром, як князь Костянтин Острозький: православний же князь: а все ж пішов проти нас, став ворогом нашим. За ним услід потяглися й ті наші старости, що притьмом хотять вислужитися перед Вавелем. Тому от наші надії і не порожевіють...

Він раптово підвівся і допитливо глянув на пана господаря:

— Ви, ясний пане, хотіли показати мені своїх дивоглядних козаків... коли дозволите, я б хотів...

— Чому ні... хоч би й зараз... — протяг йому руку князь Вишневецький.

І обидва швидко вийшли на подвір'я.

5

На подвір'ї князь Олександр оглянувся й нараз махнув комусь. До них повагом підійшов старий сотник Молочай і шанобливо вклонився:

— Покажи, голубе, тих, що гадають їхати з паном Яремою на Січ. Всі вони тут? — питав він заклопотано.

— Всі... бо сьогодні ж велике свято...

— Покажи їх пану Яремі.

— Зараз вишикую! — і він знов, не кваплячись, пішов до валів.

Через десять хвилин всі триста на вороних вже виступали, мов на манежі в колі. Вони не квапились, лише легенько торкали поводи і пильненько приглядались до старшини, де хто накручував вуса, інші недбало підкидали шапку й ловили кінцем шаблі, ще інші тихенько насвистували бойову пісню та раз-у-раз ніжили коня долонею поза гривною. Дивним було саме те, що ці вояки не видавались ні сумними, ні хваткими або байдужими... Ні... вони були всі як один зосереджено-уважні, точні так, як і все було точно припасовано і на них і на конях. Пану Яремі здавалось, що і кінь і козак були ніби склепані в одноціле... Це дуже його дивувало. Він не втерпів і сказав:

— Вершники ці просто якісь диваки, скидаються на якийсь загадкових кентаврів з невідомого — незнамого краю... Де ви їх добули, ясний пане?

Князь всміхнувся, але не сказав нічого. Коли повз них промчав останній спізнілий козак з шаблею в зубах і спи- сом наготові, князь взяв за лікоть молодого старшину і повів до густого саду, де бавилась молодь — сини й дочки приїжджого панства. Дорогою він тихенько мовив:

— Мій коханий пан мабуть помітив й те, що вершники і тварями мало скидаються на наших орачів чи навіть дво- раків, а більш все на одчайдушних займанців: тварі їхні засмагли, зір хижий, меткий, всі ніби худорляві, але з чу- довими м'язами, адже руку мають ціпку, як кліщі, хопить не вирветься найдужчий яничар...

— Так... я помітив усе те і навіть засмагли тварі...

— Очі допитливі, з вогневим блиском.

— Так, очі з вогнем.

— Вдачі тигрячої та воднораз і лагідної...

— Так... в задумі мовив пан Ярема. — Але ж напевно вони всі українці, наші козаки? — положливо питає пан Ярема.

— Прошу не лякатися! — сміявся пан господар: — наші козаки, нашої віри, нашої мови, але... все ж мішаної крові.

— Як то? я не второпаю...

— Всі вони тумакі...

— Тумакі! то в їхніх жилах б'є татарська або турецька кров!

— До деякої міри так, друже, але все ж сумішка давня, вона не псує нашої вдачі, за приклад в цьому можуть бути ті старшини, які ладні накласти головою за рідну їм Укра- їну, за козацький народ. Глинські, Джажалії, Кочубеї, Га- джійенки, Абазини та й багато подібних доводять свою любов до нашого краю яскравими прикладами.

Вони не потурчилились, не побусурманились, бо народилися в Україні, в рідному краю й вирости. З тих метизованих юнаків й я зробив добірну когорту для пана Байди. Ці ко- заки чесні, люблять батьківщину і бували вже в буваль- цях...

Пан Ярема слухав, не проминув і словечка з того, що ка- зав йому князь Олександр. Він трохи лякався тих козаків та воднораз і бачив, що когорта саме та сила, якої жде вер- нигора Байда.

— То добре, — нарешті мовив він. — Тільки... чи не могли б ви, ясний пане, сказати мені щось більше за тих людей, яких у нас часто називають «татарськими».

— Коли не ліньки послухати, то чому ж і не сказати... Адже я, здається, знаю трохи більш, бо вже маю й сивину. Скажу те, що чув від старіших... Слухай но, козаچه... Коли «Золоту Орду» було розторощено литовськими лицарями та нашими князями, ординці відкотились аж за річку Волгу. Втік до Батия і його помічник хан Тахтамиш: він жив на заворсклянських степах, тобто в землях Полтавщини. Тут виросло багато татарських авулів: їх можна пізнати по назві, ти теж їх знаєш — Абазівку, Гуджули, Санджари, Татари, Тахтаулово... Все жили тут татари, випасали на широких степах коні, розводили овець... З-поміж них жили й наші люди, то вже були сімейні орачі, треба було принатурюватися до зайдів-наїздників. З примусу чи так без примусу українські дівчата брали шлюб з осілими татарами. Все ж від рідної землі їх силоміць не відривали, не відривали від свого народу, дарма що були під татарами, та й самому молодому татарину не було куди дітися, коли народився й виріс тут. Отже таке подружжя повільно але натурально творило християнську родину, прищеплювало, як і слід, дітям християнську мораль, глибоко національні обичаї та звички... За всім тим найбільш стежила жінка і часто обертала на християнство й свого чоловіка-татарина. Жінка завжди брала гору в такій мішаній сім'ї. Татарин-чоловік більш млявий у родині, завжди поступався, бо як не як, а чувся чужим серед українського народу, покинутим тою Золотою Ордою. Треба було і йому принатурюватися, і то хутенько. Діти були вже нашого народу, а внуки й правнуки й поготів наші. Нема де діти правди й батьки-татари багато чого накинули нам свого: багато слів своїх, дещо з побутовщини, обрядових дій, як приміром тужіння або голосіння, мелодію степового співу, проклони, приповідки... Так силою історичних акцій нам було якоюсь мірою прищеплено і кров азійських орд... З тих трьохсот, що я даю пану Байді, жодного немає такого, щоб знав мову татарську, але всі вони нащадки отих «татарських людей», що колись, під час навали змушені були принатуритися до ординців. В їхніх

жилах б'ється трохи татарської крові і самі вони вдачою часом нагадують таємничий Орієнт . . .

Обидва, старий і молодий, лицарі довго ще прогулювались в дубових алеях, спостерігали пишних панянок, які бавились рухливими забавками, біганиною поміж тополями, гойдалками, співами з незмінними приспівками: «Ой, Дід-Ладо» та «Земля Наша — рожевий цвіт!» і зрештою пішли до гостей, коли сонечко стало спускатися за зелений гай і з поля заносило вже холодком.

6

Зіновій Барат був у Лубнях оце вперше і йому дуже кортіло подивитись на місто. Воно йому здавалося меншим за Полтаву, яку він любив за панські палаци та вславлену «Панянку», де збиралися панночки та молоді старшини на всякі розваги найпаче в неділю. Тут цього не водилося і він знічев'я посунув до монастиря, де вже служба Божа відійшла. До нього пристав і старий Молочай.

— Тут я бував частенько, — казав старий козак, запалюючи люльку, але згадав, що в околицях монастиря не вільно курити, придавив пальцем люльку і посунув до кішені. — Відсіль взяв і свою стару, а от бач і негадав, що знов причвалаю сюди та ще й до самого пана господаря. Чудасія, прости Господи!

— А не чули, пане Свириде, коли рушимо відсіль на Січ?

— Кортить, чи що туди? — й собі спитав козак.

— Кортить побачити не так Хортицю, як от отого завадіяку Байду.

— Не спіши з козами на торг, побачеш і запорожців і того Байду. Бачив сьогодні на муштрі отих, що робили вихиляси перед паном Яремою та князем?

— Бачив . . .

— Такі ж самісінькі й оті січовики, — казав Молочай, христячись на золотий хрест, що далеко саяв на високій бані.

— Гм... ці якісь мов би кам'яні, — казав у роздумах Барат. — Може й серце у них кам'яне, або й зовсім без серця... тільки що очі горять, мов у вовка.

— Отакі й там... — махнув шапкою Молочай. — Вони на правду без серця на ворога, ну а для своїх...

Він подумав:

— А для своїх кожен ладен небо напнути, ніжні, як рідна мати: бережуть побратима, бо ж знають, що нажити доброго козака важка то турбота... А ось ми вже й на манастирському майдані, хвала Пану-Богу.

На майдані перед церквою роївся народ у всіх закутках і навіть за манастирською огорожою. Як і споконвіку на храмових святах нашвидку руку набудовано було силу всяких яток, де продавалася «дещиця» — намисто, дукачі, хрестики, полотно, карсетки, вибійка, різні селянські лагоминки-маковики, смажені вергуни, мочені у квасі яблука, медяники, піріжки з вишкварками... Скрізь натовп, жарти, сміх; скрізь рух, гомін, галас... Деся награвала соплка і парубоцтво садило гайдука, там лірники сумовито виводили про «Плач невольників», в іншому кутку, захожий чернець пророчо повідав про чудо на Афоні, там правдивий персіянин розкладав килими й присягався, що продає такі килими, як у самого турецького султана, продає собі на збиток, задурно віддає. Біля вороного огиря сидів по турецькому запорожець від самого кошового Байди-Байденка. Гладячи довгого вуса, він манив парубків, бряжчав золотими червінцями і давав подержати ятагана, відв'язаного від пояса забитого ним «песького сина яничара».

— Хто хоче слави добути у пана Байди, хто хоче забити турка-яничара — ворога Христової віри, грабіжника наших панночок та милого жіноцтва, — хай питає мене якою стежкою простувати до матері-Хортиці, на вільній волі пожити, лемішки спожити, медів-оковитої іспити, кохану Україну від турка-татарина охоронити...

Він моргав парубкам, нашіптував щось на вухо і хрестився на святий хрест, що вилискував золотом на високій дзвіниці...

— Нас вже знають турки-татари, — хрипів він, замотуючи довгого чуба за вухо, — обминають вже десятою дорогою, бо рубатися вміємо, цьому ділу легко навчить вас, панове, преславний наш батько Байда . . . Гей-гей панове! Вже й стали угинатися яничари, вже здалеко тільки смикають ятагани, бо бач бояться чіпати, адже знають, що відберемо ті їхні ятагани голіруч . . .

Він посміхався всією засмаглою твар'ю, вилискуючи білими, як «пшеничка» (кукурудза) зубами. Парубоцтво теж сміялося, та все ж мов ненароком й сипне талярів жменю на поклін пану кошовому та проказану січовиком дорогу до кошу.

— Будеш йти навпростець, — казав козарлюга, ховаючи до кисета гроші. — Гроші, що оце дав, вже товариські, підуть як один на прикрасу Почаївської Божої Нені, а мене жди на Перерубі, там, де стоїть у степу високий хрест. Там от і збирайтесь усі з кіньми на поводі. Надвечір рушимо до Дніпра з похідними піснями . . .

Молодий Барат слухав, поглядав на чорного, як гиря, заporожця й дуже всьому дивувався. Старий смикнув його за полу:

— Ходімо відсіль . . . З своїми козаками ми будемо у Байди раніш цього вовкулаки . . .

І обое потягли до гойдалок.

Там юрбилися дівчата й хлопці: було тут чи не найвеселіш . . . Дівчата як мак процвітали — всі в чудових карсетках з випущеними гаптованими барвистим гарусом рукавами, шовковими скиндячками в косах, гуджулянських сап'янцях, санджарівських плахтах. Хлопці — сивих шапках решетилівських смушків, слуцьких коштовних поясах, добрячих юхтових чоботях. Було чим повеличатися на святах, було кого й запросити до гойдалки, було з ким і потанцювати: все, як Бог наказував, все до ладу, все в свій час . . . В старосвіччину ніхто не смів вмочити вуса в чарку навіть і далеко за майданом і свято святкували так, як наказував панотець та суворі батьки. Нештливих, тих що любили верховодити, старших не слухати соцький зараз же відведе до пранкгеру, а неслух'яну дівчину присмикне й до куни на якусь годину, тому й стереглися всі того сорому, чемно держалися заведе-

них звичаїв. Ніде, боронь Боже, не чути було ні лайки, ні сороміцького слова, ні зухвалих вихваток... Але це не заважало бути веселим на степових просторах... Кожен тут чувся так, ніби саме на людях у нього виростили крила... Кожен жартував, веселився, пританцьовував, женихався, як вмів.

— Ой ти, хлопче, ненароком біля мене трешся боком, — говорила білява панна, ховаючись від парубка за свою подругу.

— Марусю, серце, ходімо до гойдалки! — Просив хлопець щирсердо.

— Боюся, ти розгойдаєш за високо... та й Теклі не кину саму.

— А ми й Теклю візьмемо, гойдатимемось тихенько, божусь...

— Не божись, не можна... Забув хіба, що казав панотець, — погрозила дівчина.

— Дівчата! хлопці! — лементував високий, як жердина, хлопець, — А ну встругнемо метелиці! Прийшла «троїста»...

— Де вона, де?

— І на правду музика... Дівчата! на музики...

Через хвилину метка молодь вчинила такий гармидер, що старий Молочай швидко відступився і потяг за собою і Барата.

— Трохи не збили з ніг, — скаржився старий козак. — Ото шибеники.

— Давайте хоч здалеку подивимося, — просився Зіновій.

А подивитесь, на правду, було на що. За їхніми спинами вже зібрався гурт молоді у велике коло. Жваві дівчата вже виспівували, парубки один по одному викликали «найкращу королівну», бігали, доганяли... Полохливі кричали: «Маммо!», інші сміливіші в'юном вивертались, не давались до рук.

Геть далі, під старими дубами було спокійніш. Було де й спочити: монастирська братія наставила чимало мережаних лав... Тут ходили парами, інші сиділи на тихих розмовах. Всі панночки знали добре ці лави: збиралися адже сюди закохані, ті, що восени вже ладились ставати на рушники, співати весільних пісень; прогулювались тут заручені пари.

У невеликому гайку збиралось парубоцтво, здебільшого бурсаки, магістрацькі судівники-паничі, молоді старшини, ті хто ще не вибрав певної стежки, за що краще братися: за молитовник, козацьку шаблю чи литовський статут; бути возним, чи добрим елоквентом, а чи може побратимом самого Байди-Байденка. Поки ж що пробували сили на мощних кулаках та складали вірші про дівчат «з карими очима й чорними бровами». Були й такі безжурні, що любили співати та й інших тягли до гуртових пісень:

— А годі вам, пани — спудеї, борикатися . . . утніть краще козацьку пісню . . .

— Якої, пане-брате?

— Та хоч би й тої, як квочка козацьку долю вбила, — просив жартун.

Всі сміялись, хтось з гурту вже заводив:

«Гей гук, мати, гук» . . . Гурт підхоплював з такою невимовною тускнотою, що мимохіть всі нашорошено — пильно дослухались . . . Кожному ввижався загартований в боях козак-нетяга, кожен чув кінський тупіт по тій «веселій доріженці, де козаки йдуть» . . . Вусаті «спудеї» вміли співати.

7

Рано-вранці три сотні добірного козацтва з старшинського загону князя Олександра Вишневецького рушило в дорогу. Князь і сам пан Ярема хотіли непомітно вирядити цей загін. Але ж хіба можна затаїти таку подію від вродливих дівчат славної Вишневещини! На проводи тих козаків приїхали дівчата з усюди, навіть з самої Полтави. Було . . . було прощання! Не одна козачка заплакала по коханому молодику, не один і козак святочно ховав вишивану хустку на згадку про чорноброву свою милу-наречену. Бо . . . не вгадаєш же чи сподобить Бог зустрітись знов, чи ж стануть перед образом святої Діви Марії на рушники . . .

Їхали степом мовчки так довго аж поки не гукнув пан Ярема:

— А чого зажурилися, серденьята! Не годиться козаку бути бабієм та ще й зідхати. Зробимо діло, тоді вже й згадає-

мо, що за спиною лишили рідний край та гарних своїх дівчат... А ну лиш похідну!

І затяг сам, махнувши шапкою:

«Засвистали козаченьки»... і сотні дужих голосів як один враз підхопили: «в похід з полуночі...»

Йшли долиною, а на горбах, де вряд стояли вітряки, жінці й дівчата розігнули спини і з серпами довго дивилися услід тим, здавалося, безжурними комонниками. Хтось махнув шапкою і на горі в дівочих руках замайорили білі хустки.

— Куди ж то пани-козаки помандрували? — питала в задумі чорнява гуджулянка Марина Коляда.

— Твого ж там немає, то й не питай, серце, — озвалась подруга, сумовито провожаючи очима кінноту.

— А твій Михайло хіба там?

— А тож... здалеку побачила.

— Пізнала по шапці, — зажурилась і собі Марина.

— Свого миленького козака пізнала по шапці... Коли ж Бог сподобить побачитись... Ох-хх-хо... Мабуть не діждусь, зістаріюсь у дівках, а коли й поверне, то не до мене, а до шпиталю без ніг...

І обидві замовкли.

А козаки давно вже завернули за горби, вилетіли на вороних з Золотаревих байраків просто на битий шлях до свого Дніпра.

Пан Ярема покликав Зіновія Барата і старого Молочая.

— Будете вести козаків он аж до того гаю, що темніе на обрїю, вже без мене. Я загаюсь так на одну-дві години: треба заскочити до Настусиної тети...

— Добре, батьку, зробимо, як велиш.

— Там, біля яру заждете мене, — вів своє пан Ярема.

— Хіба пані Висовська у Чернігові, — дивувався Барат, — адже чув ніби і її забито було в Санджарах.

— Ні, вона переховалась у льоху, а тоді подалась на Чернігів, до свого старого гнізда, — так казав князь Олександр. Треба привітати, та й попитати дещо...

І він мерщій збочив на шлях простою дорогою до Чернігова. Козаки подалися до гаю на спочинок.

Знакомою дорогою, «Битим Шляхом» впрост аж до ма-настиря пан Ярема скоро дістався до церковних воріт. Не стукаючи, відхилив одну половину і потрапив же на вар-тового ченця.

— Куди? — питав той, заступаючи дорогу.

— До вітця Паїсія.

Чернець пожував губами, допитливо глянув на комон-ника і знов спитав:

— Пан буде сам з Польщі?

— Ні... я з Степової України.

— З якої саме?

— З Вишневецьчини, — вже іритувався пан Ярема.

— Даруйте, що так допоминаюся, — кинув той, — часи такі настали, небезпечні: дошкуляють пани-ляхи, вся братія стережеться їх, щоб була знов не скривдили.

— А хіба що? все ще хочуть забрати наші храми?

— Зараз трохи затихло, а як буде далі, Бог відає.

— Панотець Паїсій дома?

— У себе в келії, як там немає, то певно в друкарні. Пан втрапить?

— Втраплю...

І кинувши до рук ченця поводи, поквалпно пішов до ігуме-нової келії. Але його вже перестрів на порозі сам отець Паї-сій. Він ще більш постарів, але все був той же меткий і ро-бучий, як і завжди. Він сердечно уцілував козака і зараз же посадив на лаву під розлогою яблунею.

— Давненько бачились! — приглядався чернець до коза-ка. — Трохи ніби змарнів, ну та воно й не диво... така ве-лика втрата... але змужнів! так, змужнів...

— Ви, отче, теж...

— Зістарівся... так, так... зістарівся, голубе сивий. Ча-си, часи біжать, як на мотовилі, на Божому мотовилі: не спинеш ніякими силами. Як живеться?

— Журба, як іржа їсть. — Тільки й мовив козак.

— Молись, синку, молись . . . Бог дасть все обернеться на добре: щира молитва гори перевертає. Куди ж оце вирушив?

— З козаками до пана Байди.

— На розшуки?

— Так . . . Коли не найду бодай сліду, битимусь з турками до загину.

Обое мовчали.

Здається, Настусю держать у татарів, чув ніби у самого хана, у Бахчисараю, — мовив в задумі панотець Паїсій. — Хтось ніби бачив Настусю там у палаці . . . передавала ніби звідтіль ще ластівка одна наша, незнаю як звать. Так от . . . обидві у хана були. Кажу були, бо давненько те чув.

— Я теж чув таке. Тепер їх там немає: хан придобрується до султана і сам повіз обох панночок до Стамбулу, — зідхнув пан Ярема. — Чув не від одного мандрівника таке, тому і їду на Січ. Не знаю тільки чи пан кошовий спорудив уже фортецю.

— Ні, ще не спорудив: дуже заважають турки, чинять всякі перешкоди, скаржаться королю, а той і боронить козаків і не боронить: все крутить та вертить.

— Ну, та Байда не з тих, щоб лякатися . . . Я везу в поміч три сотні таких гм . . . справляться за тисячу.

— Хай Бог помагає . . . Бачили паню Марію?

— Ні, не бачив. Де її можна здибати?

— Там же, в своєму осідку. Тільки не знаю чи пустять до неї: стала затворницею і всіх боїться після того татарського страху. Настусю і не згадуйте, бо буде знов побиватися.

— Не згадуватиму . . . — понуро мовив пан Ярема . . .
— Прощайте.

— Можна б перепочити, підкріпитись, адже дорога далека.

— Дякую, хіба що вип'ю вашого монастирського квасу і гайда далі, бо мене ждуть в гаю серденята.

— Так, так, — заметушився панотець і зараз же сам виніс баклагу. — Випийте, та й в дорогу візьміть . . . знадобиться.

Пан Ярема несміло постукав у двері, як вже хтось відхилив аби лише глянути хто стукає.

— Хто ви й чого треба? — суворо питав жіночий голос.

— Я до пані Марії, її родич, хочу сказати дещо.

— Ви може лях?

— «Як тут бояться тих ляхів, напrawdę допекли, мабуть» — думав козак, а вголос кинув:

— Не лях, а правдивий козак.

— Пан каже правду?

— Щиру правду, тому свідок Пан-Бог.

— Прокажіть по нашому молитву до Пана-Бога.

Подорожний проказав. Двері відхилились і його впустила стара жінка, якої козак ніколи не бачив тут раніше.

— Сядьте ось тут на лаву, я зараз.

Пану Яремі довелося таки пождати довгенько, коли стара служниця нарешті покликала.

— Йдіть сюди...

— Так темно, що я нічого не бачу.

Не скоро блимнув вогник і козак побачив стару жінку з свічкою.

— Йдіть за мною...

Вона збочила у вузький коридор і тоді вже відхилила двері. Пан Ярема вступив до просторої світлиці, просто перед ним була велика божниця, там, перед іконами горіли воскові свічі й лампади.

— Прошу сідати, — почув він старечий голос. І вже сідаючи, почув знов: це мабуть буде пан Ярема Сангушко?

— Так, я Ярема, наречений панни... — і нараз замовк.

— Настусі... — почув він тужне хлипання.

Козак мовчав довго, боявся докучати і не знав як бути: чи йти до дверей, чи ждати чогось.

— Пан Ярема приїхав до мене за якимсь ділом? — і з темного закутка вийшла вся в чорній чернечій ноші сама пані Марія. Вона благословила молодика і тихенько сіла обіч. Була дуже змарніла і вся у глибоких зморшках.

— Так, я приїхав відвідати тету панни Настусі і попрацятись, бо їду вже на Низ до пана кошового Байди-Байденка, князя Дмитра Вишневецького.

— Шукати? — шепнула стара черниця так само, як і панотець Паїсій.

— Шукати... — мляво кинув і собі пан Сангушко.

— Помагай Біг... Молитиму Заступницю всіх страждущих за нашу... нашу... — і гіркий плач, дитячий плач вразив мандрівника в саме серце. Він довго дослухався. Нарешті почув шепіт:

— Ніби сам король писав тому султану віддати нам Настусю. Так той султан відписав, що Настуся ніби у нього, але що він, тобто султан, не віддасть її нізаякий викуп... Таке відписав. Сам король написав ніби князю Олександрю, що воювати з султаном за пропащу панну він не буде...

— Побачимо... — понуро відрік пан Ярема. — Яюсь розживемося на свої сили, Бог не без милості, козак не без долі, а може й ваша, паніматко, гаряча молитва дійде до престолу Всевишнього... — і нараз встав.

— Куди ж, серце, так швидко тікаєш? ні-ні! так не відпуцу...

І вона силоміць всадила козака, а сама підтюпцем побігла до великої скрині. Пошаруділа трохи й поклала на столі перед мандрівником якісь речі. Сама розгорнула й подала пану Яремі шовком шиту хустку, молитовник, книгу пергаментову з золотою окравкою і золотий хрест на золотому ланцюжку. Все те вона піднесла козаку яюсь врочи-сто і побожно. Ковтаючи сльози, вона мовила:

— Все це, дорогий козаче, наготовлено тобі, наготовлено самою Настусею, так казала мені. Благословлю тебе оцим золотим хрестом, хай боронить тебе від усякого лиха й напастей.

Вона наділа хреста на мандрівника і ніжно його уцілувала.

— А оце молитовник... молитовник Настусен, по якому вона читала молитви у церкві нашій і ще оця пергаментова книга, що зветься Гомером. Писано її грецькою мовою, а читання цієї книги було єдиною потіхою, єдиною її розвагою. Була розумна панна і вдячна... і добра... — вже

знов плакала невтішна тета. — Оце все найкоштовніше, що лишилося нам від Настусі, про яку так-таки й не знаємо чи мертва вона ниньки, чи жива: адже попала до рук правдивих бусурманів, до рук скаженого султана, який що хоче, те й робить над своїми полоненими. Не знаю тепереньки як за нашу безневинну голубку й молитися: чи як за живу, а чи як за мерту...

Вона впала на лаву й почала голосити...

Через десять хвилин стара служниця внесла дещо з ма-настирської страви і обидві усердно просили покріпитися на дорогу. Поки пан Ярема їв, тета Марія повідала про своє в Чернигові сиротинське життя та й про те, як врочисто ховали на Санджарівському кладовищу забитого ординця-ми пана сотника, Настусиною батька.

10

Навала «Золотої Орди», відіпхнута далеко за Волгу в кінці XV-го віку, дала Україні невеликий перепочинок, та й європейські держави, зокрема Литва-Польща не довго розкошували. Скоро вони побачили на своїх кордонах більш організовану й більш дисципліновану орду, що звалася турками-османами. Ця войовнича компактна орда заповонила всі Балкани, захопила Молдавію скоро стала впрост перед ворітьми таких вже цивілізованих держав, як Австрія та Польща.

Якщо Україна тої доби спромоглася перенести на своїх плечах незлічену вагу розгрому та витереблення населення, то в новому лихолітті вже не «Золотої Орди», а лютих турецьких султанів Україна мусіла була майже самотужки здержувати потужний натиск нового ворога з півдня, натиск на Відень, Краків, Київ і весь його квітучий край. Не слід забувати, що і з татарами не було остаточно укінчено, ще рештки великої орди сиділи в Кримських степах і повсякчас загрожували тій же Україні зі сходу.

Якими ж силами боронилася Україна в ті страшні часи й хто саме боронив її від наїздника?

Захитана в своїх державних основах Київська держава після татарського хана Батия перейшла до Великого князівства Литовського і самої Польщі. Ця дуалістична держава роздарувала великі земельні латифундії православним князям, нащадкам Рюриковичів та Гедиміновичів. Ці князі, яких по всій Україні і правобічній і лівобічній було щось біля 250 родин і правили всією Україною, це їх і називали «короленятами». Вони насправду були тут ніби малими королями, найпаче в степовій Україні, далеко від центру та населених посілостей. Для охорони державних кордонів мусіли постачати певну кількість війська і самовільно не робити ніяких прикордонних акцій. Отже самочинні спори фортець і напади на сусідні держави вважалося великим злочином і винні каралися на горло або підлягали банітуванню (ставалися поза законом).

Але то були часи «гартування сил» найпаче на степових просторах, де поволі оселялися такі сміливі, які шанували шаблю і рушницю і культивували закон сили. Цей закон владно вимагав принатурюватись тільки до кожночасної небезпеки, боротися, перемагати, або самому конати від підступної ворожої кулі. Ця доба і створила таких велетнів-гетьманів, про яких народ склав багато пісень, дум та легенд... Байда-Байденко, Дашкович, Ланцкоронський, Зборовський, Ружинський... Ось імена тих, хто зумів склепати непереможну козацьку когорту, яка вже під Віднем (1685) встигла розхитати дивоглядну потугу турецької імперії та увінчала славою ім'я «Низового Козацтва».

Козаки пана Яреми вступили вже в межі земель старости канівського та черкаського князя Дмитра Байди-Вишневецького. Того Байди, що пильно стежив за турками-татарами та аж ніяк не хотів давати «потачки непроханим гостям». Коли польський король не схотів пособити старостам Остапу Дашковичу та Дмитру Байді поставити забороло десь на Дніпрових порогах проти турецьких галер, ці старости на

власну руку розпочали будову фортеці, яка б нарешті ускромилася тих наїзників.

Коли до Малої Хортиці прибув пан Ярема, фортеці ще не було: її плянували поставити там, де було б найзручніш відбиватись, серед болот та плавнів Малої Хортиці в межах Дніпрових порогів. Гадалося поставити міцний замок з міцних колод та подвійних рублених стін. Поки що пан Ярема бачив тут лише високі вали, на яких вже стояв грубий паркан та лежали зруби для гармат. Поміж валами був досить широкий, добре втоптаний майдан, на якому стояли сараї для сховищ всякої амуніції: запасних рушниць, шабель, списів, гаківниць, картечі. . . Поруч були й кузні, де клепали, продували, підковували коні та наставлявали ятагани. Козацтво жило в наметах. Його на той час було тут більш як на десять тисяч. На одшибі стояла невелика церква, а до неї прибудовано просту але простору хату, де жило духівництво, призначене сюди Києво-Межигорським архимандритом.

Головний клопіт кошового й усього низового товариства — побудова фортеці. Робота була тяжка й до того дуже небезпечна. Турки щороку все просувалися геть далі в Балканах: вони зазіхали вже захопити всю східню Європу й стати твердо на кордонах Чорного моря і мати опірні сили вище Дніпрових порогів. Султани приглядались до нової сили на Дніпрових порогах, а коли січовики укріпились на валах Хортиці й розпочали розбудовувати фортецю — сполошилися. Султан Сулейман навіть удався зі скаргою до польського короля Жигимонта Старого: він вимагав від польського уряду припинити роботи по розбудові тої фортеці й грозив війною Польщі, під протекцією якої вважався весь Наддніпрянський Низ. Сильна Отаманська Імперія (так ще звалася Туреччина) дуже лякала слабу на той час литовсько-польську державу. Сваритись було не вигідно і заборонити старостам ставити забороло проти Туреччини теж було незруки, бо як не як, а козаки могли стати в пригоді і задержати військовий розгон небезпечного сусіда. Тому король став улещувати кошового Байду кинути на який час ту розбудову. Другого разу він наважився навіть погрозити, але все ж легенько.

Ні Байда, ні Дашкович не вважали на ці загрози: вони добре знали, що козацьке військо знадобиться Польщі, буде їй колись у добрій пригоді. Це по перше. По друге — кошовому треба було захистити кордони свого староства, а в тім і всієї України, тому не вважав на загрози і робив своє. — Польща-Литва скоро побачили й самі, яка то була небезпечна сусідка Туреччина, коли скоро по тому війовничий Сулейман загарбав Молдавію та згодом і Буковину і вже готувався обложити Відень.

Тепер Байда вже не ховався з побудовою фортеці, навпаки квапився якнайшвидше її укінчити. Він дуже зрадів і новоприбулим козакам і самому пану Яремі Сангушко.

Пан Ярема розглядався... Нарешті таки він бачив тих січовиків, про яких так багато наслухався у Вишневещині. Були то на правду дивоглядні вояки: засмагли, моцні й суворі, як сам Дніпро у негідь, буряні ночі на порогах. Не любили, очевидно, веселих розмов чи жартів, коли ж ненароком хто й пожартує, то віяло від тих сміхів морозом, а часом і кривавим двобоєм. Всі працювали нарівно, всі нарівно й спочивали, всі не любили кривди й боронили, не жартуючи, свого козака, як і козак з шаблею наголо навально йшов на ворога за своє товариство. Такий був лад: один за всіх, всі за одного. В цьому яскраво вбачалася лицарська вдача і в Дніпрових плавнях і на полі в бою: бережи побратима і побратим не кине тебе в пригодонці ніколи. Ніхто нікого не питав відкіль, чому в Січі і як звуть. Все те діло пана кошового, самі давали ім'я новому козаку, вимагали прочитати молитву та поцілувати хреста в церкві перед усім козацтвом, тоді ставай до лав, бери коня з стайні, коли свого не маєш, мушкета й шаблю і йди на герць: мусиш показати свій хист і шаблю і словом, показати послух пану кошовому, полковнику та й усьому козацтву. Кожен вмів військової штуки, кожен вмів сказати уціпливе слово на герці, кожен вмів і випити чарку оковитої, а коли не було чарки, то і з рукавиці не погано. Але ніхто не мав права упиватися та й ще при товариській роботі або в неділю при Службі Божій. Того швидко пан полковник присмикне до воза, ще й велить дати на згадку добрих київ. Ніхто не шукав вигоди: суворе військове життя гартувало, кожен мусів призви-

чаїтись: можна добре виспатися і на голій землі, коли немає соломи, можна підперти голову кулаком, коли немає кобеняка чи киреї.

То були правдиві спартанці: коли ворог вимагав чого від них, казали просто: підійди і візьми. Воля, то був найдорожчий скарб. Січовики й бились і вмирали побожно за Волю, за Віру православну, за Рідний Край.

12

Пан Байда повів дорогих гостей до свого великого намету, посадив на покуті усіх однаково, усіх однаково й величав. Пани Ярема, Зиновій Барат та старий Свирид Молочай мовчки перехрестились на образ святої Покрови, вклонились пану кошовому і мовчки вмостились на широкій лаві.

— Ну, дорогі гості, — казав кошовий, вмощуючись і собі поруч пана Яреми, — добрий дарунок привезли ви мені від мого родича пана Олександра. Тепер хотів би почути й новини якісь, добрі вони будуть, а чи гіркі, — все одно прошу виложити, як на долоні просто, не криючись, щиро по козацькому.

І він втопив очі в захмареного пана Ярему.

— Добрих новин не маю, — відрік той нерадо.

— Знаю... Настуся...

— І вона... і всяка дещиця.

— Яка ж то дещиця? питав кошовий, глядячи вуса.

— А хоч би справи князя Михайла Глинського, до яких було приточено й мене.

— Чув я й про Глинського, чув й про побоевище під Оршою... а далі ж як?

— Далі так: після Орші довідалися хто саме з нами, а хто заброда й волоцюга. Багато ми покладали надій на князя Костянтина Острозького, але не знали, що Жигимонт Старий вже зробив його польним гетьманом, а значить і головним старшиною війська польського та литовського, довідалися пізенько, вже після того, як він розбив у пень наших спільників москалів під Оршою. Другий наш спільник Ахмет-Гирей, синок того старого Менглі-Гирея і зовсім таки

не допоміг нам: татари тільки дивилися хто кого подужає. Коли ж побачили, що князівське військо жене москалів, як отару овець просто до Дніпра, мерщій подались на Брацлавщину на своє звикле діло: полювати та арканити панянок наших. Війська нашого було мало, просто тобі жменя, стже змушені були поступитися аж до Московії... Таке сталося з нами...

— Як же вас привітала Московія? — посміхався пан кошовий.

— Привітали... — буркнув пан Ярема. — Направду казати, мало знаю життя того московського двору, або й зовсім не знаю, бо жив самотою у якогось боярина Ординця. Поклопотався за мене тоді князь Михайло. Жив довгенько та все лікувався. Коли ж стало легше, виїхав хутенько додому.

— А дома ж як, вціліло що?

— Дома... гм... дома вже не застав того, кого думав привітати... Бачив спалені села, а побитих, як то кажуть, пізнав по хрестах на кладовищі.

Не хотів нічого казати ні за себе, ні за тих, кого вже давно було поховано... не варто ятрити серця згадками, болями та даремними надіями. Кошовий гладив вуса і теж мовчав.

Нарешті мовив:

— Ну що ж... Таке тепер скрізь життя, або й того гірше. Нам важко з татарами, а балканським народам ще важче з турками. Мабуть же чули чого наробили турки на тих Балканах: взяли там всіх у жменю і тепер ніхто й дихнути не сміє без дозволу султана Сулеймана Блискучого: надів на всіх важке ярмо. Раніш ми думали, що те все далеко від нас, не тичиться козацького народу, та ба! Не так воно є на правду, — махнув рукою кошовий. — Бачимо вже добре, що біда підсовується під самі наші ворота.

— Як саме? — нашорошився пан Ярема.

— Так... султану заманулося забрати всі сусідні держави, бо має міцну Туреччину і тому сверблять руки.

— На кого б то він хоче напасти? — дивувався пан Молочай.

— Чутки ходять різні... Де що я чув від вірних людей. От приміром недавно були у Січі послы від молдавського господаря Івоні. Чого б ви думали вони просили? Просили по-

рятунку, допомоги військом і все проти того ж султана «Блискучого».

— Що ж там сталося? — дивувалися гості.

— Гм... сталося таке, що тому господарю довелося тікати з своєї столиці Сучави, вигнав султан силою і хазяйнує там по турецькому. Та того мало: тепер, казали послі, хоче той султан загнатися далі... до самого Відня, великого преславного християнського міста, обернути того Відня на мусулманське місто, зробити його своєю столицею й відтіля наглядати всю Туреччину, стерегти і вірних і невірних. А більш за все зробити з невірними те, що колись був зробив султан Мюрад з балканськими народами — витеребити всіх християнів до ноги.

— Жарти погані...

Всі так думають, бо султан впертий мусулманин, задумав викоринити християнську віру в усьому світі, а більш всього у Західних державах... Потурають йому в цьому його імами, мули та улесливі візери... Цей божевільний хоче зажити слави за життя, такої слави, як і його прадід, що зумів завалити Блискучу Візантію. Он куди він гне.

— Що ж... і зробить! — кинув пан Сангушко. — Зробить, коли серед християн й сьогодні ще немає згоди поміж собою.

— Хе... чого захотіли — згоди! — всміхнувся кошовий. Добре б було і так без згоди, а так, за примовкою: моя хата з краю... Так і того немає. От приміром, польський король притьмом боронить нам ставити фортецю, бо султан грозить походом на Польщу. Адже йому та фортеця заважає, не дас пройти куди він хоче. Отже хоче той султан перш за все проковтнути Січ...

— ...За допомогою Польщі! — догадався пан Барат, який все дослухався до січових новин.

— Так, поляки бояться нас, не хочуть фортеці і вимагають послуху. Он як тепер робиться у християн...

— І як же воно буде?

— Так буде: ми слухаємо лише Божих наказів. А Пан-Бог наказує нам будувати фортецю як найшвидше, бо інакше загинемо всі, коли не будемо боронитися... Тут вже нам наказує і лицарська честь, і сумління і сама ойчизна.

Що ж ви казали тим молдавським послам? — питав обережно пан Ярема.

Але кошовий мовчав: скупий був на розмови, тільки й того, що подякував знов за козаків з Вишневецьчини.

— Бачив, — казав він зимно, — мацав кожного очима... Гадаю... не схиблять...

— Вони знають татарів і добре знають і яничара...

— Так... так... — замислився кошовий. — Знати можна, то ще не все, а от як покажуть себе в ділі... побачимо.

Всі мовчали.

— У нас тут, в Січі, своє право... — тяг пан кошовий.

Право куди суворіше, як у Дикому Полі: маємо діло з державами, а не татарською голотою, яка полохає там панянок. Поживіть тут, самі побачите що і як... У мене є й такі, що покажуть і розкажуть як вберегтися від яничара і як його рубати... Гадаю, нікуди не квапитеся?

— Ні, хочемо тут посвятити шаблі... — всміхнувся старий козак.

— Добре... — й собі ласкаво глянув на нього кошовий.

— Січі ми ще як слід не знаємо, хочемо повчитися... та й до діла, — й собі приточив слово Барат.

— Так... так... — гладив вуса кошовий, поглядаючи скоса на Барата. — Січ, панове, останній притулок: далі немає куди йти, хіба лише на славному козацьку смерть. Прощу записатися до мого регіменту, старшинського... Прощу ще не квапитися, а добре розглянутися і зрозуміти, що Січ — це головна фортеця не тільки січового братства, а й ба, всього козацького народу, всієї нашої коханої України. Тому й кажу: сугубо приглядайтеся, бо коли станемо до двою, пізно буде вже розглядатися — турок не ждатиме.

— Підожде... — боркнув чомусь з'їритований пан Барат. — У Січ не запросимо, а до нього підемо в гості...

— Он як! — всміхнувся пан кошовий. — Тільки раджу не квапитися до нього: турок вміє частувати. А от, коли він загнався вже далеченько, можна на правду попросити гречно піти геть до своїх кордонів. Ми не серби і не молдавани, на

нас султан ще не надів ярма і шаблі не відібрав — такого ніколи не буде. В такому випадку підемо й до нього в гості. Але... — трохи замнявся пан кошовий... — не слід квапитися: все зробиться в свій час, зробиться так, як Пан-Бог накаже... Прошу, панство, пообідати по січовому, по спартанському... вже сурми засурмили на обід.

В початку XIV-го століття неждано-негадано на християнську Європу навалились нові наїзники з середнього Азійського Сходу. Звалися ті номади тюрками-османами по імені свого султана Османа. Ці тюрки або турки обминули велику на Сході грецьку державу Візантію й невблагано навально посунули на чужі квітучі краї, завойовуючи їх вогнем і мечем. Скоро по тому турки заповнили всі Балкани, обложили даниною балканські народи і поставили сербських та болгарських королів у ленну залежність від Султанату. Відразу всі Балкани відчували страшний гніт та свавілля наїзника-азіята. Почалася кривава жорстока боротьба, вільні змаги точилися поодиноці довго, кожен народ боровся з турками окремо сам-собою і в тому не мав жадного успіху. Тоді сербський король Лазар став гуртувати всю балканську спільноту, щоби разом стати на турка й відіпхнути його за межі рідних Балканів. В слухний час він кинув клич до оборони. Під командою цього короля сербські та болгарські інсургенти розбили турецький гарнізон в Андріянополі й стали тіснити номадів до східних берегів Чорного моря. Але в цей критичний для турків момент на чолі свого війська став сам султан Мюрад I-ий.

Мюрад I-ий був сином султана Оркана й грецької принцеси Нілофори. Любив військові вправи, вдачі був лихої і довгий час жив серед диких пастухів, які прищепили йому ненависть до християнських народів. До речі, був неграмотний і всякі державні папери підписував кулаком, забрудненим чорнилом. Султаном став дуже молодим (1319) хлопцем. Укоханою його роботою стало розбишацтво на морі. Він те й робив, що нападав на європейські кораблі, грабував

і різав. Але більш за все любив брати в полон малих хлопчиків, віддавав їх до своєї школи, де вчили добре орудувати ятаганом і ненавидіти християнів. Всі вони були полум'яними магометанами і безоглядно йшли у бій і на смерть за іслам і великого Пророка.

З тих загартованих юнаків і формували знаменитих яничарів — пострах християн і гордість правовірних мусулманів. З тими яничарами числом понад сто тисяч, султан виступив саме вчасно на завоювання християнського світу: Римська Імперія на Сході з головним містом Константинополем була ослаблена самими імператорами з династії Палеологів. Мюрад зумів розхитати її ще більш на Балканах: коли він опинився на балканському узбережжі, всі народи того півострову давно вже були відійшли від Візантії й розפורшилися на кілька дрібних королівств, з яких найбільшими були Сербське, Болгарське та ще королівство Босняків. Мюрад перетяв Босфор і блискавично напав на Адрианополь, яничари вдерлися в місто, порізали людей і спопелили місто. Тоді султан поставив на всіх шляхах до великих міст і містечок вояцькі загони, «щоби балканці не знали спокою й тремтіли щохвилини». Сам же з потужними силами загнався вглиб країни, де за короткий час зустрівся з інсургентами короля Лазаря. Стався шалений бій. Тут, на берегах річки Мариці загинула вся сербська кіннота, найкраще військо християнських Балканів. Через трупи тої кінноти яничари йшли навально геть далі... Філіпполіс, Ніш, Софія, сотні менших міст опинилися відразу в руках жахливих турків...

Але тут несподівано сталася заминка.

Старший син Мюрада принц Саджі, що на той час жив в Азії, як губернатор Бруси, розпочав секретні пертрактації з Андроніком, сином імператора Палеолога. Обидва радилися, в який спосіб краще зіпхнути з султанства Мюрада і наставити на султана принца Саджі. До султана ця вістка дійшла не скоро: змовники поспішили проклямувати принца Саджі в таборах на Босфорі султаном. Мюрад раптово кинув армію на довірених візерів, сам же помчав до Босфору з добірними завадіяками яничарами. Яничари оточили зрадницьке військо і примусили всіх покласти зброю, тоді схопили головних змовників. Мюрад оскаженів від люті, коли

побачив серед зрадників і старого Палеолога і його сина Андроніка. Андроніка було закуто в кайдани, а батька примусили випекти сину очі розпеченим залізом. Принцу Саджі випекли очі теж й витягли їх гачками, після чого відрубали голову кривим ятаганом.

Мюрад наводив тут лад два роки, а тоді знов повернув на Балкани. Він з своїми непереможними яничарами люто накинувся на ослаблених вже в попередніх боях інсургентів і змусив їх відступити геть далі до берегів річки Лаби, саме там, де вона зливається з річкою Ситнецею. В ущілинах, що звуться Коссовим Полем, рештки війська короля Лазаря стали до вирішального бою з лютим ворогом, що мостився стати володарем в чужому краю.

Перед баталією інсургенти несподівано довідалися, що жахливого султана не стало: його забив один з полковників сербської армії Мілош Обиліч. Цей сміливий муж вночі пішов сам до турецького табору і там сказав, що хоче служити туркам та допомогти їм розбити сили балканських володарів. Коли Мюрад наказав підійти ближче, щоб почути хто саме хоче скоритися, Обиліч раптово вихопив ножа й за мить розпорів султану живота. Один з яничарів махнув ятаганом і голова безстрашного серба покотилася до султанових ніг, в другий момент Мюрад крикнув: «бийте гяурів всіх на смерть!», передав сину Баязету I-му булаву і впав мертвий на руки геркулеса-яничара Атмана.

Баязет дав сигнал... Тридцять тисяч яничарів з криком: «Аллах!» оскаженіло протупотіли навалом... Від того тупоту «тряслася земля» каже очевидець того побоєвища. Дикі комонники боролися скажено, люто. Сам геркулес Атман кришив голови гяурів так, ніби давив обценьками горіхи; настав йому кінець лише тоді, коли воїн-серб в боротьбі з ним прокусив горло тому велетню, а тоді забив коротким ножом. Від шаленого натиску серби стали вгинатися, коли ж побачили, як полковник Бранкович став відступати з найкращою своєю кіннотою, армія похитнулася... почався відступ...

Десять тисяч хоробрих інсургентів полягло на Коссовому Полі, але й яничарів впало тут нарівно... Турки перемогли... Тоді яничари стали мститись: вони вбивали без жалю

всіх поранених «на згадку про вбитого султана», казав кожен з них беручи під ножа нову жертву. Стріляли стрілами у вічі, заливали вуха гарячим маслом, різали живцем... Тоді кинулись на села: в'язали цілі родини й котили з високих круч в провалля. На сотні миль не було ніде живої душі, скрізь було мертво, порожньо... Повбивали собак, котів... худобу порізали, але не їли. Короля сербського Лазаря тягали на мотузку що дня й кидали до ніг султанових, нарешті Баязет віддав нещасну жертву яничарам: дивився з насолодою, як королю кололи очі, різали губи, носа... Відшукали й королівського сина-юнака. Його притягли на майдан і зробили теж, що й старому його батьку... Сталося все те 15-го червня 1389 року.

З того пропам'ятного дня всі Балкани було поневолено Туреччиною більш як чотириста років поспіль.

2

Баязет I-ий Ілдірим (1389—1403) розпочав своє султанство жадливою різаниною балканських народів та й укінчив його дивовижним мордом. В анналах історії Турецької імперії його панування відзначено пишними словами: «правовірний мусулманин й гроза гяурів». Не краще було й при його наступниках: Магометі I-му (1403—1421) та Мюраді II-му. Якщо ці султани й менше точили крові християнських народів, то все ж вперто готувались до завоювання Візантії, найближчої їхньої сусідки, яка стояла на дорозі до великих завоювань в центральній Європі. Вже за Мюрада II-го Туреччину врочисто іменовано було «Блискучою Портою».

Його син Магомет II-ий Великий (1430—1481) з перших же днів свого панування (1451) почав запопадливо готуватись до війни з візантійським імператором Константином XIII-им Палеологом (народився 1394, на престолі був 1448—1453). Султан почав з того, що розбудував сильну фортецю «Румелія Гіссар» (1452) на європейському узбережжі дуже близько від Константинополя. Імператор послав гострий протест, але султан не вважав ні на що і все робив своє:

він збирався воювати і завойовувати столицю Візантії за всяку ціну. Тоді імператор вдарив на сполох: він став просити допомоги у всесильного тоді папи римського Миколи V-го. Але треба сказати, що в ті часи греки й римляни дуже ворогували: греки вважали римлянів великими грішниками «єретиками», такими, що вже порушили апостольські канони, святотатцями і ренегатами Христової віри, тому сенатори і військові старшини не хотіли ніякої допомоги з Риму. Та й папа не дуже квапився давати будь-яку допомогу. Принц Лука Нотарь, головний адмірал Візантійської імперії роздратовано казав:

— Волю бачити на вулицях столиці краще тюрбан турецького султана, аніж папську тіяру (мітру) чи кардинальську шапку.

В таких великих турботах непомітно прийшов чорний для Візантії день.

Імператор міг виставити щонайбільше сім тисяч добірного війська та ще дві тисячі італійців під командою відомого тоді генуезького капітана Джоана Юстиніяна. Було то дуже мало, щоб дати добру відсіч небезпечному ворогу, держава якого вже мала кордони від Дунаю до Ефрату.

Штаб Константинопольський все ж покладав ще великі надії на міцні мури, якими було обмуровано все місто ще тисячу років тому імператором Теодосієм II-им. На швидку руку було навіть залатано деякі розколини і поставлено варту; біля мурів завжди стояла в казанах гаряча смола й цеберки на ланцюгах проти все того ж настирливого ворога.

Облогу турки розпочали у квітні 1453 року. Султан кинув велику силу свого війська за рахубою істориків того часу (Фразес) та істориків сучасних (професор Тойнбі) понад 250 тисяч добре муштрованих комонників, артилеристів та ще в додаток жахливих руїнників-яничарів щонайменше 50 тисяч. Облога була катастрофально важка, така мабуть, якої ще не бачив тоді світ. Вона стала ще гіршою для малої залоги всередині міста, коли і гарнізон і населення перейшли на голодний раціон, а впертість турків подесятерилась. Облога стала вже розпачливою ще й тому, що сусідні держави майже байдуже спостерігали загибель колись потужної цивілізованої держави. Правда, було зроблено слабеньку спро-

бу зарадити лиху: від острова Хіос прибуло чотири грецькі невеликі кораблі, які зараз же розпочали бій з турецькою фльотою. Але турки в десять хвилин потопили ті кораблики, взявши їх на абордаж.

Впертість турецького війська набула шаленого розгону, здивувала вона навіть тих вояків, які все своє життя провели в боях: ті вояки з веж фортеці побачили незвичайне диво. Турки перекочували свої кораблі по сухому від Босфору до Золотого Рогу, щоб підійти впрост до стін міста і взяти його навально з боку моря, де не було важких споруд. Перекочування галер (кораблів) зроблено було за одну ніч (шість кілометрів) і вже на ранок візантійці побачили ворожу флоту на порозі своєї хати.

Зчинилася люто-запекла атака. Імператор та його помічник адмірал Юстініян постановили зробити контр-атаку, але все те було надаремно: горстка мужніх християн нічого не могла вдіяти проти густої стіни оскаженого фанатичного ворога. Адже магометани тут вмирили з радістю за свого султана, який за ту їхню мужність і хоробрість обіцяв подяку і мусулманський рай з чудовими пері (райські шляхтянки). Вони лізли на приступ безоглядно. В столиці сталася паніка, ніхто вже не слухав наказів, кожен тікав наосліп, як описує очевидець історик Фразес. Тоді імператор в храмі Святої Софії перед вітварем врочисто заприсягся віддати своє життя на останню оборону святого міста та причастився Святих Тайн. Тоді попросив прощення у всіх своїх достойників і взяв команду перед головною брамою Святого Романуса.

За мить сталася запекла боротьба двох різних світів не на життя, а на смерть, неблагану смерть того, хто захищається і впаде перший. Адмірала Юстініяна було поранено, але італійці скажено насіли на ворога і коли наспів сам імператор — турків таки відіпхнули за вежу. Тим часом з іншого боку, з боку Золотого Рогу турецькі моряки висадились на беріг і пішли в наступ під укриттям своєї важкої артилерії. Місто вже було в руках ворога і все ж людність гаряче молилася Ангелу Хоронителю міста перед Святою Софією. Люди надіялись на чудо, але чуда не сталося... Ще мить... і ще мить і турки вже різали християн на великому Софій-

ському майдані. Султан — переможець дав волю своїм номадам з пустель дикої Азії. То була кривава вакханалія сп'янілого від перемоги ворога: комонники різали, грабували, гвалтувати без кінця й краю. Загибло майже все населення, великі культурні цінності, уславлена на весь світ візантійська книгозбірня, великі скарби античної культури, витереблено всю аристократію, серед якої впав переможений й імператор Константин XIII-ий Багрянородний. До 100 тисяч візантійців дикі орди погнали, як худобу, на продаж в далекі краї.

Тіло імператора було відшукано серед куп трупів. Султан казав відрубати голову монарху, настромити на списа й так показати всьому моторошному війську.

Візантії з її барвистою історією, високо розвиненою цивілізацією, дивоглядним мистецтвом та піднесеною до вершин глорифікації релігією — не стало. Хрест на чудовій бані Святої Софії було по кощунському зламано й владно поставлено натомість надщербленого місяця. Брудний наїздник вмотився навечно в імператорському палаці, а в чудовий генікей кинув уярмлених одалісок.

3

Султан-переможець, що зумів перефасувати всю Східну Європу й знищив оружно Візантію, яка була чудовим взірцем досконалого правопорядку та універсальної релігії, державу, яка просвітила світом Христової віри всі східні краї й нашу Україну, — той султан досить легко перетворив візантійську столицю на типове мусулманське місто Стамбул. Найкращі палаци на Босфорському узбережжі посіли султанські візери та муфтії; на головних вулицях осіли меткі турецькі купці, військовики, кадї та всякі мусулманські вчені й вчителі, ще далі з'юрбилось ремісництво, всяка цеховщина та крамарі з дрібним крамом, візники, грузчики з своїми терпеливими мулами, неспокійними верблюдами, міняйли і всяка обідрана голота, яку можна здібати у всьому світі й ніколи не вгадати з чого вона живе й де тулиться на ніч.

Але яничарський одчак (старшина) і самі яничари отаборилися, за звичаєм, геть далі від міста: вони любили волю, а ще більше — непослух і нікому не дозволяли втручатися в їхнє життя, повне повсякденних нуртувань та жахливих несподіванок. Навіть султан-переможець не смів перечити войовничій вередливій юрбі. Бо юрба та добре знала, що султан без неї навіть і з регулярним військом нічого не зробить: коли одчак не схоче дати якоїсь підпомоги, султан не буде здібний розпочати похід. Кожний яничар роздобував для свого кишляку і харч і гроші, таке діло доручали «баши-бузуку». Коли треба грошей — баши-бузук сідав на «ак-майдані», клав біля себе шапку, а в руки брав гострого ятагана. Свого «джуру» зараз же посилав до якогось «дуки», що в таких випадках завжди ховався в покоях.

— Мій пан, — казав джура, — кличе пана дуку до себе . . .

— Де ж твій пан? — питав понуро багатій.

— На ак майдані . . . а я тут.

— Чого хочеш? — питав дука вже на майдані.

— Мусиш насипати повну шапку золотих дукачів правовірному мусулманину, що боронить султана і край від ворога в ім'я Аллаха . . .

Багач мовчки сипав дукачі, бо відчепитись не легко: можна накласти головою, ніхто не заступиться: яничарів боялися всі. Але були й такі, що не хотіли давати, або торгувалися. Ятаган швидко втихомирював скнаря.

— Йди, мій джуру, до іншого, добрішого . . .

І джура приводив іншого . . .

— Сип червінці до шапки, щоб була повна. Не насипеш — буде таке, як ось цьому, — показував яничар скривавленим ятаганом на порубаного трупа.

Ніхто не насмілювався перечити . . . Були випадки, коли сам великий візер намагався приборкати цю жахливу юрбу розбишаків. Тоді всі, як один хапали зброю й мчали до палаців . . . за мить вже розпаношена банда палила, різала, рубала, гвалтувала . . . Яничари ж часто-густо і наставляли нових султанів, саме тих, яким хотілось якнайшвидше зіпхнути з трону батька чи брата.

Новий султан Баязет (1481—1512) старався якось унормувати життя в столиці й на провінціях. Він навіть згадав тих християн-греків, які чудом врятувались, жили десь в горах, або ховалися по катакомбах, по всяких печерах і не показувались в місті. Баязет видав фірмана (наказа) не боятись, обіцяв навіть віддати церкви та поставити під охорону свого війська і християнів і все їхнє майно. Але ніхто не приходив жити на ті вулиці, які було призначено для знедолених греків. Тоді султан видав ще одного фірмана: в ньому було написано, що коли християни не прийдуть на свої осілости, то церкви їхні буде сконфісковано, а коштовні церковні речі буде взято до державної скарбниці. Тільки тоді прибиті злиднями й великим лихом втікачі насмілились прийти та осісти в указаних кварталах. Чим раз їх приходило все більше й більше. Згодом так осмілилі, що вже безбоязно стали правити Службу Божу, відмикати крамниці, цехи, взялися за ремесло, стали навіть відмикати школи для своїх парафіяннів.

Пожвавішало життя в християнських кварталах найпаче тоді, коли повернули з-закордонів грецькі ченці, вчені академіки та філософи. Серед таких освічених греків, був і той чернець, який колись жив у Чернігові всечесний Ізидор, той саме чернець, який жив там у монастирі, вчив дітей читати, писати та знати ще й грецьку мову, бо в ті часи мова грецька серед панства була ознакою великої освіти: цією мовою читали і грецьких письменників, і грецьку історію та ба вивчали й різні науки. В школі цього доброго ченця вчилася колись й молоденька Настуся Висовська.

Тихе життя грецької колонії тривало все ж недовго. Скоро тут довідались, що добрий султан нагло помер, і навіть не в Стамбулі, а в дорозі до якогось малого острову в Середземному морі. Чутки були зловісні, і хоч колоністам ніби ніщо не грозило, але все ж греки скоро прочитали в оповістках, розліплених по місту, що султан Баязет нагло помер (1512) та що його заступив середущий син Селім (1512—1522).

Правда, колоністам не було за чим побиватись, т'алеж і радити не було чому. Новий султан з перших же днів показав усім свою лиху вдачу, недурно його прозвали ж «Жахливим».

У нього були старші за нього брати і в додаток батько, міцний ще султан, проте цей жорстокий чоловік ні об чім не думав, він хотів лише одного: спекатися батька і претендентів на трон. За підмогою яничарського одчака він приступив до «роботи». Перш за все він присилував батька зректися престолу. Він весь час кричав батькові:

— Ти вже вельми старий, мусиш постаткувати місцем для мене! Коли не зробиш цього, я зроблю тобі рішенец! — і лякав ятаганом.

Переляканий старий султан поступився й швидко виїхав в Демотику, але по дорозі раптово помер. Згодом виявилось, що з наказу Селіма його отруїв державний аптекар Натан. По тому кинувся вже з яничарами на небожів — принців і вночі всіх порізав, навіть не пожалів рідного сина. Витеребив більш як сотню царедворців отруєного батька і пішов простою дорогою проти старшого брата. Свої криваві вчинки виправдував тим, що робить так лише з наказу свого сумління на славу справедливого судді Аллаха. Цю криваву баню було вчинено року 1512-го.

Підсиливши себе новим вербунком яничарів, Селім кинувся на Коканд, велике перське місто, впав, як сніг на голову, на скупчення в тому місці персів — шиїтів (еретики), вирізає більш як 70 тисяч неповинних ні в чому людей і вбив радника перського царя пашу Чолду, все за те, що ніби всі перси не моляться Аллаху і впали в ересь.

Для перепочинку осів він у Табризі (Іран) з великою армією комонників, після чого пішов навально на Курдистан, лишаючи по собі голу пустелю. Так промаршував понад тисячу миль менш як за сто днів. Тоді шах Ірану Ізмаїл в розпачі постановив дати оскаженілому султану генеральний бій. Його кавалерія в сто тисяч шабель була все ж озброєна

кепсько, але ту армію гнала до бою ненависть до дикого номада, що так в застрашуючий спосіб спустошив їхні землі. Комонники шаха хмарою напали на праве крило яничарської орди й розбили його впень. Проте ліве крило султанової армії швидко перешикувалося і несамовито вдарило на персів. Надвечір 25 тисяч персів лягло покотом на полі бою разом з жінками ба навіть дітьми, які пішли допомагати своїм рідним в тому жахливому побоевищу. Серед побитих було найдено тяжко пораненого шаха. Переможець-султан взяв столицю Курдистану Діярбекер, вивів безліч полонених і вже новими шляхами повернув до Стамбулу. На головному майдані (ак-майдан) ще раз замиловано оглянув тисячі жертв, гукнув катів і різанину було розпочато. На цьому не втихомирився. Другого дня послав до Венеції, що тоді була незалежною, загрозливого листа, але поки що на тому й сталося, тільки й того що наполохав дожа та всіх венеційців.

Але дивна річ! Цей султан, ім'я якого лякало весь світ, все ж був за переказами істориків-сучасників, майже аскетом. Цілий день розглядав всякі справи, вночі студював історію й писав поеми. Ніколи не чіпав християнів, які жили обіч в Константинополі-Стамбулі й навіть ніколи не питав, що роблять «гяури». Не переслідував і віри, навіть податки скасував. Свого радника Мохамеда, добре освіченого, як на той час, дуже шанував і боявся навіть, щоби той часом не кинув свого лютого султана... Мав чималий гарем, але мав також й одну законну дружину-українку, яка повила йому сина, що згодом вже став султаном під ім'ям Сулеймана Блискучого.

Коли народився цей його син (1495), Селім і зовсім занехав свій гарем, а в останні роки свого життя й зовсім розпустив усіх одалісок. Помер він якось несподівано від пістряка (канцер) недалеко від Адріянополя 22. 9. 1521. Панував над Туреччиною несповна дев'ять років, проте тодішній світ важко відчував те його панування, відчував щоденно, що-хвилини.

Євнух Ахмет благополучно привіз коштовний дарунок султану Сулейману від кримського хана. Він наказав обачно підвезти галеру до Золотого Рогу, тоді вже перевів Настусю з Оксаною до човна і в цей спосіб пристав до самого Стамбулу. Коли на бранок накинули довгі чадри і всадовили до паланкіну, варта невідомо як зникла, а її заступила гвардія євнухів.

Йшли мовчки незнаними вузькими вулицями та завулками й раптово при закруті опинились на широкому й чистому подвір'ї перед пишним палацом з цілим рядом білих колон, але поставили паланкіна не біля головних дверей, а біля бічних. Обох панночок під руки повели до інтереру — широкої залі, де вже стояли тільки двірцеві євнухи: вони допитливо, як добрі знавці, розглядали мандрівниць.

— Скинь з них чадри! — хмарно наказав старший євнух.

Ахмет зручно зняв покривала. Всі знов почали розглядати бранок. Один з них повернув Оксану до світла і цмокнув язиком.

— Якші... — буркнув він.

— Не ту оглядаєш, — несміливо озвався Ахмет. — Наш владар хан Гирей дарує світлому султану ось цю бранку, а та *лише її служниця*.

І він владно взяв Настусю за руку й за мить здер з неї шиту золотом камизельку, тоді поставив перед євнухом. Настуся мимохіть прикрилась руками. Євнухи цмокали губами, хитали головами й лагідно посміхались. Старший оглядав довго й уважно, казав розкрити рота, а коли Настуся не зрозуміла, сам брудними пальцями відкрив їй рота і порухував зуби. Він ще раз хитнув головою, тоді відвів на бік Ахмета і став щось говорити, сказав «якші», легенько вдарив Ахмета по плечу й кликнув найближчому грубому й у віспі євнуху:

— Відведи до купелі...

Довгими коридорами у вітражах євнух мовчки повів панночок до великих дверей, тоді до розкішного вестибюлю, мережаного східною орнаментикою й казав сідати на лави тут або де хочуть: адже лав багато і місце можна вибрати.

— Що з нами буде? — ледве не плакала Настуся.

— Не заріжуть, голубко, не бійся і здайся на мене... — кинула мляво Оксана й сіла на м'яку канапу: її втомила та нудна мандрівка.

До них вже підходили дві молоденькі туркені: вони йшли легко, ніби танцювали, одна з них навіть тихенько щось наспівувала й зараз же спитала:

— Ви мабуть що новенькі? Я щось не бачила таких у нас...

— Так, ми щойно приїхали сюди, — шепнула Оксана. — Нам казали йти до... купелі.

— Добре... це і є купель... правда, купель ще далі, а це передпокої, — і туркеня поторчала Настусю за шальвари. — Скидайте все це, адже не будете брати купіль в одежі, та ще й в оцих шальварах, — і вона дзвінко засміялась.

— Т'алеж і ви в шальварах! — насмілилась мовити слово Настуся: їй сподобалась молоденька туркеня і стало ніби тепліше на серці.

— Я тут тільки роздягаю, а до купелі не йду, як і ця моя подруга.

— Як же вас зовуть? — питала цікава Оксана.

— Мене зовуть Заїра, а подругу — Маріам. — Зараз поведемо вас до купелі: там вас натруть пахощами, тоді купатимуть, тоді натруть ще раз рожевою олією, тоді дадуть смачного соусу, шербету, кави... Тоді поцілують і покладуть спати... — вже сміялась жартівлива Заїра.

— Невже ж все те будуть робити пухкі євнухи? — вжахнулася Настуся.

— Ні, ні... їх там немає, їм там не вільно бути, — озвалася Маріам. — Правда, там є й євнух, але лише один, високий такий і старий. Він стоїть на одному місці й стежить, щоб бува хто не дуже пустував.

Через хвилюку обидві стояли у великій залі і такій високій, мов справжня церква. Не видно було ні дверей, ні вікон, але ж усе було ясне. Настуся підняла голову й побачила круглу стелю: була вона вся вмережана невеликими круглими віконцями. Саме через ті віконця й світився світ. У залі було повно запашного духу, пахли ніби троянди, ніби їх було тут сотні куців та всі у квітах... З стелі від тих прозорок-вікон пливли сиві нитки, помережані чудовим ароматом, нитки випромінювали золотом й те золото падало просто на блискучу теж хитро мережану підлогу, на басейни, повні прозорої води, великі водограї, ставних неземної краси купальниць... Купальниць було багато, але ніхто на них і не глянув... Настуся аж очі відкрила, вздрівши так багато красунь...

— Одна одної краще... сказала вона Оксані. — І де вони росли такі!

— А тож..., спокійно кинула подруга. — Для султана ж дбають!

— А то хто? — лячно глянула Настуся на двері. — Не вже євнух! Чого йому тут треба?

— Євнух на правду, — мовила байдуже Оксана. — Наказ султана для порядку... стоїть і не ворухнеться. Бач як запеленав султан, ще й обмотав голову чалмою по самі вуха.

— *Нащо то?*

— Гм... щоб бува й він не торкнув котрусь з нас. Таке тут може статися і з євнухом... та куди йому! — сміялась Оксана.

— А нащо у нього за плечима якась торба? — все цікавилась Настуся.

— Яка бо ти... все тобі треба знати. Не бачиш хіба! турецька дудка: коли прийде час на сніданок, чи якийсь там спочивок від купелі, то він і подме в ту дудку...

До них вже підходили літні служниці. Вони низько схилили голови і майже разом спитали:

— Панночки ще не натиралися амброзіями?

— Ні, ще не робили такого дива... — всміхнулась Оксана.

— Тоді просимо райських панночок ось до цієї м'якої тахти.

І засукавши рукави, ці трудівниці зручно й легенько стали масажувати. Вони так майстерно все те робили, що Оксана, втомлена мандрівкою, швидко заснула. Вона так міцно спала, що не чула, як її мили молочними губками, витирали й натирали всякими східними пахощами й обережно перенесли на ковдрі до великої залі. В залі тій стояло багато низеньких пухових ліжок, на одне таке ліжко й поклали рум'яну та пишну Оксану поруч Настусі, яку викупали раніш. Настуся не спала: вона роздивлялась, прислухалась, навіть обмацувала себе, ковдру і все мружила очі в якійсь млосній нестямі. Вона хвилювалась і не знала, що буде з нею завтра, через місяць, рік...

В цій великій світлиці з широкими і довгуватими вікнами, мережаними золотом й сріблом спало або й так лежало що найменше три сотні панночок «райської краси», як казала їм Заїра. Таких кімнат було в палаці щонайменше десяток і всі повні ось такими випещеними та розманіженими панночками. Було тихо, навіть мало хто ворухився або вставав. Настуся довго не спала і все дослухалась. Всі вікна було відхилено навстіж, але вона помітила, що ті орнаментовані вікна заграбовано делікатними ґратами, ніби густим мережевом.

— «Виходить, я опинилась у золотій пастці», — подумала вона з жахом і хопила за руку Заїру, що збиралася йти до своїх покоїв.

— Що тобі, степова перлина, червона моя вишня, золота обручка Пророка...

— Нащо тут ґрати? — лячно питала вона, показуючи на вікна.

— Тебе тільки це й турбує, полохлива моя серна?

— Так, нащо ґрати?

— Щоб бува не заманулося якомусь молодому султанському старшині або й принцу заглянути до цього раю... За таке можуть тяжко покарати...

— Кого?

— Покарають і принца і панянку, що принажує паничів, — всміхнулася Заїра. — Спи спокійно, моя ластівка, мені треба йти геть.

— А як карають? —

— А то вже як водиться тут: зашиють живу в шкіряну торбу й кинуть у Босфор... Адже Босфор протікає тут, під оцією гарною світлицею, підіймуть ляду й шубовхнуть...

— У воду... Босфор...

— Так, через ляду: вона близько... Ти не лякайся, лебідонько... Тебе ніхто не чіпатиме, бо й незнає ніхто з принців чи старшин, що тут є нова райська гурія...

І вона непомітно вийшла.

Настуся лежала тихо з розплющеними очима. У відслонені вікна лилися аромати якихось незнаних квітів, цього полонянка не здольна була розібрати: може жасмин, а може й троянди, фіялки, чи суміш, чарівна суміш з дивних східних квітів... Вона дослухалась, пильно дослухалась... ні, не чути, щоб хтось ламав на вікнах ґрати... Чути було лише солов'їні співи: вони греміли, затихали, млосно кликали до таємничого саду і знов греміли...

— «Мабуть, тут є великі сади» — думала Настуся й навіть підвелася, щоб побачити дерева. Вона на правду побачила в темних купах якісь кущі, навіть зелені гілочки, що просувалися до залі в своєму пишному білому вбранні. Тоді оглянула залю: в кутку біля дверей, як ідол, все стояв без руху закутаний з голови до ніг високий євнух з алебардою в руках і великою соплікою на ретязю за плечима. Вона глянула на сусіднє ліжко: там лежала рожева її надія й рятівниця Оксаночка, вона міцно спала. Настуся спустила ногу, прихилилась до подруги й ніжно уцілувала. Тоді повернулась на бік, прошептала на ніч молитву й собі швидко заснула.

6

Так велось з дня у день...

Ранком запашна купіль з прохолодою, або й зовсім теплою рожевою водою. А тоді... вибагливі сніданки під чарівну музику, тривожно-релігійну чи тиху й тужну, неначе

дитячий плач кинутої сироти. Маріам казала, що то найкращі мелодії музичного Сходу, їх, мовляв, любить сам пан султан — оборонець правовірних мослем, тинь Пророка.

Тоді прогулянки, де хто хотів: по великих залах, купелях, райських садах. Їх, тих красунь було тут так багато, що нові полонянки швидко звикли до тої розкішної вроди: їм часом здавалося, що на світі все так, як і в цьому султанському палаці — краса, розкоші, безжурне життя, розманіжені лінощі. Будь яку роботу було заборонено, хіба що дозволялося щось гаптувати на дарунок султану... Проте всі ці красуні видавалися млявими, любили вони більш за все купелі або просто лежати на пишних турецьких килимах, смоктати солодощі, слухати фантастичні казки тих панночок, що вміли так приємно розважати подруг або шептати на вухо одна одній всяку дурницю, переказувати гріховні сни, двірцеві плітки або правдиву подію з любовцями та таємничим коханням, що дуже й дуже траплялося рідко, а якщо й траплялося, то завжди з трагічним фіналом... Така подія довго не забувалася, її передавали з уст в уста в різних варіантах, згодом подію ту так перекручували, що все те оберталось на дивовижну казку, вбрану у фантастичні шати. Але ту казку залюбки слухали і її переказували сотні разів охочим до тих гріховних любовців.

По обіді, а він був завжди позиточний і з химерними витребеньками, всі довго спочивали, дехто бавився шахматами, інші тихенько щось наспівували невідомою нікому мовою, адже зібрано було тут панночок з усього світу, від білявих, як вершини Альпійських гір, до смуглявих, поплених африканським сонцем нубійок та полохливих вже чорних сомалійок. Їх привозили сюди пірати з Середземного моря силою або ж арканами, як таке робилося і в Україні тих часів. Мусулманок було мало, бо Сулеймана-владаря всього світу не дуже вони вабили: держали їх тут більш за все для обслуги полонянок. На людське око всі ці красуні ніби нічим не журилися. Направду тут не годилося журитися: головний євнух, вже сивий і досвідчений турок — Мустафа швидко відбирав таких. На другий день засмученої панни вже не бачили й ніхто не міг довідатися про її долю.

Сварок теж не було, суперечок за першість ніхто не знав, бо не було рації для таких суперечок: кожна з одалісок була вродлива, кожна з них славилась притаманною лише їй одній вродою, і водночас були однаково випечені й приємні, як добре доглянуті котятка. Була й доля у всіх однаково безрадісна. Всі вони гнали геть смуток і намагалися бути щасливими, веселими, наспівували жартівливих пісень, посміхалися, але все те робилося пристойно й навіть вишукано граціозно.

Коли муедзин з мінарету нарешті покличе правовірних до молитви, гарем мовчав у німій тиші. Через пів години панночки йшли до купелі, ще раз служниці натирали їх запашними мастилами, обтирали вогкими рушниками, розчісували, заплітали так, як кому бажалося: у дві коси, у дрібушки, накладали на голову коси короною, ґронами біля вух, ланцюжками... Ніколи не робили кучерів, зачісували гладенько... То тому йшли до круглої світлиці з кришталевими вікнами та довгими турецькими канапами. Там сідали як хотіли, інші навіть лягали, брали з низеньких палісандрового дерева столиків смачний пілав, соковитий виноград, яблука, пили щонайменше в десятій раз чорну каву без цукру з манюсеньких фарфорових горнят й знов таки тихенько повідали одна одній новини сьогodнішнього дня, свої роздуми, свої химерні надії та сподівання. Помітно було, що в гаремі майже кожна полонянка мала подругу, що ніскільки не дивувало Настусю, яка теж мала свою Оксану, яку дуже любила і не хотіла бути без неї. Гарем, як і тюрма мав свої притаманні йому риси й форми життя, часом зворушливі, часом і не гарні. І там і там однаково людину гнітить неволя; і там, і там людина шукає правдивого друга, якому б можна було звіритись, розказати про своє горе, розказати й про надії, які леліє кожна людина аж до самої смерти.

7

Скільки тут жила Настуся з Оксаною, а жили вони тут вже біля року, ніколи не чула будь якого галасу, образливого слова, не бачила зіритованого обличчя, гнівного руху,

мстивого слова... Все таке тут суворо каралося і винного негайно забирали не знати куди... Вони звикли до тихих розмов, тихих наспівувань, казок, зідхань незнати за чим: чи за юнаком, кинутим десь в далекому краю, чи жалем за змарнованими молодими роками, а чи може за коханим краєм... того не міг сказати ніхто... Може б і вгадав, але нащо, коли і в самого на серці важко.

Наступала ніч і в розкішних залях вже владно закрадалась тиша...

Але одної ночі... Ту ніч ніколи не могли забути подруги з України: тої ночі їх розбудив розпачливий крик, безумних ридань, почули вони дику татарську лайку й ляскіт турецької нагайки... Настуся раптово сіла в ліжку і з жахом глянула туди, де вовтузилися щонайменше десятеро дужих й розлючених охоронників палацу — євнухів. Вони намагалися зручно хопити одну з одалісок, яка щосили пручалася й несамовито кричала:

— Я нічого не знаю... Я невинна... я невинна ні в чому!

Що найбільш вразило Настусю в тому розпачливому крику молодій красуні — її мова: одаліска клялась і благала... мовою Степової України, мовою такою рідною, коханою і самій Настусі. Нещасну жертву гаремних пліток всі гуртом понесли до дверей... Геркулес-євнух держав напоготові великий шкіряний лантух, куди за мить вкинули майже неприємну панночку. Вона і в торбі рвалась та глухо щось верещала. Двері широко розчинились і страшна варта нараз зникла, мов моторошне мариво.

Настуся впала на ліжко мов нежива. Вона тремтіла й ніяк не могла збагнути що сталося... Інші теж мовчали в тій заклятій залі, дехто як лежав так і задубів, дехто прикрив голову ковдрою... В залі настала мертва тиша... Оксана перелізла до Настусі, обняла її й тихенько зачала колисати, як малу дитину.

— Що то? Що сталося? Кого то так? — питала нещасна полонянка.

Оксана тільки колисала мовчки. Тоді шепнула:

— Тихо, а то почує он той, що на дверях стоїть... Ба-чиш з алебардою стоїть, мов каменяка...

— Бачу...

— То він і покликав гвардію, казав, я чула, що ота Га-лина ніби приворожила якогось султанського принца. Він ходив під вікном, переліз через стіну й говорив з нею...

— Вона наша... вона говорила нашою мовою, — шептала Настуся, тулячись до подруги...

— Так, мабуть що наша, — зідхнула Оксана. — Була завжди мовчазна, ні з ким не говорила, без подруги... і от маєш...

— Що з нею буде?

— Не знаю...

— Її кинули в торбу... — вже плакала Настуся. — Що їй робитимуть?

— Не плач, почують... я не бачила нічого, а що зроб-лять, того не знаю. Засни, щоб встати на ранок здоровою і спокійною... Не потурай!

Оксана добре знала східні звичаї, але не хотіла нічого казати: з того не було користи, а тільки можна роз'ятрити серце.

8

Все ж ранком всі були мляві, неговірки... Спішили до купелі відсвіжитись після моторошної ночі. Мабуть що купі-ль мало пособила: ніхто не пустував, не наспівував, ніхто не сміявся й не слухав казок... Тільки запопадливо бави-лись шахматами, інші намагалися малювати — таке дозво-ляв сам султан... Дозволяли й читати, аби хіть була.

Настуся теж не знала куди себе діти. Вона взялася чита-ти книги, писані мовою східних народів: приносили їх сюди багато і євнух Мустафа радив читати, бо мовляв може кому доведеться говорити і з самим султаном, радив говорити і з туркенями, яких тут можна було завжди здибати. Тільки Оксана никала поміж млявих полонянок та все ненароком випитувала кого саме забрали до мішка. Але всі мовчали, де-хто навіть з докором поглядав на неї, а більш за все удавали, що нічого не чули й нічого не знають.

— Я так міцно спала . . . Мені снився чарівний сон, — казала смуглява панночка із загадковими очима, як у Сфінкса.

— Мабуть когось вкусила бжола . . . Тут їх серед квітів багато . . . — казала весела Заїра.

— Не надокучай! — злісно мовила пишна грекиня, звана тут «Пухівочкою», і втопила очі в шахи. — Твій хід, чи що?

— Ти питаєш таке, про що тут не годиться й думати, — нарешті шепнула білява бранка, що звалася Зосею: сама була з Кракова.

— Я питаю тихо, хочу знати, бо та панна . . . — і Оксана прикусила губу.

— З твого краю? — теж шепнула Зося. — Вона на правду з України, зовуть її Галиною.

— Кажуть, до неї залицявся султанський принц?

— Хе . . . — тільки й мовила Зося.

— Може то й не так . . . — роздумувала Оксана.

— Може не так, — й собі кинула Зося. — Адже я не спала й дещо чула: юнак якийсь через вікно кляв султана. Говорив нашою мовою, казав, що вкраде її з цього проклятого палацу . . . Тільки ж мовчи!

— Цілую Святого Хреста й покров Божої Матері . . . не скажу нікому нічого.

— І своїй отій, отій русалці-подрузі не скажеш?

— Клянусь, не скажу! Тільки шепни мені, що вони зроблять з тою моєю нещасливою землячкою.

Зося замислилась, тоді притягла до себе Оксану й ледь шепнула на вухо:

— З нею вже зробили . . .

— Що? — лячно питала Оксана.

Зося постукала ніжною по паркету й знов шепнула:

— Вона вже в Босфорі . . . вночі . . .

І швидко пішла геть.

Вже три місяці минуло, як султан Сулейман приїхав до Стамбулу з славного походу на Європу, приїхав як переможець Угорщини, переможець і короля того королівства Лю-

довика II-го. Проти того короля він виставив велику армію комонників що найменше в 200 тисяч шабель. Під Могачем султан розбив того короля впень, сам Людовик під час втечі найшов собі смерть в угорських багнищах (1526). Перед тим султанська фльота в Середземному морі здобула великий острів Родос, вигнала відтіль орден хрестоносців-лицарів іоанітів й гнала їх аж до острова Мальти.

Султан вертав додому пишно-бундючно: його вітало все духівництво, великі візери, народ й сам імам на колінах підніс переможцю золоту грамоту, в якій докладно було списано всі його подиву гідні чини й золотими літерами увічнено ім'ям «Великого».

Але вже через ніч він ходив по палацу, як чорна хмара... Всі царедворці принишкли, ніхто не смів підвести очей на Тінь Пророка, кожен, хто випадком зустрічав понурого султана, падав перед ним крижом. Він проходив до іншої світлиці, залі, коридору й замикався у своїй спочивальні в глибокій жалобі: тільки рано вранці Сулейман Великий, він же й Блискучий довідався про смерть укоханої дружини Фатьми, законної дружини, шлюб з якою благословив сам ласкавий Аллах. То було тяжке горе!.. Ніщо не могло бути болючіше того страшного горя, яке так безглуздо впало на султана Блискучої Порти... Ніщо! Навіть тисячі побитих ним ворогів під Могачем, ріки крові витереблених ним угорців, смерть самого короля в багнищах, — ніщо перед такою тяжкою втратою в його палаці. Та й не думав він ніколи про тих гяурів та всіх іоанітів-хрестоносців... Собакам собака й смерть!

— Ох! яке горе, яке невимовне горе!

Як він квапився їхати додому, як хотів швидше побачити укохану дружину! І от замість привітної дружини побачив лише її мертве тіло. Ідучи додому, султан плянував-мріяв, як по цій війні з Унгарією, він скоро збереться походом на Відень, на це орляче гніздо християнів-собак, як він там їх всіх витеребить й перенесе до того Відня свою столицю й запанує там так, що вся Європа здригнеться. Тепер він вже не думав ні про похід, ні про той клятий Відень... Не думав ні про що!

Вже три місяці, як султан не може прийти до тямку, не може ніде найти супокою . . . Візери все радилися й не знали, як зарадити лиху. Кликали вже не одного разу головного євнуха Мустафу й просили якось заспокоїти дорогого султана, який ось тепер звеличив Блискучу Порту великою перемогою, який кинув у багно християнського короля й примусив увесь Відень щодня тримтати й думати, що заподіє віденцям султан-переможець . . . Треба заспокоїти того, хто звеличив Туреччину на весь світ.

— Що я маю робити? — розводив руками мудрий євнух.

— Адже ти привіз дарунок нашому султану від його слуги кримського хана. Чому нічого не кажеш нашому володарю про цей дарунок! Ми знаємо, що привіз ти полонянку з Черкасів, вродливу панну, яка своїми чарами зуміє втихомирити султана і забути бодай на часину своє горе. Мусиш йти до володаря й казати щось про ту бранку . . .

— Я вже казав, — знизив плечима Мустафа. — Казав не одного разу, але мій дорогий володар не хоче й слухати про щось таке: це його гнівить й зовсім не вабить до спокуси . . .

— Але наш пан не бачив панни-черкашки, — говорив зіритовано великий візер. — Ти головний євнух того султанського коштовного скарбу, — мусиш зуміти показати володарю всі його перли. Коли не зробиш цього, ми оскаржимо тебе перед султаном, скажемо, що навмисне ховаєш бранку, хай тебе покарає, хай зварить у гарячій смолі за такий непослух. Йди зараз же до великого султана й покажи полонянку такою, якою її вродила мати, приведи, приведи без одежі бранку й покажи її нашому засмученому великому господарю . . .

— Добре, я зроблю так, хоч і можу наразити себе на велику кару, наразити на пекельну смерть за непослух: все-сильний владар не хоче дивитись на ханський дарунок . . . Навіть відвертається від усього гарему.

— Зроби те, що я наказую тобі робити задля нашого спокою і миру в усій країні, — гримнув великий візер і гнівно показав на двері.

Цього дня Настусю купали найкращі служниці, натирали найкращими пахощами й майстерно масажували все тіло. Всі бачили тут, що полонянку будуть показувати самому султану. Мовчки тільки поглядали й дуже заздрили тій степовій сарні, дикій і невдячній... Кожна шкодувала, що вибрано не її, бо як не як, а вона найкраща, щоб ту полонянку орда взяла вдруге на смерть степовим орлам. З наказу Мустафи Настусю лише прикрили коштовною габою й дві служниці обережно привели налякану бранку до султанових покоїв. На порозі її взяв за руку сам євнух й наказав сісти на м'яких подушках, а сам став навколішки перед замкненими дверима до світлиці, де спочивав Сулейман Великий. Мустафа впав крижом і вдарився головою в двері. Через хвилину почув, як султан поплескав у долоні — знак, що пан володар хоче бачити того, хто проситься до покоїв... Мустафа головою відхилив двері й знов упав крижом. Все ж встиг побачити суворого султана: він сидів на подушках, схрестивши ноги і курив пахучий кальян. Хмарно дивився на двері, на напівмертвого Мустафу й пускав хмари прохолодного диму з довгого чубука.

— Чого тобі, мій дорогий Мустафа? — прохрипів султан й знов пустив хмари диму. Був то молодий турок з чорною бородою й білою, як сніг чалмою — ознака більш ніж великого траура: адже до чалми прищпилено було ще й діамантову з невеликою китицею запону. Мустафа лежав, немов мертвий.

— Чого прийшов? — вже grimнув султан.

— Мене послало все велике панство до ясного володаря. Все панство зажурене й прагне відсвіжити володаря добірною щирою порадою. Сам муфтій витлумачив ту пораду якнайкраще, сам великий і святий наш імам благословив ту мудру пораду.

— Яка то порада?

— Святий імам просить великого пана над панами не відвертатись від райської гурії, взяти те, що дарує наш вірний приятель кримський хан і тим самим втихомирить своє серце... райська пері...

Але він не встиг укінчити: султан нараз підвівся й гримнув так, що грім той прокотився луною по всіх залах.

— Хто послав тебе, клятого, з дурними порадами! Я казав тобі не докучати . . . Будеш ображати мою печаль вдруге, накажу повісити і тебе, і твого мудрого муфтія, а дарунка ханського кину голодним собакам на пожиток! Геть відсіль, гидкий гяур!

Мустафа порачкував назад і двері щільно зачинились.

Перелякані царедворці стояли мовчки перед тими двома і вже ніхто не смів мовити бодай слово перед небезпечним владарем.

Але хитрий Мустафа добре знав, що той сум, той жаль скоро минеться, розвіється, як отой дим з кальяну і він, Мустафа, таки зробить своє діло і зробить лепсько.

11

Тижнів так через три євнух Мустафа зустрів Настусю в пишному султанському саду. Вона ховалась сюди від настирливого гарему, любила тут сидіти в роздумах на мармуровій лаві, милуватися бризками води, що тихенько дзюрчали й збігали все нижче й нижче з повних вщерть розкішних ваз на постаментах фонтану й зрошували пелюстки троянд та жасмину. Сиділа без дум, бо вже й думати тяжко було: адже не можна зазирати в каламутну воду й шукати там дна. Не можна з тими гіркими думами довідатися ні про рідний край, ні про батенька, а чи тету, подруг, село Санджари, коханого пана Ярему . . . Чи живі вони, чи здорові, чи довідалися про неї бодай хоч крихтою правди, чи знають, як в тихі ночі марила вона про дорогі, милі тіні, як гірко плакала й росила подушку пекучими сльозами . . . Де пан Байда й що робить пан Ярема? Шукають, розпитують, а чи може давно й на світі їх немає . . . Чула щось неясне, натяки ніби панства Глинських вже немає у Вишневецьчині, десь повіялись у широкий світ, а з ними ж був і пан Ярема . . . Вона напружувала пам'ять, силкувалася розплутати те, що так хитро-химерно сплутав час, заглянути пильніш в те каламутне дно потоку, в якому потонули моторошні дні її і

безталання і скороминучого щастя. І все ж не могла нічого побачити в тому неясному мареві. Питала — розпитувала щиро-правдиву Оксану, так і та тільки знизувала плечима, цілувала ніжну панну і все потішала:

— З нашої журби не буде нам користи й на макову зернину. Коли Бог дасть, почуємо якусь новину не знати й відкіль... Треба терпіти, все від Бога; Він всеблагий і милосердний змилується над нами грішними... може через якого чудесного гінця й дістанемо вістку про дивний наш Рідний Край! Будемо ж молитись і аж ніяк не сумувати, бо то великий гріх...

Настуся намагалася не сумувати: часом ніби й засміється, часом пожвавішає, щось веселеньке скаже й раптом увірве жарт напівслові, глибоко замислиться, сяде в куточок, як оце тепер в султанському саду й принишкне на цілі години.

В тому саду були чудові алеї: росли там стрункі тополі... як і в Україні, там... біля біленької хати батенька, були тут і купи троянд. Куці тих троянд бігли рівною стрічкою геть аж до великого озера, де плавали лебеді, а в очеретах нишпорили качечки... І так тут було гарно, мов і справді, як у широкому степу, що зараз же за батеньковою хатою біг широкою смугою аж до далекого обрію... Так... тут, як і в нашому степу можна було спочити, так, лягти на шовкову траву, розкидати руки й дивитись-дивитись в синю глибину рідного неба... Прихилити китицю ромашок до щоки й дихати на повні груди пахощами розкішного чебрецю та васильків...

Й озерце гарне з качечками. Так і кортить скинути оці марудні сап'янці, опустити ноги аж до води і годувати каченят крихтами! І там у нас були озера, широкі, довгі, по узбережжю росли тополі всуміш з вербами... Багато гуляло панночок і я серед них у вінку і трояндою в руці... І раптом... кінський тупіт і несамовитий крик Олени Перевесло. Тоді всі стали тікати до села вихрем, я теж, але впала, бо щось перечевило і не давало стати на ноги, через хвилю вже якийсь гидкий татарин в'язав мене і не знаю, що сталося... Господи, Господи!

Ах! які моторошні, які лячні спогади! Краще розвію тугу чим будь веселішим... Настуся взяла книгу в грубій об-

кладинці й уважно стала читати. То був уславлений Фірдусі. Вона читала й непомітила, як до неї впрост підійшов Мустафу. Йому, як добрій до неї людині, Настуся зичливо всміхнулась і чемно вклонилась, поклавши руку на чоло, як вчила стара туркеня.

— Я вже чув, що панночка вміє читати греків й латинів, — казав услесливо Мустафа, — але не знав, що панна читає і божественного Фірдусі.* Яка то буде приємна новина для нашого великого султана!

— Чому ясний пан так думає? — вже полохалась Настуся.

Того дня, коли її не схотів бачити султан, вона не могла забути і все ж раділа, що так щасливо обійшлося. Але що говорив їй зараз євнух Настусю засмутило.

— Чому пан так думає? — питала вона.

— Тому, моя легкопера ластівка, що султан кохається в різних науках та віршах й дуже шанує розумних жінок! Адже і його мати навчена добре і... здається теж родом з вашого краю...

— З мого краю! — звонпила Настуся і хопилася за серце.

— Так... відтіль, — невиразно махнув рукою Мустафа. — Але ж то було колись... Здається вона вже й мову ту забула й самої країни не пам'ятає, — поспішився мовити євнух. — Я все ж думаю, райська панна, що великому султани треба догодити...

— Як то?

— А так, слід пізнати ближче султана, не цуратись його, щоб бува не помітив він такого, щоб, хай хоронить нас Аллах, не прогнівився він.

— Я не цураюсь, — просто мовила Настуся. — Але, здається, не так давно сам великий султан нагримав на всіх нас, казав не попадатись йому на очі...

* Фірдусі Абдул-Мансур — славетний перський поет (940—1020). Головний свій твір «Шах-Нама» писав понад 30 років (понад 60 тисяч віршів). Друга його цінна робота «Зара і Рустем» «Шах Нама» — «Книга Царів» — епічна поема. Помер Фірдусі в Багдаді.

— І... і... і... серце моє! Не потурай! вчора нагримав, сьогодні усміхнеться. На те він і владар наш. А я все ж так думаю, що тобі б личило ненароком здибати його та улашкавити соняшною усмішкою — от він і розпогодиться.

— Де ж я можу його здибати? — не розуміла бранка.

— Он в тому саду, де гуляє тільки султан: ніхто не сміє там бути, найпаче тоді, коли величність зволить оглядати свій сад.

— Що ви кажете, ясний пане! як же я можу там бути, коли до саду невільно ходити!

— Хе... вже він трохи втихомириться, серце, бо час бере своє, я те вже добре знаю: все сидів у залі та смоктав свою люльку, а тепереньки час-від-часу зазирає вже й до свого укоханого саду. Сталася бач зміна... хе-хе-хе... Я вже знаю його добре, треба тільки потерпіти.

— Я боюся дуже...

— Не бійся, райська пері, не бійся... Він не нагримає вже на тебе, коли ти ось так солодко глянеш на пораненого в саме серце вдівця — султана. Не нагримає, а як би щось трапилося такого, скажеш, що не знала заборони тої, як що тільки питає... Та знаю добре, що не питає, навпаки: буде розпитувати хто ти та з якого краю...

— Я боюся...

— Ах, яка ти! Слава Аллаху, прожив на світі вже сім десятків літ... Знаю світ, знаю й людей і знаю самого султана. Пережив не одного, багато їх пережив... Звірся мені і зроби так, як я тобі кажу. Не зробиш так, перетне дорогу інша, а ти так і звікуеш в темній комірчині...

— А що я мушу робити? — ледве не плакала полонянка: вона в цьому палаці вже боялася всякої несподіванки, боялася всіх, хто тут жив. — Сьогодні мушу щось робити? — питала вона.

— Ні-ні-ні... не сьогодні! Лише завтра і то по обіді. Я проведу тебе до тої алеї, там рай, правдивий рай! Тобі все те припаде до смаку, правду кажу! Сядеш з своїм Фірдусі на лаву біля розкішного фонтану, я покажу, я покажу... Коли побачиш великого султана, впади навколішки... ну, а там вже видно буде, що далі робити.

— Може й невидно буде... — роздумувала Настуся.

— Ах, яка ти мудра! все мудруєш, все мудруєш... Роби так, як я кажу: вийде все напрочуд добре... Султан поволеньки вже втихомириться. Його треба швидко прив'язати до землі, до земного життя, бо то ж великий переможець всього світу, мусить бо він прославити всю Туреччину, а не скніти, хай рятує Аллах від журби, щоб не тужив по жінці, яку вже не поставиш на ноги, яка вже давно переселилась в райські сади і розважається вже серед святих туркинь.

— Добре, все зроблю, що велить ясний пан.

— От і добре, от і гаразд! Відразу бачу мудру панночку. Мусиш допомогти нам захопити великого пана знов взяти до рук державне кермо. Коли добре допоможеш, то мабуть що дістанеш й волю, може, як пан володар забажає... може... гм... поїдеш і до свого краю... Таке може бути, таке тут трапляється частенько...

— Ах! Зроблю, зроблю все, аби тільки дали мені волю, аби випустили з золотої клітки...

12

Настуся з волі старшого євнуха все ждала султана поспіль вже ось три дні. Тільки коли вже полонянці увірвався терпець і вона зібралась йти до гаремної залі, в тополевих алеях зрештою виткнувся той довгожданий володар Балканів й усієї Туреччини. Настуся як сиділа серед троянд та левкоїв на мармуровій лаві, так і скам'яніла, як той мармур. Тільки серце стукало, як піймана в сільце пташина. Вона силкувалась заспокоїтись, втихомириться і — не могла: все вчувалося грізне слово: «кину лютим собакам на поживок!»

Султан повільно йшов сам. На ньому був білий, шовком шитий, рясний халат, чалма теж біла, але діамантову запону було скинуто, бо найвищий час жалоби вже минувся і султан не йшов понуро, не дивився в землю, а спокійно й недбало розглядався: він давно не був тут і тепер пильно придивлявся до кожної квітки, до кожного куца — чи не

змінилося тут будь що в часи його походів. Але не бачив ніяких змін і вже збирався махнути Мустафі, який віддала йшов назирці й пильно стежив за кожним рухом свого пана.

Султан вздрів Настусю.

Він побачив її вже тоді, коли вона підвелась і стояла перед султаном у серпанковому вбранні, легкому, як зефір й делікатному, як пухка небесна хмаринка. Перед ним стояла правдива богиня Діяна: ілюзію ще більш підсилювали два ситі вовкодава, які лежали біля її ніг й махали хвостами, заглядивши здала свого господаря. Султан стояв й довго розглядав полонянку, що стояла перед ним, безвладно схиливши голову. Даремно Мустафа махав їй руками, щоб впала навколішки: вона не бачила євнуха, а хоча б і побачила, то незрозуміла б чого саме той хоче. Перед нею був високий молодий чоловік з чорною бородою й чорними, як вуглини, очима, матовими щоками й таким же чолом, на яке було трохи насунуто білу чалму.

— Хто ти й чому тут сидиш? — нарешті спитав він, вкрай здивований і зачарований.

Тоді тільки Настуся підвела голову й глянула на великого султана, пана над панами, владаря всього людства, пана над вірними й невірними, переможця білих гяурів, охоронця покою мусулманського народу. Через мить почув чітку, приємну для вуха мову:

— Я полонянка вашої величності, живу тут, в гаремі з примхи нещасливої моєї долі . . .

Султан зсунув брови й грізно спитав:

— Хто смів надокучати тобі, полонянку, в моєму палаці й робити тебе нещасливою?

І раптово глянув на алею. Мустафа вже стояв перед султаном, зігнувшись в три погібелі.

— Ти привів до мого палацу полонянку? — ткнув він пальцем на Настусю.

— Так, ясний володарю. Бранка — кримського хана дарунок переможцю Європи . . . — шептав переляканий євнух.

Але переможець Європи вже злагіднів і втихомирився. На устах його навіть зміїлась ледь помітна усмішка.

— Відкіль взяв її кримський хан?

— З Вишневецьчини, ясний володарю, — кланяючись шептав євнух: по голосу володаря він вже чув, що гроза минулася, що Аллах таки й на цей раз врятував його. Тамуючи подих, він тихенько жебонів:

— Полонянка з Вишневецьчини, ваша величність. Взято її з степового містечка Санджарів, що недалеко від укріпленої Полтави. До цього дня живе ще у круглій залі з своєю подругою з тої ж Вишневецьчини: ця подруга, зветься Оксаною, й привезла її до Сералю... Живуть обидві тим часом у залі з іншими паннами, доки пан владар сам дасть наказ що робити далі...

— Хто її батько?

— Слуги великого пана довідалися, що полонянка дочка старшини з Вишневецьчини...

Євнух непомітно тяг Настусю до себе й намагався поставити її навколішки перед грізним паном.

— Не руш! — зсунув брови султан. — Ти тут сумуєш, тебе кривдять? — питає султан.

— Ні, солодкий пане! — вихопився Мустафа. — Цій степовій квітці тут добре й гарно, як у раю.

Султан скрипнув зубами і євнух впав до ніг владаря всього світу впрост крижом.

— Я питаю тебе, Степова Квітка, тобі тут кепсько?

— Ні, мені тут добре, — просто відрекла Настуся.

— Так... Проте чому ж журишся?

— Я не знаю яка доля спіткала мого ойця...

За молодого пана Ярему чомусь промовчала, гадати треба зробила так з обережності.

— То коли тобі тут добре, я можу зробити, щоб було тобі краще... Встань! — торкнув ногою євнуха.

Той підвівся щасливий, навіть очі повеселішали, але на зовні був іншою людиною, кам'яною. Султан дістав хустку — брокадо й накинув на Настусю:

— Мені подобається твоє ім'я «Степова Квітка» — Роксоляна, — мовив султан: — з цього дня будеш ти у моєму палаці вже як Роксоляна. Жити будеш у блакитній світлиці серед найкращих... Відведи туди панну Роксолянку.

Євнух припав до землі, тоді підвівся й взяв за руку ту, що була колись Настусею і яка з цього дня втратила будь-яку надію на поворот до коханої ойчизни.

— Добре все, що добре кінчається, — бурмотав Мустафа. — Бач, як гарно привітав тебе, Степову Квітку, наш великий султан... Назвав Роксоляною й перевів до найкращих... А знаєш, голубонько, що то за хустка! О! та хустка багато важить, багато... Бачу, на цьому не кінчиться.

— А хіба буде ще що? — питала Настуся, трохи втихомирена: вона боялася й думала, що там, у саду султан порубає і її і євнуха.

— Буде, серце, буде... Я вже знаю, звікував тут... надивився...

— А що ще буде? — допоминалася бранка: бачила бо, що євнух і насправду знає добре тутешнє життя й нориви султана. Казав же, що добре знає всіх тутешніх двірцевих вельмож і найпаче головного візера Ібрагіма. Про цього розказував, як про завзяту людину й дуже хитру.

— Наперед не скажу, бачу тільки, що той султан покохав тебе, клянусь тінню пророка покохав. Удівець покохав і має на думці посадити тебе на місце померлої Фатьми. Коли покохав, будеш може... гм... султаншою!

— Султаншою бути небезпечно, — мовила Роксоляна.

— Чому?

— Тому, що султаншу завжди вплутують у різні чвари, а тоді її ж і винуватять. Кажуть тут, що не одну султаншу зводили ті чвари в могилу.

— Хе... дурниці... Слухайся мене і буде тобі добре, моя ясочко. Не забувай Мустафу: він тобі буде у великій пригоді.

— Незабуду ніколи... А тепер...

— Що тепер?

— Ще не дійшли й до палацу, а вже маю клопіт... Роксоляна навіть стала.

— Що тобі, який клопіт? — дивувався євнух.

— Як же я буду без Оксани! то ж моя порада й розрада... Боженьку мій! За цими охами та жахами й зовсім забула про мою горлиньку... Побіжу до неї... я зараз!

— Що робиш, навіжена! — гримнув євнух й хопив за руку. — Цього не можна робити аж ніяк: наказ мусиш слухати і йти туди, куди наказав султан. Тобі тепер не вільно ходити будь куди без дозволу.

— І до саду, і до Оксани не вільно? — вже плакала Роксоляна.

— До саду можна, але вже тільки до султанського, де ти була щойно. Там гуляють й розважаються тільки найкращі: їх всього двадцятєро, серед них і ти будеш.

— А Оксана?

— Що Оксана? — перепитав євнух.

— Я хочу бачити Оксану, хочу, щоб вона була біля мене: оце й клопіт мій.

Мустафа потер лоба.

— Добре... Це вже не важко: сам лагідненько попитаю султана і твоя Оксана буде біля тебе. Але... ми вже прийшли до найкращих. Знай: їх доглядає султанова мати. До покоїв не вільно ходити нікому, навіть і старшому євнуху. Можу хіба постояти на порозі, щоб тільки передати тебе наглядачам.

Вони обачно ступили до широкого вестибюлю, світлого й дивно розмальованого мусулманським орнаментом, геометричними арабесками. В кутку, на маленькому килиму сидів невеличкий хлопчина — араб: дивлячись на гостей, він все клипав очима й нарешті спитав тоненьким голоском:

— Чого вам сюди? Сюди не вільно ходити!

— Вгамуйся, Мансуре, вгамуйся! — махав руками євнух. — Ми прийшли за ділом від самого великого пана.

— То я скажу матинці — великій пані!

— Скажи, скажи... от і гаразд, тільки вгамуйся!

— Сідайте ось тут на канапі, я зараз...

Й чим дужч покотився до прихилених покоїв. Тут на правду панувала тиша, якась... мов би нашорошена тиша: мабуть тому, що сам султан заглядав сюди, тільки сюди, до великого гарему — ніколи.

— Житимеш тут, на горі, — казав пошепки Мустафа, — в світлиці вікнами на Золотий Ріг... Там розкіш, там рай... Був тільки одного разу...

— Чого саме був?

— Діло було, діло... треба було... гм... втихомирити одну привередливу панночку... — і замовк.

Перед ним вже стояла стара султанша — удова, висока, в чорній киреї, на голові невелика чадра з відкритою відлогою, тому й обличчя було відкрите, а очі такі ж допитливі, як і в самого султана-сина.

— Чого вам? — проскрипіла султанша-мати й глянула на полонянку. — Чого тобі, Мустафе?

Мустафа низько вклонився, припав устами до подолу киреї, тоді шепнув:

— З наказу великого пана привів до ясної пані нашої полонянку, уласкавлену цією хусткою, — і він зняв з голови Роксоляни султанську хустку-дарунок, — з поклоном подав старій туркені.

— Нудьгує пан султан, нудьгує... — бурмотала вона, але хустку взяла, розглянула з усіх боків й віддала назад бранці:

— Сховай, завжди знадобиться... Підійди до вікна і моторніш, не на налігачу ж тебе вести.

Роксоляна підійшла ближче до світу.

— Християнка зі Східних земель, — глухо мовила і коротко спитала: Відкіль?

— З степової Вишневеччини... — теж тихо відрекла бранка.

— Скажи великому пану, що бранку я вже привітала, — недбало кинула вона старому евнуху. — А ти йди зі мною до покоїв на гору... Будеш жити з подругою, тут живуть конкубіни парами...

І повела Роксоляну на гору.

Роксоляна пройшла довгими коридорами мовчки, мовчала й стара її господиня. Через хвилину обидві стояли вже у великій світлиці, застеленій важкими килимами... Були

тут м'які канапи, низенькі, хитро різьблені столики й чимало різних глеків, запашних квітів й навіть висіла велика клітка перед широким вікном з білим, гарною папугою з зеленим на голові чубиком. На одній широкій канапі лежала вся в мережеві пишна красуня. Вона недбало глянула на гостей, відвернулася й обняла міцно подушку. Спала чи ні, а тільки ні разу вже не глянула на Роксоляну.

— Тут будеш жити, — знов проскрипіла стара туркеня. — Будете жити вдвох, і вона хитнула головою на біляву красуню, — якщо вживетесь. Купіль зараз же за цими дверима, що забажаєш, буде наготовлено й принесено, тут є книги: я чула ти любиш читати, будуть і книги, які схочеш, будеш гуляти в султанському саду і на дозвіллі кликати для розваг панночок. Коли будуть ще якісь забаганки, скажеш мені. А коли я говорю тобі щобудь, мусиш слухати, а не відвертатись, — раптово кинула стара султанша.

Вона нараз спалахнула й гостро оглянула делікатну по-стать молодій полонянки. Полонянка, схиливши голову, стояла перед нею, мов грішниця на покаянні і все мовчала.

— Чому мовчиш? — вже прошипіла туркеня. — Мусиш дякувати, а не відвертатись. Знаєш, хто я! Я султанша-удова, а султан Сулейман Великий — мій син: скажу слово і викинуть в море ось з цього вікна. Чого мовчиш гидке базарне м'ясо? Відкіль родом?

— Батенько мій не султан, але дома там старшиною, а відкіль я, те вже казала: з Вишневецьчини, де великі степи, — в голосі її чулися вже сльози.

— З Вишневецьчини... гм... Вишневецьчини... — чомусь задумалась туркеня... — ну, сідай полонянка з великих степів... Тут є все... яблука, виноград, солодке вино...

І тихо вийшла.

Роксоляна сіла на канапі перед вікном у великій задумі. Що буде з нею? Цвяхом в голові засіла ця настирлива думка, що відтепер не давала їй спокою ні на хвилину. Бачила бо на правду життя її тут швидко змінилося, але змінилося

на краще, чи на гірше — того вона не могла навіть збагнути. Щоправда, розкоші тут, хоч би й для королівни, але . . . часто страхають торбою і Босфором. Сам султан, правда, гарний лицар, але теж палкий, гнівний і . . . зовсім не скидається на наших лицарів — чесних, справедливих й освічених козаків. Азіят, безоглядний азіят, що живе не розумом, а серцем: він делікатний, а за хвилину — вже кровожадний звір. Не можу нічим зарадити собі в цій імлі, навіть Оксану загубила і не знаю, як її тепер відшукати . . . Втратила найвірнішого друга і опинилася відразу на роздоріжжі: скрізь підстерігають, підглядають . . . Адже та стара туркеня вже знає, що люблю читати, мабуть доніс старий євнух . . . Щось плів дорогою про великого везіра Ібрагіма, казав слухатися тільки його, Мустафу . . . гм . . . може й буде яка користь в гіркому випадку, не треба все ж цуратися, як не як а допоміг же мені з тим султаном . . . Поживу тут, побачу що і як, а все ж сушить мене журба, ні їсти, ні пити не здольна я . . .

Вона глянула на вікно й здивилася.

Побачила сині-сині води Мармурового моря. Море було спокійне, лише раз-у-раз набігали хвильки й гойдали парусові човни, а над ними літали завжди невтомні чайки . . . Глянула ближче . . . Все узбережжя вкрито було зеленими купами дерев: там цвіли магнолії, мигдаль та цитрина, ще вище в крутих розколинах гадюкою бігли стежки й висіли над морем важкі грона винограду. Здалеку здавалося над морем позвисали гігантські висячі сади біблійної цариці Семирамиди. Теплий вітер заносив у відчинене вікно запашний дух троянд, жасмину, лакфіолу, цитрини . . . Чути було неясний людський гомін, свистки й гуркіт важких якорів, — то рибалки й моряки снували в тих спокійних водах і ловили для султанського столу всяку рибу й крабів . . . Маленькі феюги швидко пробігали повз султанські білі палаци й великі галери повільно підвозили важкий груз до портових складів. Пильно дослухаючись до морського гаміру, Роксоляна виразно почула пам'ятну сумну узбережну команду: «гей-гой, гей-гой» . . . й навіть ляскіт довгого батога.

— «То наші невольники на турецькій каторзі» — думала полонянка. «Може там і мій пан Ярема, адже пішов до Байди... А я тут...» —

І тяжко зідхнула.

— Задивилась на море! — почувла вона чийсь голос й оглянулася: перед нею стояла та панянка, що весь час спочивала на широкій канапі. Була пишна, як рожевий цвіт, з гарними кучерями і ясними, дитячими очима, але уста були вигнуті круто: свідчили вони виразно, що панна вередлива й уперта над міру.

— Задивилась... — всміхнулася вродлива панна... Візьми ось руру: в ній побачиш того моря ще більше, — ласкаво казала вона Роксолянці.

Та мовчки взяла руру й глянула.

— Так, видно ще далі... Як там гарно! — мовила Роксолянка.

— Там гарно, тут бридко! — відрекла панна й безвладно сіла поруч. — Ти з Вишневецьчини, я чула, а я он звідтіль, де Греція, а звуть мене Фріна.

Вона на правду скидалася на божественну Фріну, ту саму, що колись так мило сугерувала цінності на храм Діяни: ставна, гнучка й ласкава, як молода сарна й така ж вередлива й дика, як та ж сарна. Видно з усього — вона нудьгувала.

— Там мій край, а я тут... — шептала вона і в голосі її чулася невимовна туга...

— Чого тут так тихо... Так, ніби тут говорити не вільно... — спитала Роксолянка, бо та тиша її на правду гнітила.

— Ні... то так здається... — мляво мовила Фріна. — Тут вільно говорити й навіть кричати, але ніхто не прийде рятувати, — загадково відрекла без сміху.

— Від чого рятувати?

— Мабуть ти хочеш спитати: від кого рятувати. Тоді я просто скажу: від султана рятувати.

Роксолянка мовчки й торопко дивилася на нову подругу.

— Султан бридкий і я його ненавиджу! — нараз вдарила вона себе в груди. Вона важко підвелася і стала ходити по світлиці.

— Якщо мене ще раз покличуть до його покоїв, я або вб'ю його, або кинуся з вікна в море...

Роксоляна тільки дивилася на цю красуню, що за мить змінилася: вона сполотніла, дихала важко і в куточках уст набігали пухірці піни...

— Хіба тут кличуть панночок до... до султана? — питала тихо.

Фріна тільки хитнула головою:

— Тут всіх кличуть. Нас тут двадцяттеро, нас і кличуть. Прийде час — покличуть і тебе.

Тоді помовчала й додала:

— У цьому палаці багато важить султанова мати.

— Вона дуже недобра... — мовила ображена Роксоляна.

— Гм... недобра. Вона люта, як найлютіша вовчиця! — стиснула пальці Фріна.

— Як її величати, щоб змилосердилась? — питала Роксоляна.

— Ніяк... принаймні я не називаю її ніяк. Вона те знає і хоче звести мене в могилу: все нашіптує султану на мене всякі дурниці, сама чула таке, але я не здамся клятій черкешці...

— Хіба вона не туркенья? — дивувалася Роксоляна.

— Ні, не туркенья... Я не знаю відкіль вона, знаю тільки, що кличуть її тут всі Гальшкою. Кажуть, ніби вона з ваших земель, чи що.

Роксоляна так і не довідалася від своєї подруги хто ще живе в покоях цих, який завела лад султанова мати і чи багато гвардійців-євнухів.

На третій день рано-вранці велетень євнух прийшов до дверей, де жила Роксоляна і твердо-владно постукав. Тоді тихенько відхилив двері й заглянув до покоїв.

— Пан і володар кличе одаліску Фріну! — голосно мовив і став на порозі.

За спиною цього дужого євнуха стояла й слухала стара Гальшка. Фріна мовчала, була ще сонна і не хотіла вставати з ліжка.

— Пан і владар кличе одаліску Фріну негайно!

Фріна потяглась, прижмурила очі й байдуже кинула:

— Не надокучай, дурню! Скажи пану, що я сплю й нікуди не піду.

Ще вона як слід й не відвернулася до стіни, як велетень швидко, швидше блискавки хопив красуню поперек тіла й за мить вже був з нею за дверима світлиці. Почувся несамопитий крик, розпачливе ридання... ще мить і все раптово затихло. Знов настала та моторошна тиша, яка так гнітила весь час Роксоляну.

Роксоляна довго сиділа в ліжку без руху, без дум...

— «Тепер я розумію, чому тут так лячно, так тихо: на правду немає порятунку», — думала вона, загортаючись в ковдру, — «я такаж нещасна невільниця в цьому палаці, як і мої брати в морі на турецькій каторзі».

16

Роксоляна жила в розкошах самотою: Фріна не верталась і Роксоляна не могла довідатись де поділася та така привітна до неї грекиня. Роздумувати про її долю не було часу, коли й своя доля ще не висвітилася як слід. Кожен стук, кожне бодай невиразне шарудіння, навіть шелест лякали її до нестями. Вона вже воліла краще бути десь на людях, тільки не в чотирьох стінах з вікном на море. Охоче ходила до купелі, розмовляла з обслугою, йшла до саду, де сідала на мармурову лаву й спостерігала каченят, що вже підросли та все нишпорили в рясі.

Тут на правду гуляли панночки найкращі, випечені, з рухами лінивих одалісок, що звикли до пестоштів та всяких химерних забаганків. Видно, ні про що не думали, не журилися ні об чім, але все ж не видно було щоб і веселилися, пустували або вели жваві розмови, як то і водиться серед веселих панянок на волі. Кожна з них знала тут всіх, кожна звірялася подрузі в найтаємничих секретах і водночас кожній з них те все так набридало, що ніхто вже нічого не розповідав й ніхто нікого не слухав. Панував тут спокій, лінощі з надмірною пересадою... Все було надміру, тому саме тут і панувала ще й байдужість. На молоденьку Роксоляну ніхто й не дивився, ніхто не підходив, ніхто не зачіпав її. Всюди байдужість й нікому непотрібна своя властива гризота.

Роксоляна завжди спішила з саду до своїх покоїв, сідала біля вікна й цілими годинами дивилася на синє море. Іноді тулила до ока забуту Фріною руру і спостерігала рух на морі: фелюги, човни, галери, чайки та альбатроси безнастанно снували скрізь, мережали море по всіх усюдах. Тоді кидала руру, лягала на розкішні подушки і все слухала неясний го-мін, серед якого час від часу до її вуха доносилося оте тужне, безпросвітне: «гей-гой!» гей-гой!»

Одного такого дня до неї завітав сам султан. Вона хотіла стати на коліна, але він владно всадовив її в крісло й сам сів теж край вікна.

— Все сумуєш, Роксоляно . . . — ніби питав й ніби шкодував панну.

— Я не сумую . . .

— Ні, сумуєш . . . та й мені сьогодні не весело, — мовив він якимсь нерадо.

Роксоляна глянула на султана: він напrawdę змінився, ніби змарнів і ще більше споважнів.

— Розкажи мені, моя панно, щось про себе . . .

— Що саме, ясний мій пане? — питала вона несміливо.

— Розкажи про свій край, свою родину, своє там дівоче життя . . . Я хочу все те знати . . . Питав і свою матінку, так і вона нічого не знає, каже: давно з дому, все забула, — і султан гірко зідхнув.

— Ясного пана матінка з мого краю?

— Так, з твого краю . . .

Тоді Роксоляна стала говорити, несміло, тихо . . . Згодом трохи призвичаїлась, пожвавішала, коли побачила, що султан слухає її пильно. Зараз він вже не здавався їй страшним, навпаки — скидався на звичайну людину. Що правда, була вона втомлена саме тою гризотою, яка її точила, як іржа залізо. Видавалася й вона самому султану панною делікатною, якоюсь ажурною істотою, яку лиха доля вкрай вимотала. Але його цікавила ця панна ще й небуденною вдачою: розумом, охотою до книг, знанням мов, тобто всім тим, що він звик бачити лише серед чоловіків і аж ніяк жінок. Тому він дослухався пильненько до того, що вона говорила.

— Своєї матінки я не знаю, — мляво й тихо казала вона, — була мабуть ще в повиточку, коли втратила найдорож-

чий скарб — матусю. Росла без неї під доглядом служниць та й таких бабусь, яких би не годилося ставити до мене. Але батенько був вояком, рідко сидів дома і все клопотався більш вояцькими справами, справами свого краю... Так я й жила сиротою... до часу, коли трохи підросла.

Вже тоді тільки батенько схаменувся й раптово відвіз до Чернігова, великого міста, більшого ніж наша слобода. Там мені було краще, бо там же жила тета моя... Вона й стала мені за матір, доглядала мене, пестила і вчила... Я ходила до монастирської школи. Там були добрі дидаסקали: вчили всяким премудростям, а коли ще підросла, то взялася вчити й чужих мов, бо так там все велося. Треба було знати латинь, греків та добре писати й своєю мовою. Мені там було затишно, ніхто не докучав, дома мене любили. Там я й виросла, стала дорослою панною. Школу кинула, але дома вчила отих греків, бо старий чернець Ізидор-грек дуже тим клопотався і багато для мене потрудився. Він же мені подарував і багато добрих книг, щоб читала та згадувала свого ревного дидаסקала. Ті книги я берегла, думала прожити у Чернігові все життя, та сталося так, що мусіла відтіль тікати хутчій...

— З якої такої причини? — питав султан замиловано.

— Та... поляки стали кривдити нас... за віру...

— Хіба ви і поляки не одної віри? — вже дивувався султан.

— Ні, не однакової... — роздумувала Роксоляна.

— Як то неоднакової! — не розумів султан. — Адже я знаю і ви і поляки християни, молитесь одному Богу, славите Христа... Тоді не розумію за що саме вони вас кривдили?

— За різницю в богослужбі...

— Гм... то вже не такий і гріх великий, — всміхнувся султан.

— Думаю, що не великий... — ми їм не докоряємо за їхні гріхи, вони ж, навпаки, вважають нас великими грішниками, обзивають «схизматами»...

— Що то таке?

— Схизмат значить еретик... Поляки хотять всіх нас поробити католиками, перебудувати церкви на костьоли й службу Божу правити по католицькому обряду.

— А ви ж що?

— Ми не хочемо того робити, бо всі ми грецької віри, як і оті греки, що тут живуть у Стамбулі. Ми твердо стоїмо за свою віру. Тоді поляки стали привертати нас до костьола силою... Тому я й мусіла була тікати додому від тої колотнечі...

— Гм... не знав я, що у вас є такі чвари, — казав султан, пильненько приглядаючись до степової панни. — Не знав, клянуся тінню великого пророка.

— Таке водиться скрізь, мій пане. Я от живу тут довгенько й чула дещо й про вашу віру.

— Що ж ти чула? — поблажливо посміхався султан. Його все більше й більше цікавила ця сумовита красуня, дивувала її розсудливість... — Що ж ти чула за нашу віру?

— Чула, що ясного мого пана отець ходив війною на персів і багато побив їх за віру. Але ж перси теж одної з вами віри, вони теж магометани, за що ж їх було бити?

— Он як! Так ти й це знаєш! — дивувався султан. — Били ми їх за те, що вони, ті перси, усі сунніти, а ми, турки тобто, правдиві шиїти, тобто правовірні мусулмани.

— А що то? — й собі дивувалась Роксоляна.

— А то, що перси не чисті мослем, — хмарно мовив султан. — Вони сунніти, бо вірять в сунну, таку книгу, де зібрано багато такого, що тільки сушить голову, перси невірні тлумачать коран, книгу святу, таку, як ваше євангеліє.

— А чисті магометани, виходить, звуться шиїтами? — питала Роксоляна.

— Розумна у тебе головка... — похвалив султан. — Так, вони шиїти, бо вірять тільки в коран — дарунок самого Аллаха.

— Мені здається, що все те не великий гріх поміж персами й турками. Хай собі вірять і в сунну, аби обом народам не було шкоди від того. Велика шкода, коли йде колотнеча, вбивство нізащо ніпроццо... Хай собі вірять у сунни, клопоту від того ніякого... Аллах не хоче братовбивства!

— Бач яка ти доброзичлива до інших, — вже сміявся султан. А як би я схотів, щоб і ти була мослем, що б вибрала: сунну чи шиїт?

— Вивчала б і коран і читала б сунну, — просто рекла Роксоляна.

Султан підвівся й щиро уцілував в голову одаліску — «Соломона», як казав опісля. Він збирався до своїх покоїв, але вагався і ще раз спитав:

— Може чого бажаєш, то скажи. Щоб не було скучно, я пришлю тобі ще книг і... коран. Адже вмієш читати «Наля й Дамянті», зумієш прочитати і коран.

Роксоляна теж підвелась. Вона вклонилась владарю й шепнула:

— Прошу коран і... сунни...

— Гаразд..., — всміхнувся султан, — пришлю. І ще чого хочеш?

— Хочу бачити мою подругу.

— А деж вона і хто вона?

— Вона приїхала зо мною з Бахчисараю разом. Ми жили тут в одній залі. Тепер нас розлучили і я дуже сумую за тою панною. Хочу її... хочу, щоб була біля мене.

— А хто вона?

— Оксана Барат...

Султан не мовив і слова, але вийшов хмарний.

На третій день, до світлиці Роксоляни тихою ходою вступила султана мати Гальшка. Сама Роксоляна, як і завжди, сиділа біля вікна й стежила за турецькими ґалерами, прикрашеними барвистими ліхтарями та розкішними килимами. У турків сьогодні було велике свято рокове Байрам. Палили з мушкетів, грали на бубнах та кобизах... Чути було тоскно журні пісні, притаманні тільки Орієнту та ще тому неозорному степу, де живуть обіч два народи — татари й українці. Вона слухала ті пісні, зсунувши брови й навіть не помітила, як стара туркеня поклала на стіл дві грубі книги й стала просто перед нею зі схрещеними на грудях руками.

— Чого зажурилась так, ніби тебе ведуть на тяжку кару. Не бійся, ніхто не буде карати, навпаки, доглядають, як лялечку та все з наказу пана султана... Тямеш це! Чи глуха стала?

— Я чую добре і бачу, яка й ви до мене добрі...

— Добра... гм... то ще не знати як поведеться, як покаже твоя зірка, тоді й будемо говорити про мою доброту. Он, книги візьми, прислав сам великий султан, щоб читала та тямилася святе слово з корану. Мабуть вже схотіла взяти віру нашого народу... Що ж! задумала гарне діло...

— Я чула, ясна пані, що й ви взяли цю віру заради спасіння душі...

— Я!.. ах ти базарне м'ясо! Хто тобі таке казав, га? Зараз же признавайся! — гриміла туркеня... У неї вже не знати відкіль була палиця. Та Роксоляна вже її не боялася.

— Вас же звать, ясна пані, Гальшкою, перекручене народом правдиве християнське ім'я Єлизабет... Сама чула, що ви не туркеня...

Туркеня блимнула на неї, кинула палицю і сіла на м'якого ослона.

— То все тобі набрехали оті куповані баядерки: вони мене не люблять і верзуть таке, що й купи не держиться. Я правдива туркеня з діда-прадіда і тобі зась до мене. Думаєш, як султан став залицятися, так можна вже й на голову сісти. Ні, голубко, ще так поб'ю ломакою, що будеш довго мене пам'ятати...

— Я вас не ображаю, а коли вам такі розмови не до смаку, можна й не говорити... Направду, не годиться більш говорити про таке...

І Роксоляна втопила очі у вікно...

— Чого відвернулась?

— Я дивлюся, як люди святкують Байрам. Що то за свято, скажіть мені, ясна пані?

— А кат їх знає, що вони там святкують, — мовила гнівно стара туркеня й підвелась йти до своїх покоїв.

— Ви ж туркеня, — дивувалася Роксоляна. — Мусите знати свої обичаї...

— Ач яка голінна на витребеньки!... Мослем святкує Байрам: пісникує три дні поряд на славу Аллаху, тоді дає

жертви по мечетах чотири дні теж на славу Аллаху... Ото і все...

Вона помовчала, тоді вже лагідненько додала:

— Мене, що правда, звуть Гальшкою, бо я не з Туреччини. Привезли мене сюди, просто до султана Селіма, що звався Жахливим, як от тебе одаліскою. Але отого Жахливого я не боялася ані от настілочки, — і вона показала на зігнутий мізинець. — Навпаки, він остерігався мене дуже, а коли народився мій син, от цей Сулейман Великий, то й зовсім став м'якенький...

— Як же те ви зробили?

— Стара будеш все знати! Не така я добра, як тобі здається, але... коли будеш мене шанувати, то може й тобі буде ліпше...

— Я вас дуже шаную...

— Не так щоб і дуже... — і вийшла з світлиці, не забувши палиці.

Тільки вийшла, як хтось вже просунув голову в двері й привітно вишкірив зуби: то був євнух Мустафа. Роксоляна засміялась і мерщій покликала до себе: вона його любила за щиру добрість до неї та послужливість. Мустафа прихилив двері й обережно ступаючи, підійшов до Роксоляни.

— Маю добру новину! — шепнув він, оглядаючись.

— А що, милий Мустафе! Які новини?

Мустафа покрутив головсю, прижмурих одне око і поклав пальця на вуста.

— Нікому нічого не скажу! — догадалась Роксоляна.

— Наш Великий султан зробив тобі, серце, велику приємність, але наказав мовчати, тільки кажу тобі, щоб не стривожилась...

— А що там, Боже мій! — вже по справжньому злякалась Роксоляна.

— Добре, все добре, хай від мене відвернеться тінь пророка на віки вічні, коли кажу неправду. Великий султан дозволив тобі бачитись з Оксаною.

— З Оксаною! — крикнула Роксоляна й сплигнула з канапи, як правдива молода кізочка.

— Тсс! — замахав руками євнух. — Не галасуй, бо почує Гальшка, буде нам обом . . .

— Я мовчу, мовчу, тільки скажи, коли я можу бачити мою кохану Оксаночку?

— Великий пан дозволив мені відмикати ворота до султанського саду й пускати туди на прогулянку Оксану по обіді. Ти її вздрінеш по обіді щодня, будеш з нею аж до вечері, говоритимеш, що хочеш й розважатись з нею як вам обом буде бажано . . .

Роксоляна щасливими очима дивилась на безбородого євнуха й ладна була його цілувати . . . Але євнух вже ладився тікати, бо і йому не вільно було бути тут. Роксоляна все ж догнала його і спитала ще раз:

— А сьогодні я можу бачити Оксану?

— Я ж сказав: по обіді . . . Зараз всі спочивають де хто хоче. Я вже пустив Оксану до султанського саду, до фонтану . . . Біжи туди і там побачиш її. Тепер сама бачиш, як багато робить бідний Мустафа . . . Не забувай Мустафи й ти . . .

Роксоляна вже не чула, що говорив їй євнух, а бігла чим дужч до султанського саду.

18

Роксоляна за кілька хвилин вже була перед ґратованими воротами султанського саду; ворота стояли відімкнуті настіж і бранка вже пильно розглядалась. Назустріч тополевою алеєю спішила до неї кохана подруга. Роксоляна пізнала її ще здалеку. Оксана так і кинулась в обійми: вона цілувала подругу, хлипала й крізь сльози все шепотіла:

— Думала, що вже ніколи не побачу, думала всяке, а найбільш думала страшне: адже ота гемонська Гальшка могла ж загнати на той світ!

— Ходімо лишень геть відсіль у який-будь закуток, — говорила Роксоляна: вона бачила тут одалісок, ходили вони парами і скося поглядали на дивовижних подруг. — Ходімо до озера, там завжди тихо, нікого немає, тільки плавають каченята та нишпорять лебеді . . . Баядерки не люблять

там гуляти: все виглядають, чи не вийде на прогулянку сам султан... Ходімо...

— Біля озера вони попускали ноги у шовкову травцю і стали роздивлятись... нікого ніде.

— У мене так багато новин, так багато... — спішилася Оксана, оглядаючи пильненько подругу. — Ти ніби трохи змарніла, але стала ще гарнішою... Там мабуть погано годують, може посадили на куліш і сухарі...

— Ні, сміялась Роксоляна, — годують добре, дають всякі витребеньки та лагоминки...

— Так чому ж схудла?

— Мабуть тому, що занадто знудьгувалась за Божим світом і тобою, бо і я не знала, що з тобою. Питала Гальшку, та вона, як водиться, нічого не сказала...

— То не людина, а зла личина, — гнівалась Оксана. — Мені теж нічого не казала, а тільки показувала палицю... Спитати ще кого... так не бачила і Мустафу.

Роксоляна засміялась.

— Вона й мені показувала палицю і не одного разу.

— Може хотіла бити?

— Так, хотіла бити за те, що вона така ж бранка, як і ми з тобою, тільки й того, що з інших країв: але не любить, щоб їй нагадували про це.

— Он як! а знаєш, це добре, що вона бранка з наших земель... дуже добре! Як не як, а наша вона і може чимсь та допомогти тобі. Раджу не дратувати її, а лагідненько говорити, де в чому й прислужитися, все буде на користь.

— Я її не чіпаю і аж ніяк не хочу дратувати... аби лихо — тихо.

— Знаєш, тут ходять чутки ніби ти скоро заступиш султаншу Фатьму, що так недавно померла...

— Плетуть нісенітницю, — байдуже мовила Роксоляна. — Тут досить красунь, кращих за мене...

Але вона нашорошилась і стала пильненько прислухатись до того, що їй говорила подруга:

— Кажу тобі те, що чула й чую й сьогодні. Адже ж не дурно попала до двадцятки, окремо й гуляєш, заборонено навіть підходити до тебе комусь з панночок. Султан ходить до тебе на всякі розмови. З іншими такого не робить. І про

що він теревенить з тобою? — цікавилась Оксана, поправляючи на подрузі намисто.

Був лише раз, — з досадою махнула рукою Роксоляна.

— Вдруге вже не приходив, а тільки прислав коран.

— Що прислав? — перепитала Оксана.

— Коран, таку їхню святу книгу, щоб читала, та я ще й не дивилася на неї, не знаю що там написано.

— Це не з просту, — задумалася подруга. — Не з просту: виходить, в залях гомонять правду.

— Яку правду?

— Ту, що візьме він тебе за султаншу: адже хоче увести тебе у свій закон, пошлюбити хоче вже як мусулманку.

— Хе... може я й не схочу: то безглузде свавілля! У мене є наречений пан Ярема... не буду я ні султаншою, ні мусулманкою, не буду ніколи... то гвалт!

Вона вже кричала, говорила так пристрасно, з такою емоцією, що навіть перелякала Оксану: подруга стала перед нею навколішки й почала пригортати до себе. Але Роксоляна пручалася, відпихала її і несамовито кричала:

— Не хочу! то душогубство, гвалт!

— Тихо, тихо... чого кричиш, мов навіжена! Тут почують, нащо кличеш лихо сюди! Ми невольниці, мусиш не забувати... Може все тільки дурні плітки, вгамуйся! Сядь і послухай мене: нічого репетувати про якийсь гвалт, бо тут гвалтують тільки одалісок, тих панночок, яких набирають для розваг. Але султанша не одаліска, а правдива султанська дружина: її аж ніяк не кривдить султан бо то буде злочин супроти корану. До всього тебе ще будуть питати — чи хочеш бути султаншою.

— Не хочу! так і скажу, що не хочу, бо у мене є наречений пан Ярема.

— Чула, чула вже про цього пана Ярему! Забувай про свого нареченого: адже відсіль ніколи не вирвешся і ніяку наречену не віддадуть, хоч би той Ярема йшов на Туреччину з усією Січою, не віддадуть, бо ми всі тут невольниці: зроблять султаншою, аби тільки прочитала децю з того корану та присяглася й поцілувала перший листок тої книги. Всі ці їхні вихиляси я добре знаю ще з Бахчисараю.

Роксоляна втихомирилась і вже мовчала.

— Той твій пан Ярема невідомо де, — тягла своє Оксана.
— Я вже те добре знаю: ні в Глинському, ні у Вишневецьких його давно немає: пішов на Січ і як у воду впав.

— Відкіль ти все це знаєш? — дивувалась Роксоляна й почала знов іритуватись.

— Знаю... Адже мені вільно виходити з палацу: дозволив сам султан, бо я не одаліска, а з ханського Бахчисараю твоя подруга. Мене не вільно чіпати нікому і сам євнух Муштафа — ніщо мені!

Роксоляна відсунулась від подруги і не зводила з неї очей. Тоді тихо спитала:

— Як же ти дістала дозвіл? Маєш фірмана, чи що? І хто його тобі дав?

— Маю фірмана, — гордо хитнула головою пишна красуня. — На тому фірмані є печатка самого султана, він же й дозволив мені ходити до міста: я християнка і просила великого султана не боронити мені ходити до церкви: у місті є багато наших храмів, грецької віри. Султан і дозволив, бо я тут тільки живу для тебе. Так мені сказав євнух Муштафа.

— І ти ходиш до церкви? — все більше й більше дивувалася Роксоляна.

— Так, — хитнула головою Оксана. — Ходжу щонеділі до найбільшої церкви туди, де править службу Богу святий наш панотець Ізидор.

— Який то Ізидор? — нашорошилася бранка.

— Ізидор... Той, що був у Чернігові, твій монастирський дидакал, — повідала спокійно Оксана. — Він утік з того монастиря, бо його ледве не вбили поляки за те, що він не католик. Сам він родом з цих країв і йшов додому пішки, просто до Константинополя, що став тепер турецьким Стамбулом... Тепер він тут візитатором святого собору. Турки не боронять нам молитися в своїх церквах, аби сиділи тихо.

— То ти може щось йому казала і про мене? — питала Роксоляна, ледве дихаючи.

— Казала... на те й ходила до церкви, на те й шукала панотця Ізидора, щоб сказати за тебе все...

— Хіба ти його знала?

— Знала, адже ти мені розказувала про своє життя у Чернігові, та мабуть вже забула... Казала...

— Що казала?

— Все, з початку й до кінця! Як приїхала до своєї слободи, як хопили ординці й привезли до султанського гарему. Навіть сказала й те, що тепер живеш у самого султана і що не сьогодні-завтра будеш султаншою...

— Нащо ж ти так карнала мене святому ченцю! — вже плакала Роксоляна. Той дидаскал любив мене за доброчинність, християнську побожність й цноту... Тепер...

— Що тепер..? Тепер він ще більше любить тебе: ти зараз у великій біді та горюванні... Він благословляє тебе на великий подвиг, кличе до довготерпіння...

— Скільки ж мені терпіти ще і за яку вину? — благально питала полонянка.

— Терпи скільки Бог положить в твоєму житті... Всі ми терпимо: ось турки завоювали цілу державу, Візантією звалася, народ грецький жив у розкошах та мудрості... Та вдерся ворог, все поламав, поторощив, спалив і понівечив... Скільки народу було забито, скільки продано в рабство до далеких країв... Боженьку світе мій! Та бач і терпить народ, возносить молитви до Всевишнього, бо все те зроблено «не турків милуючи, а нас караючи» за гріхи наші содомські... Так казав у церкві сам панотець Ізидор... Але турки на цьому не спочили: тепер вони задумали йти на інші християнські держави, задумали брати велике місто Відень; про це я почула теж від святого ченця Ізидора. Султан наш ніби хоче завоювати те велике місто та й перенести свою столицю туди, осісти на стало у Відні й керувати відтіль усім світом... Гострить він ножа на весь християнський світ, хоче всіх нас віддати на поталу своїм жахливим яничарам... Поріжуть, пошматують всіх християн на куски, віддадуть собакам жерти без суду та покаяння... У церкві всі плакали... — казала Оксана, витираючи сльози.

— Що ж тепер буде? — жахалася Роксоляна.

— Панотець Ізидор на сповіді казав мені, щоб ти не вагалася, а брала шлюб з тим великим султаном, коли він так уподобав тебе. Каже, може раба Божа Анастасія відверне того лютого Сулеймана від згубного діла: адже ти письменна,

знаєш усякі науки, знаєш турецьку мову, Бог тебе просвітив мабуть на те, щоб стала в оборону християнства, в оборону безневинних. Бог тебе й навчить напутити Сулеймана стати на праведний путь та просвітити затьмарений розум словом розумним, словом милосердним... Ходить про порятунок народів, християн всього світу... Туреччина зараз велика, моцна, християнським королям та князям важко боротися з нею, султан та його візери можуть багато накоїти людям лиха... Мусиш подати руку тому султану й стати його дружиною... Про такий шлюб скрізь вже гомонять...

— Як я можу те робити, як можу бути султаншою, коли я християнка, а він іншої віри!

— Задля спасіння всіх християнів, за для спасіння, може, й нашого народу треба таке робити, так наказав мені святий чернець передати тобі, щоб і не вагалася... Бог наш за такий подвиг пригорнить тебе в лоні святої християнської церкви, щоб і серце твоє не було у великому смутку...

— Не можу кривдити свою совість, то великий гріх! — плакала Роксоляна.

Вона мовчала, зідхала і нарешті мовила:

— Та й не послухає він мене, плянів не ламатиме: що затіяв з тими візерами, на тому й стане.

— Може й так, але добре зерно, заронене в душу, завжди дає добру й парость. Коли думаєш боротися з ним за свою віру, то й тут не буде твоєї волі: султан візьме тебе, не питаючи чи хочеш того. Уведе в закон силою. А коли так, то тобі доведеться тільки скоритися без жалю й сліз. Ступиш ступінь за поріг його покоїв, то вже будеш і його дружиною: це найтяжчий ступінь. Тоді вже легше розглянутися, легше поговорити з султаном вже не як з султаном, а як з коханим мужем: подати добру раду ніколи не буде пізно. Християни наполохані й дуже бояться війни.

— Невже та війна неминуча? Я нічого не чула, може то так тільки полохають...

— Не знаю, голубко... Тепер ми з тобою будемо бачитися щодня... Що станеться в ці дні мусиш мені сказати... для загального нашого добра...

— Добре, серце... Тут нічого не бачу кепського і буду тобі звіятися, як найкращому другу... Все казатиму, як панотцю на сповіді.

Довго гомоніли подруги, довго шепталися та радилися. Сумували обидві, але все ж твердо стали на тому, щоб бачитись частіш та не цуратися порад святого ченця Ізидора.

РОЗДІЛ VII

1

Минуло ще три чарівні літа, три теплі на Босфорі літа, які згодом принесли султанському палацу разючо гострі зміни. Читаючи коран, Роксоляна не довго вагалась й швидко схилилась перед владним жестом Сулеймана Великого: зрештою вона взяла з ним шлюб. Роксоляна замінила померлу Фатьму й перейшла жити в розкішні покої самого султана. Через рік вона подарувала йому сина Магомета, законного наслідника султанату. Прийшли водночас і всякі клопоти та негаразди, двірцеві інтриги, чвари... Вона вже забула всі свої дівочі мрії, вирватися з гарему на вільну волю, полетіти до рідного краю, розшукати свого Ярему й зажити своїм щасливим життям серед родини, серед свого народу. З Оксаною вона навіть мало й говорила тепер, тільки вряди годи перепитувала про ченця Ізидора та новини з далекої України. Але новин не було, а коли що й залітало до Сералю, то було невиразне, плутане... Лише одного разу довідалася напевно, що пан Ярема став козацьким старшиною, живе на Дніпрі, десь на Томаківці і разом з Байдою та Дашковичем збирається в похід на Молдавію проти самого султана. Вона замислилась:

— Невже той старшина має велике військо? — питала вона заклопотано.

— Того не знаю... — хмарно відрекла панна Оксана. — Передавали, що має січовиків таких, що й яничари стережуться їх.

— Не боїться, виходить!

— Мабуть що не боїться... адже то Сангушко! Відомо всім, що ні Сангушки, ні Вишневецькі не бояться нікого...

— Знаєш що, серце, — озвалась султанша несміливо. — Передай оцей капшук з золотом панотцю Ізидору, а другого для... січової церкви. У них в кошу є така церква святої Покрови... Передай так, щоб не бачив отой старий євнух.

— Не забула бува ще чого? — питала суворо панна Оксана.

— Передай панотцю, що Роксоляна однакова, якою була в Україні, така й зараз: богобоязна і в серці носить боже-ственне ім'я Христа.

— Я кажу йому це щоразу і він те добре знає. Щоразу передає своє благословення і просфору. А дар передам, як святиню.

2

Малий син Роксоляни Магомет нажив собі ворога ще з пелюшок: при дворі жив і ріс принц Мустафа, син Сулеймана від першої жінки Фатми. І хоч тої матері він ніколи й не бачив, та все ж був під доброю опікою рідної бабуні старої султанші Гальшки. Ця бабуня й уся обслуга упадали біля принца, дивились на нього, як на правдивого наслідника султанату, та й сам принц змалку привик до тої адорації. Але суворий Сулейман любив Роксоляну, та всі бачили і з тим він ніколи не крився. Любив і свого первенця — сина Магомета і явно віддавав цьому малому принцу преферанс. Це теж бачили всі і це дуже тішило Роксоляну: в усяких, покищо дріб'язкових, справах вона завжди брала гору, були навіть випадки, коли вона тамувала войовничий запал султана, тамувала лагідно, вміло так, як наказувала те їй лагідна її вдача. Допомогала деякою мірою й Оксана. Оксана жила при Роксоляні, як її подруга та компаньонка. Так хотіла Роксоляна-султанша і султан не перечив, вбачав тут лише жіночу примху не шкідливу, бо мовляв не стояла йому на заваді. Але те так лише здавалося, на правду ж було трохи інакше: Оксана Барат при Роксоляні-султанші набула значно більших прав та обов'язків. Так, вона зовсім відійшла від гарему і вже не цікавилася ним: не знала вже того тоскного підневольного життя та його мізерних клопотів. Тому й швидко забула про тих красунь, які зранку й до ночі ну-

дилися та не знали куди себе діти і як позбутися того ледачого життя, накинутаго їм злою долею. До всього й султан змінився: занедбав свою сексуальну забаву, навіть закинув і ту двадцятку панночок небуденної краси. Складні державні справи й родинне життя відтягли його й зовсім від хворобливих забавок, притаманних лише Орієнту.

Оксана Барат в новому оточенні дістала й більше прав на своє, особисте життя. Через Роксоляну дістала нового фірмана на вільний вихід до міста без будь-якої контролю двірцевих шейків та беїв. Євнух Мустафа давно вже не показувався в султанському палаці: адже ті дві полонянки тепер мали право не тільки не слухатися його, ба навпаки, вони мали право нагримати на нього, або скаржитися самому султану. Тому він тільки поглядав здалеку на той палац та хитав головою:

— Зробив багато Мустафа для одалісок, багато добра, — бурмотав він, зідхаючи. — Тепереньки бач чого доскочили... тепереньки не хочать й дивитися на бідного Мустафу...

Але він помилився: Роксоляна не забула старого доброго Мустафу. Вона бачила, як йому вже важко наглядати за тими осоружними гаремними панночками й дуже хотіла будь-чим полегшити його життя. У всяких таких справах вона йшла до султана, не питаючи нікого, що було теж великою новиною в султанському палаці. Клянялась пану султану, притуливши долоню до лоба за етикеткою, тоді сідала в м'яке крісло, її крісло, бо на килимах по турецькому не хотіла сідати.

— Мій пане! — казала вона султану, коли той спочивав на подушках й палив кальяна. — Мій пане! Мустафа євнух вельми старий...

— Так, степова квітка, старий, — пускав він хмари охолодженого диму.

— Слід би йому спочити, бо не встежить він за тим гаремом... Куди йому!

Султан хитнув головою:

— Що ж зробиш, серце, всі постаріємо... — зідхнув він.

— Відпусти його, мій пане, на спокій: адже він заслужив того.

— А кого я поставлю натомість, га?

— Постав евнуха Абдула молодого, або Гирея, той ще моторніший . . .

Через місяць по тому меткий Гирей вже по господарському поглядав на гаремних панночок, а Мустафа жив на найкращій вулиці міста й дякував Аллаху за велику таку милість до нього султана та султанші. Про таку сердечну опіку над ним самої Роксоляни Мустафа довідався від Оксани. Зате й Оксані старий евнух старався догодити як міг: він почав раз-у-раз проводити Оксану до церкви й назад до палацу найпаче увечері:

— Бо тут ходити увечері небезпечно, — говорив він їй, обережно переводячи через калюжі після дощу. — Тут увечері часто бродять оті шайтани яничари . . . гм . . . сама знаєш, що то за башибузуки: пограбують і заріжуть. А зо мною не страшно: всі ці гяури добре знають мене і бояться, бо я ж султанська персона!

3

Чернець Ізидор до якогось часу мовчав: довідався він, що грізний султан занурився в свої родинні клопоти й відсунув, а може й зовсім занедбав військові справи, перестав лякати Балкани, забув Відень.

Але зараз його дуже турбували релігійні новини в Європі і насамперед реформатори-лютерани та супротивники того руху, незвичайні оборонці чистого католицизму «езуїти». Чернець мав друзів в тих краях і знав що робиться не тільки поза Балканами, а й геть далі впрост до Іспанії й Польщі. Він, як і всі греки ортодоксальної віри, не любив католиків й навіть ненавидів їх найпаче після згуби Візантії, вважаючи папу головною причиною згуби високо-культурної грецької держави, якою була сто років тому Візантія. Тому запеклого ворога католицизму впертого реформатора Мартина Лютера Ізидор вітав палко й щиро адорував усі Лютерові настанови, які докорінно міняли не тільки форму, а й саму суть католицького віровизнання. Лютер дуже розхитав авторитет католицької церкви, указуючи на її гріховні настанови, відхід від апостольських канонів, невірне тлумачення Святого пись-

ма, інквізицію, аутодафе, індульгенції, нетолеранцію чужої віри, гординю... По всій Європі Лютерове очищення християнської віри від намулу католицьких настанов було сприйняте радо, оскільки сам Лютер забороняв народів сплачувати великі податки Ватикану на побудову Собору.

Ватикан був вельми заклопотаний таким сміливим й несподіваним підкопом під фундамент потужної, здавалося, католицької церкви. Але скоро Рим найшов свого сильного оборонця католицтва, фанатика, каліку-воєв, згодом бродячого ченця і лікаря Ігнатія Лойолу. Цей дивоглядний еспанець підібрав собі добрих помічників: Петра Фавра, Францишка Ксаверія — французів, молодого ентузіяста еспанця Дієго Лонза та ще дидаскала Миколу Бодабіло. Цей гурток уфундував «Товариство порятунку людських душ», написав статута й передав його папі Павлу III-му (Олександр Фарнезе) на ствердження. Цей статут папа негайно апробував (1540) і благословив товариство на велику працю-боротьбу з усякими «еретиками».

Статут перш за все вимагав від членів нового ордену релігійної дисципліни й беззаперечного послуху керівнику ордену — генералу і папі. Членами ордену мали бути лише добре освічені духівники, талановиті елоквенти (красномовці). Членам ордену дозволено було притягати до католицтва нових прозелітів (релігійних агітаторів) всякими заходами, а навіть недозволеними цивільними законами, «все для Божої слави». Пізніш це товариство було названо «Товариством Ісуса», а всі його члени — «езуїтами». Отже «для слави Божої» езуїти допускалися в своїй роботі не тільки обману, але й шахрайства, провокації, наклепу, гіпокритства й навіть вживання отруї або ножа. Отже езуїти з тих часів зажили недоброї слави: в доборі членів свого товариства були вони неохайні свідомо. Але воднораз вони й дорожили такими духівниками, які були здібними елоквентами (красномовцями). Здебільшого езуїти-красномовці не підпирали своїх казань ґрунтовними доказами, тому їхні ті казання часто-густо таїли в собі духовну порожнечу, хоч і тягли до себе тих, хто шанував більш за все зовнішні форми релігійної краси. Суворо додержуючись статуту, вся верхівка ордену мусіла мати добру осві-

ту. Про це дбав сам папа, щоб затамувати вихід з лона католицької церкви «добрих католиків», зміцнити папську владу і спинити вплив Лютера на побожних християн. Папа ж перший і розпочав енергійну боротьбу з реформаторами.

Розбудова єзуїтських шкіл відразу дала добрі наслідки для католицької церкви. Що року колегіями випускали армію нових поборників католицтва, які згодом дуже пошва-вили роботу єзуїтів. Вони скоро відчули свою міць і стали ширити католицтво в нових суворих формах вже за межами західних європейських держав.

У Польщі таку Божу роботу розпочав папський нунцій А. Поссевіно, саме там, де населення було православним — у Галичині, Білорусі й Правобережній Україні. Поссевіно ретельно допомагали польські ксьондзи: вони вербували до ново фондovаних колегіумів дітей українських магнатів і обертали їх на католиків. Часто-густo юнаки вертали додому не тільки покатоличені, а й спольонізовані, вороже наставлені до батьків — православних донаторів. В цей спосіб було спольонізовано та покатоличено сина Раїни Могилянки-Вишневецької — фундаторші монастирів православних у Лубнях та Прилуках — Ярему Вишневецького, дітей православного князя Константина Острозького, Сангушка, Семашків, Радзивилів та ще силу молоді православної з Степової або Лівобережної України.

4

Чернець Ізидор сидів у глибокій задумі... Його лякав той невідомий йому каліка-військовик Лойола, той фанатик, що за короткий час став майже легендарним борцем за католицьку віру, яка на очах старого ченця стала хиріти й занепадати під натиском фанатика-реформатора Лютера. Тепер, на його ж очах католицька віра воскресла і з подвійною силою тягла до себе не тільки тих, що були захиталися в тій вірі, а й тисячі нових прозелітів.

Та чи не найбільше непокоїло його те, що до єзуїтів тяглись, як рослина до сонця, майже всі ті аристократи Степової України, які були так ще недавно вірними греко-ортодоксами.

— «Не може бути того, — думав він, — щоби разом з Візантією було назавжди поховано і її суто-християнську віру! Не може того бути! Адже самі султани, такі ревні апостоли магометанства, султани дали нам, християнам, притулок у самому Костантинополі. Так невже ж грецьку віру Господь дозволить тому папі втопити в болоті, осквернити, знищити! Боже! поможи нам зберегти Твій Божественний дар в серцях твоїх дітей — українців Степової України!»

Він з свічкою в руках довго молився перед образом Христа в терновому вінці... Хтось несміло стукнув у важкі двері:

— Хто там? — суворо спитав чернець, важко підводячись на ноги.

— Іменем Христа і Пречистої Диви Марії відхили двері святий отче...

— Це ти, Оксано, вишневий цвіт України?

— Я, святий отче...

Двері відхилились і Оксана вступила до келії. Вона взяла благословення і важко сіла на лаву.

— Прийшла від султанші з пожертвою і за всякими новинами.

Чернець вмостився проти неї і мовчки слухав. Оксана витягла з кошика два кисета і поклала на стіл.

— Куди, на яке блага діло пожертва? — питав панотець Ізидор, плющачи очі від утоми.

— Один кисет на вашу церкву, святий отче, другий — на Січову церкву Святої Покрови.

— Благословенний дар від благочестивої полонянки беру з глибокою подякою... Сугубо дякую за дар на святу Січову церкву — єдине лицарське пристановище православія, — зідхнув чернець, побожно знаменуючи себе хрестом.

— Чому то православіє гониме? — питала Оксана, ховаючи до кишені хустку.

— Тому побожна дочко, що прийшли вже чорні дні на православну церкву. До цього часу ті злі дні були далеко від Вишневецьчини, була та країна вельми побожна й щаслива дітьми своїми. Нині, чорна тінь супостата-деспота впала і на той Божественний край.

— Я щось не втямлю вашої речі, святий отче. Скажіть мені простіш, бо мушу все передати нашій Роксоляні-султанці.

— Не називай нашу щедрю донаторку православних храмів таким безбожним ім'ям. Для нас усіх вона богобоязна й упадлива до Пана-Бога раба Божа Анастасія.

— Да буде слово ваше, отче, свято. Мені самій ліпше звати її правдивим ім'ям при хрищенні Анастасією, — сквапно рекла Оксана. — Але там, у палаці вона тільки Роксоляна.

— То там, а тут, перед образом Христа в тернині й Непорочної Диви Марії вона тільки Анастасія . . .

Оксана мовчки схилила голову, тоді тихенько спитала:

— Хочу знати, які знаєте, отче, негаразди в моєму коханому краю . . .

Тоді чернець повільно й просто розповів все, що знав про нову витівку папи, про орден езуїтів, його фундатора, дивацький статут і зрештою про запопадливу роботу езуїтів у католицьких державах, боротьбу з лютеранством, самого Лютера, недостойні засоби заманювання в лоно католицької церкви, езуїтські школи-колегіями, нечесне католичення та обертання на поляків українців-молодиків з шляхетних православних родин вже в самій Вишневеччині.

Оксана слухала уважно: вона і лякалась і все ж не дуже вірила тому, що казав отець Ізидор, думала, що і сам чернець став жертвою тих нісенітниць, всяких пліток.

— Може воно й не так трохи, — лякалась вона. — Може хто наплів з страху або ненависти до тих католиків-езуїтів.

— Ні, голубко, таким не жартують. Езуїти ведуть запеклу боротьбу з лютеранами, які вже відійшли від католицизму, а таких дуже багато. Езуїти йдуть навально на своїх ворогів, вже палять святі книги тих лютеранів, обзивають їх еретиками, проклинають по своїх церквах . . . були вже випадки безчестя, навіть допускалися морду, в'язниць . . . Я все те перевірив . . .

— Так тож роблять з лютеранами, а ми ж православні . . .

— З православними роблять ще гірше . . . Не дурно ж я, серце, пішов геть з Чернігова . . . Адже поляки чинили по

тамошніх монастирях святотатство ще до єзуїтів, так вони ненавидять українців. А тепер, коли прийшли єзуїти, вже по всіх українських містах йде брутальний бешкет, навіть трапляються вбивства... То все робота єзуїтів, яким допомагають польські духівники, польські жовніри... Вони замикають православні церкви або переробляють на костьоли, або ще гірше — на свинарники! Там силоміць перехрещують всіх і великих і малих...

— Здається, у Вишневецьчині такого не чути, там тихо...
— вела своє Оксана: вона ще не вірила.

Тоді чернець показав їй листи, прислані йому з Вишневецьчини архимандритами Лубень, Прилуків, Полтави... В листах тих писалося про жахи єзуїтів, польських жовнірів, писалося і про магнатів, які все посилають дітей в науку до єзуїтських колегіумів, де дидаскали-єзуїти обертають юнаків на католиків.

— Хіба наші високі пастирі потурають цьому насильству?

— Далебі, не потурають, т'алеж не мають сили боронити людей від тих єзуїтів: адже хто наслідиться йти проти них, тих беруть до в'язниці, католичать оружною рукою, жовнірами. Сама бачиш тепер, як віра наша гине в такій неволі, — плакав отець Ізидор.

— Щось тут не так... — роздумувала Оксана. — Чому саме єзуїти беруть гору у нас, на Вишневецьчині? Чому наші пани-шляхта віддають дітей своїх не до наших шкіл, а до шкіл польських? Чому то так: кращі там школи чи що?

— Слушні слова, дочко слухні... Адже ті школи-колегіюми заведено в Польщі, ба навіть на Вишневецьчині і в Києві недавно. Завели їх все ті ж єзуїти, вчені люди, тому мабуть і пхається наше панство до тих єзуїтських шкіл...

— Тоді й нам треба фундувати такі школи, на зразок польських, тільки з своїми дидаскалами, православними, відсилати дітей не до Кракова чи Варшави, а до Києва або Чернігова... — радила Оксана.

— Мудра дочко! Кажеш сугубу істину, та не так то легко розв'язати те, що зав'язали єзуїти. Ми дуже спізналися з тими своїми школами, це так, але є й інша закорючка: саме панство, саме наше духівництво між собою в розбраті. Ото

й є найголовніша наша турбота. Одні пастирі тягнуть до поляків, бо бач, там пишнота й елеганція, у нас на Вишневещині простота, хоч студенти знають добре латинь та греків, добре навчені гомілетики (красномовність), та ж не такі спритні, як вчені езуїти і в тім дуже відстають... — бідкався чернець.

— То нічого, святий отче, аби були й у нас високі школи та добрі дидакалі, — потішала його Оксана. — Можна поволеньки наздогнати своє, як то кажуть і пізно не завізно...

— Багато втрачено, — зідхав чернець, — смертельно багато втрачено... не доженемо...

— Що ж робити? Коли не сила, треба брати хитрощами або терпінням, тільки не сидіти, склавши руки... Час не стоїть...

Чернець мовчав і тільки шептав молитви та все зідхав.

— Можна сказати нашій Анастасії, хай якось зарадить лиху: адже самі кажете, що вона мудра, акі змії... — раяла Оксана.

— Важко, дуже важко зарадити... — скорботно хитав головою чернець. — Адже лях йде на нашу віру оружно, я вже казав тобі про це: що побудуємо, те він зруйнує завтра, та ще й повбиває всіх і донаторів і будівників, і дидакалів. Оружно йде, оружно треба й відбиватись. Написав ще вчора побожній Анастасії листа, велике посланіє... Не знаю — чи зрозуміє ту скорботу всього православного народу... не знаю. Але написав і ти мусиш передати так, щоб ніхто і не помітив, навіть мала мушка...

— Невже так таки й не можна зарадити лиху? — знов питала занепокоєна Оксана.

— Все в руках Божих! все... Є у нас правдиві лицарі, захисники Христової віри — січовики... То сила, на яку і спирається нині весь православний народ. Січовиків тепер на Січі багато, всі йдуть туди шукати права свого молитися Богу так, як молилися їхні діди-батьки. Вся надія наша на Бога і Січ-Матір. Там старшини богобоязні, там православне козацтво, яке не дозволить ворогам глумитися над православною вірою... Мусить підтримати Січ й наша полонянка Анастасія...

— В який спосіб мусить таке робити? — просто спитала Оксана.

— Як! Хай накаже султану grimнути на поляків-езуїтів схаменутися і не безчестити нашу віру, — звомпив старий чернець-грек.

Очі його палали вогнем релігійного екстазу: він мабуть і не розумів добре, що каже. Оксана навіть відсахнулася. Вона стала христитися:

— Бог з вами, отче! Що ви кажете! Чи до діла ж воно, щоб магометанин султан йшов походом на езуїтів з тим, щоб боронити Христову віру! Він швидше допоможе езуїтам для великих чвар, щоб легше побити гяурів. Адже він тільки й мріє йти походом на Польщу, проковтнути і Польщу і Україну разом. Хіба не знаєте, як з його наказу великий візер Ібрагім погромив Хортицю! Січовики змушені були кинути той острів, окошитися на Томаківці чи десь на Базавлуці! Погані жарти з тим султаном!

— Я не жартую, голубко. Я багато думав про це: хай султан йде походом на Європу чи й саму Польщу заради своєї, відомої йому тільки мети. Хай йде, аби тільки йшов лякати не на жарт польського короля і всіх його ксьондзів-езуїтів. Хай йде! Січовиків він, серце, ніколи не переможе, бо вони потні своїм правом жити на світі у своїй ні від кого незалежній Київській державі. Що ж! турки розбили Хортицю, то правда, але січовики укріпилися в іншому місці, сили їхні подесятерилися і сам король, сам султан бачать вже тепер, що жартувати з тою новою, грізною силою не можна. Вірю, Степова Україна стане Січі у великій допомозі, не побоятся ці дужі спільники помірятися силами і з Польщею і з Туреччиною, коли Пан-Бог зведе ці сили на страшний герць. Отже ще невідомо хто виграє — езуїти чи Вишневещина...

— Виходить, допомоги не треба турків... езуїти й без султана повтікають з Степової України... — питала Оксана, не помічаючи в словах своїх кпин.

— Султанська допомога потрібна саме тепер, — невгав чернець. Ти сама кажеш, що султан і день і ніч думає про похід на Польщу, тобто саме туди, де зараз шаліють езуїти. Султан мусить приборкати, приборкати отого криво-го фундатора божевільного «товариства» Лойолу, мусить

втихомирити всіх католиків сидіти у себе смирно. Султан — бич Божий, який скарає нечистих за кощунські їхні чини...

— А султанша ж, що мусить робити, адже ви їй щось пишете?

— Султанша мусить поблагословити султана на той жахливий похід...

Оксана бачила перед собою на правду божевільну людину, яка, принаймні зараз, не розуміє добре, що говорить. Тоді тведо мовила:

— Ніколи християнка Анастасія не благословить султана-магометанина різати християнів. Ніколи!

— Але ж йде той султан мимо нашого бажання на Польщу, на католиків, які зараз залюбки ріжуть християнів грецької віри! Адже колись візантійська цариця Ірена врятувала нашу церкву від згубної реформи, яку хотів провести її муж імператор Лев Ісаврянин: хотів же він понищити ікони всіх святих! Стала ж Ірена на тому, що не дозволила такого кощунства і перемогла. За такий чин грецька церква зробила її святою. Отже мусить й Анастасія присвятити себе служінню Всевишньому задля рятунку грецької віри від напасника-Лойоли.

— Гм... то ж чвари були з-поміж християн, тоді як на порятунок нашої віри ви, отче, тягнете султана-магометанина! — вже кричала Оксана.

— Я не пророк, — хрипів теж баламута-чернець, — але добре знаю, що не сьогодні-завтра султан йде війною в нашу краї, хочете ви того, чи ні... Вірю, що той великий султан так струсне світом, що ті езуїти порачкують назад до своїх колегіюмів... Налякає їх, а може й понищить вже сам султан, хочемо ми того чи ні...

— Хай буде так, як Пану-Богу буде вгодно, — мовила втомлено Оксана.

— Амінь! — врочисто перехрестився чернець і обережно сховав золото до шухляди.

Випускаючи з келії бранку, чернець додав:

— Бач, живемо ось цілий вік під султанами, та жоден з них не накидав нам своєї віри, й на думку їм не спадало таке: толерують вони чужу віру свято...

Оксана нічого не сказала й нараз зникла в темному завулку. Там вже її ждав євнух Мустафа з тим, щоб обачно доглянути в дорозі та відвести до палацу.

5

Старий Мустафа присвічував лихтарем у темних завулках й тихенько бубнив:

— Серце, Оксано! У мене вчора був знатний бей, один такий старшина з одчака... Ти мене слухаєш?

— Так, слухаю уважно... Присвіти ось тут... І що ж той бей говорив?

— Той бей говорив, що на цьому тижні його відвідав сам великий везір Ібрагім... Он що!

— Мабуть возив султанського келата?

— Ні, такого він не робив, а тільки просив дати на який час три сотні яничарів, правдивих башибузуків, таких, що не бояться нічого в світі й нікому не потурають.

— На що ж вони йому знадобилися, адже є своя гвардія?

— Гвардія такого діла не втне і їй не можна доручати таких важних справ.

— Які ж то справи?

— Йому бач треба говорити з самим султаном без свідків.

Оксана нашорошилась. Вона уповільнила ходу й пішла пліч-о-пліч з старим євнухом.

— Хочє зробити криваву розправу? — питала пошепки.

— Присвіти Мустафа отой темний закуток: наче майнула тінь.

— Ні, там нікого немає, я стережусь добре, очі ще бачуть непогано. Хочє ніби примусити султана добровільно зректися султанства для старшого султанського сина.

— Якого? Їх там декілька.

— Для того, якого звать так, як і мене.

— Гм... а коли не схоче султан так робити, що буде?

— Та вже відомо що: яничари зроблять своє діло і султанське місце спорожніє, його тоді посяде Мустафа-син.

— Але там же є ще наслідник: Роксоляни синок малий.

Євнух мовчав.

— Роксоляни синка теж можуть приспати, — нарешті мовив він і загасив ліхтаря: вони вже підходили до палацу.

— Ти відкрив жахливу таємницю, Мустафе! Дякую щиро-сердечно, тебе ніколи не забуде султанша, вір мені!

— Відкрив тому, що люблю дуже Роксоляну: вона все зичила добра, я теж зичу їй добра, те знає сам Аллах.

— Те, що ти сказав я передам їй негайно.

— На те й передаю таку недобру новину, щоб вчасно запобігла лиху.

— А коли покличе тебе сам султан, не зречешся того, що оце казав?

— Клянусь тінню пророка не побоюся ще раз сказати вже самому великому султану, бо він мій доброчинець.

— Ще одно: нащо оцю таємницю відкрив тобі старшина з одчака?

— Бо тільки я знаю добре, що діється у палаці, хто береже того палацу, того султана і всю його родину.

— Ти... ти ж не казав тому старшині де двері до султана та його дружини? — шепотіла налякана Оксана: їй нетерпеливилось й хотілося зараз бігти до своєї коханої бранки, але була ніч і треба було якось діждатись ранку.

— Хіба Мустафа втеряв глузд, щоб казати таке. Сказав, що в палаці давно був, на покою я і вже нічого не знаю. Але великий візер не такий щоб кинути цю згубну справу. Правда, він ще не квапиться, чогось вагається, та все ж чорні думи не кинули його і мабуть що ніколи й не покинуть: він навіть мріє порізати всіх принців-наслідників та самому вмотитися на султанство. Передай султанші, щоб стереглась сама й остерегла великого Сулеймана від нещастя. Передай і то швидко остережи, щоб бува не спізналася: Ібрагім хитра собака і робить все навально, я його добре знаю!

І Мустафа круто завернув за ріг до своїх покоїв.

Рано-вранці Оксана зараз же віддала султанші Ізидоро- вого листа. Вона хотіла розказати їй про євнухову таємницю, але Роксоляна замахала руками:

— По обіді, по обіді розкажеш, серце, а зараз мені не вільно, мушу бігти: хіба не знаєш, що мій малий принц за- недужав!

— Що з ним? Хай Пан-Бог милує! — засмутилась Оксана.

Але Роксоляна вже вискочила до покоїв сина, де чути було гомін і плач малого Магомета. Оксана пішла до своїх покоїв. Вона підготовлялась сказати так, щоб не наполо- хати полонянку й тим не наробити ще більшої халепи.

По обіді, коли Оксана виглянула у відчинені двері, пану- вала вже скрізь тиша, з покоїв принца не чути було плачу й ніхто не бігав заклопотано. Вона пішла до Роксоляни.

— Добре що прийшла, а то я хотіла вже кликати тебе, — зустріла її султанша досить спокійно.

— Як твій малий принц? йому краще? — питала стриво- жена Оксана, сідаючи на килимок по турецькому: вона звик- ла до цього і тепер вважала, що інакше й не може бути.

— Магомет спить, втихомирився, лікар дав ліків і казав не тривожити хворого, одужає скоро.

— То добре, що так, а я вже думала . . . — і спіткнулася на слові.

— Я прочитала листа ченця Ізидора, — точила своє Рок- соляна. — Він пише мені теж, про що говорив і з тобою. Пише святий чернець правду.

— Яку ж правду пише він тобі? — питала Оксана, зсу- нувши брови.

— Ту правду, що треба боронити нашу віру всякими за- собама: коли єзуїти застосовують безоглядну жорстокість впрст до морду, то мусимо й ми боронитися чим попало.

— Чи то ж буде чесно? — сумнівно питала Оксана.

— Якою мірою мірять єзуїти нам, такою мірою дістане й напасник, — врочисто процитувала Роксоляна євангеліє.

— Ти вже, здається, стала й зовсім магометанкою! — здивувалася Оксана.

— Гм... ще далеко до цього, або й зовсім того немає, — рекла гнівно Роксоляна. — Єзуїтів і я знаю ще з Чернігова, серце. Їх не переконаєш словом: вони фанатики, тому й нападають на православних збройно в ім'я Боже, як вони кажуть. Направду ж чинять вбивства християн, була б у них сила, напали б і на мусулманів тільки тому, що то мусулмани. Це і є фанатизм... Мусимо боронитися, серце. Я не посилаю султана на війну проти християн, він сам щось таке плянує. То ж, як султанша, мушу благословити його на похід...

— На християн? — майже крикнула Оксана.

— Не кричи так, розбудиш принца... Благословлю в похід не на християн, а на єзуїтів.

— То все одно, — гнівно мовила Оксана.

— Далеко не так: християни, такі, як приміром Лютер, або православні грецької віри нікого не наворачтають до себе мордом, обманом, загрозами, бійкою, єзуїти наворачтають до католицтва тільки розбоем і то все з благословення папи римського. То кримінал. З криміналом боряться скрізь, де б він не завівся, хоч би і з благословення самого папи. Зараз єзуїти вже розпаношилися в Україні, тому я благословлю султана на нищення еретиків-єзуїтів з легким серцем.

— То теж буде морд, бо й магометани фанатики! — знов закричала Оксана.

— Не кричи так, я тебе не ріжу, — хмурила брови Роксоляна. — Війна не морд. Війну благословив сам Бог, для очищення землі від огидних бузувірів, таких, як єзуїти: вони затягають до католицької віри мордом. Адже сказано в святому письмі: «якою мірою міряєте, ви — єзуїти, такою мірою воздадуть і вам». І тепер про це годі! Краще послухаю щось інше: ти обіцяла розказати щось про старого євнуха Мустафу.

— Про нього не маю що сказати, — зідхала Оксана. — Навпаки, хотіла розказати новину, яку він передав мені нишком вночі на вулиці.

— Яку саме? — присунулась до неї султанша. — Говорив може що про мене?

— І про тебе, серце, і про султана і навіть про твого сина Магомета, — теж шептала Оксана.

— Ох! — хопилася за серце султанша. — Чую щось не добре!

— Не охай і не хапайся за серце: султанші таке не личить робити. Слухай як слід і вважай на кожне слово.

— Слухаю сугубо уважно, — шептала полонянка, притулившись до полонянки.

— Від монастиря, де живе наш найліпший друг-чернець, недалеко до султанського палацу, — шептала Оксана, туплячи губи до вуха султанші. — Дорогу ту можна пройти швидко, за хвилину. За цю коротку хвилину євнух передав мені жахливу новину: великий везір Ібрагім затіяв небезпечну гру — він плянує за допомогою яничарської голоти зробити в султанському палаці криваву баню.

— Для чого і... для кого?

— Щоби посадити на султанське місце старшого сина померлої Фатьми Мустафу, або, як повернеться діло, вместилися в султанському кріслі самому.

— А султан же як? Як з моїм сином — принцом? — белькотала Роксоляна, дивлячись на подругу божевільними очима.

— Твердіш став ногу в болоті, мила султанша, твердіш... вибирай міцні камінці і... не лякайся. Знаю добре, яка ти розсудлива, зробиш все найліпше... Казати далі? добре... далі плян в Ібрагіма такий: хто буде йти проти нього, того без жалю усуне яничарським ятаганом, усуне навіть й тоді, коли ніхто не піде проти нього.

Роксоляна хопилась за голову.

— А може євнух той набрехав? — чіплялась вона бодай за хистку надію.

— Старий євнух з любови до тебе й забіг наперед. Казав, коли покличе султан, скаже і йому все, що знає за ту криваву змову.

— Відкіль знає він все те? Адже в палаці давно не живе! — дивувалась Роксоляна: вона трохи оговталась і почала роздумувати.

— Не живе в палаці, то правда, але весь одчак йому вірить: до нього ж приходив уночі старшина одчаку і все розпитував де хто живе у палаці та хто оберігає покої.

— Що... що ще казав? говори мерщій!

— Тихо... тихо...

— Я хочу знати, хочу... — плакала Роксоляна.

— Євнух не казав тому старшині де саме покої султана чи там султанші, не казав і хто при дверях, хоч старшина й допоминався дуже. Клявся Аллахом! Казав, що вже давно відійшов від гарему та султана, нічого не знає. Лише спитав: нащо то все треба знати яничарському одчаку. Той глянув люто й буркнув: приходив, мовляв, великий візер Ібрагім просити яничарської допомоги говорити з самим султаном...

— Коли?

— Що, коли? — незрозуміла Оксана.

— Коли саме буде говорити з султаном... коли?

— То то бо і є, що старшина не сказав того, сам старий євнух незнає. Просив тільки передати мерщій самому султану.

— Добре, серце, добре, моя кохана подруга, добре... сиди тут.

Роксоляна мов би стала не та, якою її знала Оксана. Це була вовчиця, розлютована вовчиця, яка наявно бачила велику небезпеку для свого вовчєняти. Коли Оксана й собі хотіла йти до своїх світлиць, Роксоляна гнівно зсунула брови й хрипко рекла:

— Я наказала тобі сидіти тут, у мене... мусиш слухатися наказів султанші!

Вона замкнула двері і майже бігцем помчала до покоїв свого малого сина — наслідника султанату.

7

Роксоляна відхилила двері до малого Магомета: там були покоївки, лікарі, їхні помічники та всяка обслуга, — люди перевірені самим султаном. Принц сидів у ліжку й весело щось щебетав. Мати так і кинулась до сина.

— Як ти... як ти... — вона говорила неясно і, вся в сльозах, обіймала сина.

— Прошу, сонце турецької держави, не хвилюватись, — говорив турок — лікар, він же й муедзин з сивою, як сніг

бородою. — Принц у доброму здоров'ю. У нього невелика застуда, треба лише поберегти від протягів: на ранок принц буде веселий і щебетатиме, як жайворонок.

І лікар земно вклонився.

— Ти здоров, у тебе нічого не болить? — допитувалась мати, пригортаючи до себе принца.

— Так, матусю, у мене нічого не болить...

Роксоляна втихомирилась, дала лад обслузі, наказала нікого, нікого не пускати до покоїв принца і з легким серцем пішла до самого султана. По дорозі роздумувала і так і он як:

— «Може Оксана наплутала, — думала вона, — може набрехав той свнух: ці турки такі, люблять оббріхати людину, аби дістати золотого червінця! Ну, та все ж остерегти султана годиться, як то кажуть у нас: маслом кашу не попуеш. Треба остерегти, а то він надто байдужим став: може старість насідає...»

Вона мала право відвідувати султана навіть в часі, коли він брав свій кейф, але для дружини султан зробив виняток. Роксоляна спокійно вступила до покоїв великого Сулеймана, спокійно віддала респект низеньким поклоном і тихо вместилася в своє крісло: на ковдрі ніколи не сиділа, — це теж була його уступка правдивій султанші.

— Мій пане! — мовила вона тихо, — маю щось казати.

— Я слухаю уважно, мою степову квітку.

— Великий везір Ібрагім небезпечна людина і я хочу просити мого ясного пана пильно придивитися до свого хитрого слуги.

— Кому він загрожує? — питав султан, кладучи чубука на велику фарфорову миску, повну рожевої пахучої води.

— Загрожує самому великому Сулейману, моему пану й владарю всієї Туреччини, загрожує нашому малому насліднику Магомету та його матері Роксоляні.

— Що хоче робити мені й мому насліднику принцу Магомету?

— Хоче за допомогою яничарів усунути силою ясного мого пана з султанства, забити малого наслідника принца та поставити на султана твого старшого сина й сина померлої Фатьми — Мустафу.

— Де степова квітка чула таке й від кого?

— Чула... ще вчора почула від старого нашого вірного слуги євнуха Мустафи... Клявся тінню пророка й цілував святого корана... Коли мій пан не йме тому віри, хай спитає самого євнуха.

Великий султан знов упхав до рота чубука й мовчки тяг тютюн. Довго мовчав. Нарешті тихо кинув:

— Добре, що сказала... добре... Йди до покоїв, я подумую.

Але Роксоляна так не хотіла йти до своїх покоїв: вона підвелась і грізно зсунула брови, її вже ніщо не лякало:

— Я не хочу, щоб той Ібрагім так легко занастив мого сина, наслідника великого Сулеймана. Коли він ще сюди прийде, я сама відрубую йому голову ятаганом, — гнівно мовила Роксоляна, вже держачи в руках короткого ножа. — Я не хочу, щоб тут, у палаці заводилися при мені криваві чвари, як то так часто траплялося тут до мене... Прошу ясного пана вжити крутих заходів, поки ще не пізно...

— За це люблю тебе, правдива козачка... Зроблю все, що треба, перевірю сам. Йди до покоїв й не суши голови зайвою гризотою!

8

Султан, хоч і не хотів розпитувати старого євнуха, все ж в останній момент покликав його для легенького допиту. Наляканий Мустафа земно кланявся і все розказав так, як говорив уночі Оксані й султан вже не міг витягти від нього й слова, він тільки охав та кланявся. Султан з свого секретного креденця мовчки витяг кілька золотих. Передаючи гроші, він зичливо сказав:

— Ти добрий до мене Мустафа. За вірну службу дарую тобі ці гроші, коли ж той старшина з одчака знов прийде до тебе в гості, розпитай більш чого хоче Ібрагім... Тоді йди до мене.

Мустафа кланявся, саяв від щастя й задкував до дверей.

Другого дня надвечір наказав великому везіру Ібрагіму приїхати на кейф і таємну військову нараду. Сторожкий і хитрий везір прибув вчасно з поклонами і жестами рабської покори. Його всадовили в подушки, як високого гостя, але

Ібрагім все ж був стурбований, коли в дверях побачив того старого лікаря з білою бородою, що лікував принца Магомета. Правда, лікар тільки майнув десь, як марево і везіру навіть здалося, що він помилився. Згодом він розпогодився й уважно слухав, що казав йому султан, а казав він йому про новий похід на клятий Відень.

— Минулого разу мені не пощастило з тим Віднем, — зідхав султан. — Аллах не дозволив мені святкувати перемогу над гяурами.

— Треба надіятися, що цього разу Аллах не відверне свого лица від правовірного великого султана й дасть своє благословення на перемогу, — влесливо говорив везір, ковтаючи солодку каву з малісенського коштовного горнятка.

— Так... гадаю..., — в задумі говорив султан. — Мене навіть запрошує на той герць франкський король Франциз І-ий.*

* Франциз І-ий — французький король (1515—1547), король, який любив науку й мистецтво, листувався з вченими та поетами та водночас був і амбітною людиною, мужнім лицарем і війовником. Він довгі роки воював з другим владним королем Карлом V-им. Карл посідав тоді майже всю центральну Європу: його короні належали німецькі землі, вся Австрія, Нідерланди, Бургундія й навіть велика частина Іспанії, за океаном Бразилія і Мехико. Це той король, що казав: «У моїй державі сонце ніколи не заходить».

Франциз вважав того короля небезпечним сусідом й хотів за всяку ціну вирівняти державні кордони на свою користь: все шукав доброго співника, який допоміг би йому відібрати у Карла ті країни, які можна б було пригорнути до своїх володінь, найпаче ж Австрію та Угорщину. Отже для цього він не одного разу сугерував Сулейману Великому дружбу та обопільну допомогу проти короля Карла.

Франциз воював з Карлом багато років з перемінним успіхом. Року 1525 він хотів узяти фортецю Павію, але генерал і маршал німецького війська Карл Бурбон розбив у пень французів і взяв у полон самого французького короля. Його було кинуте до тюрми у Мадриді, відкіль він визволився ціною зречення всіх тих регіонів, які тоді були під його короною. Пізніш Франциз, цей завзятий король, знов розпочав війну з Карлом V-тим. Тоді ж він удався до турецького султана з просьбою йти походом йому на допомогу.

Ця війна й цього разу була не дуже щасливою для Франції. Султан же хоч і не взяв Відня, проте здобув Будапешт й прилучив всю Угорщину впрост до своєї держави. Правда, східню частину її та Сигетград прибрав до своїх рук Жигимонт Старий, польський король, але все ж як турецьке ленно; невелику ж північну частину Угорщини задержали Габсбурги з оплатою данини в 30 тисяч золотих дукачів річно тій же Туреччині.

— О! — на правду здивувався Ібрагім.

— Так, — бундючно мовив Сулейман й дістав листа з-під подушки. — Король пише, що у нього безнастанні чвари з сусідом Карлом V-тим. Обіцяє всяку допомогу, але я можу все те використати лише для себе. Я не дозволю нікому втручатися у мої справи й розторошу ворога своїми силами. Отже хочу зараз знати, якими силами можна було б зробити таке слухне діло і чи можна довірити яничарському одчаку дуже велику справу.

І він втопив очі в пухку тварь великого везіра. Той звиз очі так, що султан побачив лише дві вузькі щілини, як у заспаного кота.

— Напевно скажу, що ваша величність, може хоч і зараз виступити в похід на тих гіпокритів-гяурів. Яничари, я твердо знаю, готові битися так завзято, як колись билися їхні предки на Коссовому Полі під прапорами славного султана Мюрада I-го: вони знищать і тут бундючного ворога. Треба за всяку ціну скористати запросини франкського короля, але скористати лише на славу Аллаха і всієї Туреччини.

Сулейман слухав уважно: чим більше підлещувався великий візер, тим більше він йому не вірив.

— «Гіпокрит» — думав султан, а вголос мовив:

— Тоді ясний пан мусить передати від мене шефу одчака наказ мій, бути наготові до походу. Завтра зберемо нараду кіайї (штабу). Великого везіра призначаю головним шефом цього походу... Штаб мусить заготовити листу полків, одчак теж... Я... теж поїду, хочу бачити, як будуть битися з гяурами наші яничари, нащадки Мюрадових воjakів.

Коротенька ця нарада тривала не довго. Щасливий візер від'їхав до свого палацу з райдужними мріями: адже і йому видавалося, що Аллах благословить і його на цей похід великою ласкою. Тільки час-від-часу його все ж лякала тінь бородатого лікаря: він напружував пам'ять і ніяк не міг твердо сказати — бачив він того лікаря чи то тільки приверзлося йому.

Другого дня він не міг приїхати до султана з листом, як те було призначено самим султаном: гінець примчав до палацу з вісткою, що великий везір занедужав. Ще через день

султан послав свого гінця, але гінець нічого не привіз, тоді розгніваний Сулейман послав наказ негайно їхати великому візеру до султанського палацу на нараду кіайї. Минула ніч і тільки вже на третій день аж кілька гінців привезли султану страшну новину: великий візер Ібрагім помер в ліжку несподівано від кроволиву в голову.

9

Смерть великого везіра, така несподівана й така таємнича, налякала весь султанський палац. Сам султан, хмарний і роздратований швидко відбув військову нараду і сам призначив на візера — маршала старого випробованого генерала Алі Гасана. Збирався вирушити до Європи через три дні, бо скоро по тому дістав від короля Франків нового листа, де той король просив приспішити з походом.

— Їдеш, мій пане, до Австрії, мусиш поберегти себе, — говорила Роксоляна-султанша своєму пану, який за звичаєм вранці пив свою чорну каву й смоктав чубука. Роксоляна привела до батька й свого сина, з наказу самого султана.

Султан тільки хитнув головою і все дивився на сина: він любив його, але ніколи не ніжнив, бо вважав те все недоцільним для майбутнього правдивого вояка-лицаря.

— Попильнуй дома нашого принца, — буркнув він. — Розвідав я, що маю багато тут ворогів, — і він ткнув чубуком в подушку. — Отже я змінив варту на більш надійну, яничарів беру всіх, так буде краще, щоб бува не колобродили дома, хай краще попрацюють ятаганями на гяуровських головах, тільки не на наших.

— Хіба знов на Відень? — питала ніби байдуже султанша. — Занадто часто.

— То як Аллах накаже та пророк його Магомет, — зідхнув султан. — Минулого разу кортіло навалитися на того Відня, але, сама знаєш, на перечепі стала клята твердиня Гінс і наші поламали зуби на ній...

— Хто ж її боронив?

— Якийсь військовик-серб Микола Юришич звався. Зав'язався й не пустив, хоч яничари уклали там своїх найкращих

чималу тисячу. Шайтан той серб відбив вісімнадцять наших атак... Просто жах! Скільки воюю, а такого запеклого шайтана бачу вперше...

І він так скрипнув зубами, що зламав янтарного чубука.

— Але Аллах все ж благословить мене на цей похід: є всі добрі ознаки, так мені казав чаклун. Дай сюди нового чубука — гримнув він на чубукчу (хлопчик, що розкурює чубука).

— Чому, ясний пан, так гнівається на тих сербів: ажеж вони тепер усі під турецькою короною й сумлінно роблять всякі повинності. Я вже те добре знаю. До всього, вони ще й побожні християни і нікому не чинять зла.

— То так... — буркнув султан, всовуючи до рота нового чубука.

— Так... — і собі притакнула султанша. — Вони такі ж православні, як і січовики. Ні тих ні тих не треба кривдити, так мені здається, бо ж вони не кривдять нікого, тільки відбиваються від напасника.

— Хе... — хмикнув султан, скидаючи з себе чуху (легенький халат). — Ті барбаринські січовики не так давно розбили мої найкращі три каторги (кораблі парусові), побили найкращих моряків... Га! а це з місяць тому напали на Трапезунт, спалили місто, пограбували добрих правдивих мусулман... Приятелювати з такими башкизуками мені не доводиться, бо все те чинить їхній кошовий Байда, запеклий мій ворог... Коли піймаю того завадіяку, то знатиме, як жартувати з великим Сулейманом...

— Хай вгамується великий Сулейман і розкине розумом. Ті січовики стоять на своїх кордонах, охороняють свої землі. Чи знає ясний пан, скільки татари беруть ясиру з Степової України? Беруть щороку тисячі людей, найкращих панночок, найкращих молодиків, хлопчиків, всіх безталанних женуть в далекі землі на продаж... Роблять з того соромицького розбою торгівлю, продають людей, багатіють з того дивовижного розбою... Хіба ж таке робити дозволяє милосердний Аллах! Татари заарканили й мене, твою дружину, а зо мною разом взяли в неволю пів мого села, а другу половину вбили, вбили й мого батенька... Хіба таке подобається Аллаху!

— То все гляри і Аллах благословив правовірних мусулманів на таке святе діло, — закричав султан.

— Ні, добрий Аллах не давав свого благословення на розбій. То правда, що січовики напали на турецькі каторги, але напали на великій річці Дніпро: каторги ті стерегли січовиків, щоб їх понищити, каторги прийшли в чужу землю. Так само яничари розбили Хортицю, розбили й твердиню Кодак, бо там був адже козацький кордон, того кордону стерегли січовики від нападу турецького війська. Пильнують вони тих кордонів з наказу польського короля Жигимонта Старого. Отже великий Сулейман мусить допоминатися своїх збитків від того короля, а не від січовиків.

— Ти їх борониш, ти, правовірна мусулманка! — гримнув султан; він навіть півдівся і впрост підійшов до султанши.

Але султанша звикла до тих султанських бур. Вона тільки міцніш пригорнула до себе сина й сміливо дивилася на розгніваного султана.

— Так, я бороню козацький народ, як вмію. Я мусулманка, люблю свого пана й свого сина. Але я козачка по крові й син мій наполовину теж козак по крові й ніхто не здібний переробити мене на правдиву туркеню, а з сина висати козачу кров. Мій народ потребує допомоги, бо його кривдять всі сусідні народи: шарпають татари ось вже віки, шарпають турки, шарпають поляки, грабуючи без сорому наші землі . . . Коли правдиві козаки Глинські, Вишневецькі, Сангушки взялися збройно боронити козацькі землі, їх розбили під Оршою пани-магнати, тепер за народ стала вся Січ, бо то єдиний козацький рятівник . . . Січ стала вже в оборону скривдженого козацтва, в оборону його права на життя в своєму краю, в оборону віри Христової, яку зараз там ламають езуїти в брутальний спосіб . . .

Султан мовчав і тільки здивовано поглядав на свою «черкешку». Мовчала й султанша, вона все горнула до себе сина, який дуже скидався на матір. Це добре знав і Сулейман. Він часом боявся дуже дошкуляти їй: як-не-як, а вона ж була відтіль, з козацького краю, та й обличчям скидалася на ту Маріам, Христову матір, яку й магометани по-

читали святою. Роксоляна його часто вражала хистом казати правду, казати просто, без страху, як щось звичайне . . .

— Ні, — думав він заклопотано, — «вона все ж скидається на Маріам, її слід шанувати . . . бач як клопочеться за козацтво, за православну Христову віру, так само, як і мослем клопочеться за свою віру».

— Де ж вони, ті езуїти взялися? Чув я щось за такого фанатика, ніби сам родом з Еспанії, а що то за віра, далєбі не знаю.

Він злагіднів й трохи пом'якшав: Роксоляна таки вмiла ускормити цю деспотичну натуру. Але все ж ще бігав по світлиці й кінчив тим, що впав на коліна і став молитися Аллаху. Тоді мовчки уцілував кохану дружину.

— Чого ж ти хочеш? — вже тихо питав він, садовлячи біля себе сина й дружину.

— Оборони мій край від напасників, коли ж того не можеш робити, то бодай не йди війною на січовиків.

— Але ж вони, ті шибеники йдуть війною на побережні турецькі селища! — дивувався султан.

— Т'алєж і турецько-татарські сельджуки палять козачі селища, ріжуть людей та беруть білий ясир. Щоб такого не було накажи татарам, своїм підданцям, сидіти тихо. В походах своїх дбай за лицарську честь свого війська, а якщо треба, то подбай, як лицар, за допомогу слабим чужого краю, тим, що не можуть відбитися від грабіжників майна й віри, віджени еретиків-езуїтів, власною рукою покарай тих безбожників, що людськими трупами протоптують шлях до католицької церкви. Коли побачу твої такі добрі чини, перша впаду навколiшки перед тобою, як перед святою людиною, бо Аллах любить тільки таких.

— Й ти теж козак? — питав розпогоджений султан свого сина, притягаючи до себе.

— Ні, я правовірний турок, — чомусь зажурено мовив Магомет.

— Тоді, кого ж ти будеш бити?

— Буду бити езуїтів, а матінку боронитиму від усіх напасників.

— Добре, синку, добре... На той рік підемо вдвох на езуїтів. Треба ж колись навчатися військової штуки, не все ж сидіти біля матінки.

— Я й зараз поїхав би подивитись на тих козаків...

— Он як! Ті козаки, голубе, такі, що й не бояться наших яничарів... Такі завадіяки, що... ні тучі, ні грому. Ще малий ти, підрости трохи.

— Добре, тату... Тільки я тих козаків не битиму, бо матінка за ними тужать.

— Не битимеш! — Цікаво питав султан-батько. — Може будеш ще й допомагати?

— Ні... — замнявся синок-принц, — я так робитиму, як і ти, батьку: заступатимусь. Адже ж у Стамбулі ти заступаєшся за християн, дозволяєш їм молитися своєму Богу і я теж так буду робити, коли дасть Бог виросту та стану великим Магометом.

Сулейман замислено поглядав на сина і смоктав свого чубука.

10

Як і просив французький король Франциз, Сулейман Великий обминув Відень і вдарив на унгарську столицю Буда-Пешт. Його п'ятдесятитисячна армія яничарів, озброєна гострими ятаганми та ще короткими ножами навально впала на Буду й захитала навіть важку кавалерію ландскнехтів з її довгими списами та страшними келепами. Яничари прочищали дорогу турецьким гренадирам, які з нечуваною силою вломилися в унгарську столицю. Сулейман бундючно в'їхав у місто, обминаючи гори трупів. Його зустріли міські достойники з багатими дарунками, боялися бо за своїх людей, жінок, малих дітей. Знали адже всі, що султан цей немилосердний і жорстокий. Але навдивовиж усім султан не вдарив ногою по золотій тарілі, а милостиво взяв дарунка і тільки наказав негайно почистити місто, поховати мертвих, бо, мовляв, може кинутися по людях чума, дати пораненим допомогу і навіть не допустив яничарів до грабунку, чого ніколи не водилося. Цим одчак був дуже обурений, але

все ж здержався від буйних протестів, бо як не як, а тут же стояло султанське військо. Жартувати не доводилося.

Коли про той наказ довідалися яничари, зараз же кинулися до одчака робити йому «рішенець», але одчак загодя відійшов до султанського штабу, а яничарів вже встигла оточити артилерія.

— Отак подякував нам великий Сулейман, — гомоніли рвучкі яничари.

Їх не могли задобрити навіть смачним обідом, ні золотими дукачами.

— Що ж! — кривились вони, — припало кожному по два золотих, тоді як у палацах повно коштовних килимів, золотих чарок, мисок, келехів... Ех! А церковного добра! Батеньку мій! З одних тільки паникадилів можна кожному розбагатіти! А золотих чаш, хрестів, громадських карнавок, повних золота... Стривай пане султане... ми дома, в Стамбулі поговоримо з тобою й твоїми клятими візерами. Свого не подаруємо, ні, голубе, не подаруємо: заплатиш містом, погріємо вас, шайтани, пожежами...

— Це все робота черкашенки, отієї Роксоляни, гаспидської личини, — кричали інші. — Доберемося й до тебе й твого милого синка, козацька личина!

— Виріжемо все черкаське кодло!

— Не дав султан попанувати у Буда-Пешті, тоді візьмемо своє у Стамбулі...

— Сулейман заводить свій лад в яничарському одчаку, — кричали розхристані гульвіси.

— Своє візьмемо, — лементували башибузуки. — Думають, що вже укоськали нас тут, бач виставили скільки гармат... добра подяка, нічого казати.

— Хлопці, збираймося додому!

— Гайда до Стамбулу!

Але артилеристи посупно мовчали і мов кожен прикипів біля своєї гармати. Коли ж генерал Балтаджи гукнув команду: «до гнотів!», кожен яничар зрозумів, що через мить почувуть команду: «вогонь!»

Вони нараз втихомирилися і вже ніхто не думав про свавілля. Все ж одчак згодом довідався, що більш тисячі башибузуків втекло до Стамбулу.

Тим часом вістка про турецьку перемогу в Унгарії луною прокотилася по всій Європі. Перемога зробила гнітюче враження. Скрізь по церквах люdnість молилася, щоби милосердний Бог не попустив до жахливої згуби, щоб мимо пройшла навала азятів, щоб Бог рятував християнські держави від спустошення.

Сулейман, як переможець, на нараді ставив свої вимоги твердо, жорстоко. Він вимагав всієї середньої Унгарії з столицею Буда-Пештом без всяких апелів. Делегати мовчки дали на це згоду. Але східню її частину з Семиградом султан милостиво передав польському королю Жигимонту Старому, бо того просила сестра польського короля Єлисавета вдова по смерті угорського короля Яна Заполії. В північній Угорщині вже давно вместилися були Габсбурги, тут султан погодився передати все те Габсбургу, але тільки в ленну залежність за плату по тридцять тисяч золотих дукачів річно. Так, поділена Угорщина на три частини, існувала довгий час.

Під час нарад несподівано прийшла до султана вістка. З самого Стамбулу його сповіщав везір маршалок палацу Кара-ага про ворохобників-яничарів, які встигли проскочити до турецької столиці. Вони спалили кілька везірових палаців, порізали обслугу та пограбували державну скарбницю. Найсумнішу вістку було ніби трохи притерто, писано невиразно, плутано; видно було з усього, що двірцевий маршалок боявся виразно-читко сказати правду. Мова мовилася за палац самого султана: туди теж заглянули башибузуки, напали на обслугу, зарізали стару султанову матір Гальшку, декого забили на смерть, дружина великого Сулеймана Роксоляна врятувалася в секретній світлиці, але з лиха захворіла, сина принца Магомета поранено і зараз він у шпиталі під наглядом досвідчених лікарів. Не було сказано, як саме поранено: смертельна рана чи легенька, чи є надія на порятунок, як дружина — краще їй, чи гірше.

Сулейман зірвався з свого намету, лишив великого везіра докінчувати угорську справу, а сам з доброю охороною поّمчав до Стамбулу.

Грізний і понурий, як чорная хмара Сулейман думав гірку думу.

— І в угорських справах стала мені притичина, відсахнувся мене Аллах: важкою ціною заплатив я за свою доброту на християнський копил, мабуть Христос і зовсім таки щедрий до безконечности та не любить ніякої крові . . . любить тільки він незрозумілий мені мир, адже й християнські королі точать кров, своїх же вбивають, та ще й як!

Ах, Роксоляна, Роксоляна, моя степова квітка! Як же воно так сталося, що ти недоглянула коханого нашого сина! Як же! Аллах, рятуй мене . . . гину!

І він шпорив до нестями запіненого коня.

Тихо в султанському палаці. Не видно ніде нікого. Тільки деколи промайне тень легенької служниці з тацею в руках та часом позіхне в долоню знудьгований чубукша біля султанських дверей, прислухаючись чи не кликне зажурений султан. Ні, не кличе... Смерть малого сина-наслідника Магомета тяжко вразила старого султана, невимовно вразила султаншу Роксоляну і весь палац, що тепер у великій журбі заснув-занімів так, мов би ніхто тут і не жив... Скрізь мертва тиша...

Тихо і в коридорах, де так багато наставлено квітів у великих вазах. Мов зачарований заснув і султанський сад, навіть не чути притишеного сміху пустотливих одалісок й не бігають вони по саду, не хлюпають долоньями по воді великого в орнаментах фонтану, ба й павичі барвисті десь поховалися. Лише троянди, як ніколи, пишаються своєю красою, купають пелюстки в ранковому сонячному промінні, кидають на широкі доріжки запашну свою росу і ваблять до себе заклопотану бжолу. І доріжки ті порожні біжать рівенькою смугою аж до таких чистих, таких ясних ставків. Тут так само, як і колись, ліниво плавають білі лебеді, не видно лише каченят, не видно вже й тих панянок, двох панянок з Степевої України, що так любили годувати крихтами дрібних каченят...

Сад султанський зараз сонне царство квітів, байдужий він до всього не зворушує його ні радість людська, ні смуток... Все однаковий він, все байдужий до будь-яких змін в людському житті... Лише пустотливий вітерець погойдає вродливу квітку та ще хмарка біла хіба що загляне в кришталевий ставок та ще раптово-гостро проквилить над

тим ставком не знати звідкіль занесена сюди вітром самотня чайка.

Он, за тими садовими ґратами колись прогулювалися кращі з кращих, «двадцятка»... Немає й тих, зникли, не знати де й ділися, немов потонули в тому глибокому озері, до якого боялися ходити найсміливіші: адже в ньому султан Селім Жахливий втопив своєю рукою красуню-одаліску, що не схотіла була йти до його покоїв, коли її тягли навіть силою... Тепер, вночі біля цього озера полохливі панночки бачили якусь білу-білу полонянку, чули, як тужить й клене того жахливого султана, що так без жалю завдав їй мук, занастив її молоде життя.

Але, хто се! Хто, хто зараз тут сидить на мармуровій лаві серед кущів жасмину, вдивляється в далекий обрій й так гірко плаче? Мара то, чи на правду пишна панна! Ні, то не мара, то пишна така та величава панна Оксана.

Зайшла вона сюди навмисне, щоб самотою пожуритися та виплакати своє горе в чужій чужині, де блискавкою промайнули її найкращі дні... Прощуміло ще одно літечко, а вона все сама, все без подружжя та ласкавого слова. Випила гірку до'станку. У неволі змарнувала молодість, тільки й радощів було, що здибала в Туреччині свою ж панну Настусю. І так щиро полюбила її в турецькому гаремі... Обох однакова доля: зіпсуте життя, зпоторене до краю! Скільки таких от панночок тут з квітучої України засуджено злою долею жити за ґратами... У самого султана одалісок тих сотні... а то може й тисячі. Що як би в світі не було такого жахливого морду! Яке б то було щастя для християнського світу! Адже кожна з тих випещених красунь найшла б, напевне найшла б пару... Вигодувала б не одного сина-козака на втіху матері, виростила б лицаря-войовника, оборонця Рідного Краю... А тепер... в нудзі, підневольних лінощах живуть нещасні полонянки на безчестя, для гидких примх багатих везірів та всяких дуків-турків.

Що ж! зрештою і я добулася волі від старого султана. Байдужий він вже до всіх, хіба що горнеться до своєї Роксоляни та годить аби бодай чим догодити. Горнусь до неї і я, горнуся всією душею, не хочу ні волі, ні родини, не кину

її аж до смерти. Бачу, що я тільки й здольна розрадити її, нещаслива вона і в султанських шатах, побивається за краєм, побивається за сином, не знає як і затамувати своє нещастя: ходить до шпиталів, монастирів, донаторкою стала, жертвує на Боже діло великі гроші: легше мені, Оксаночко, коли допоможу чимсь хорому, дам милостиню вбогому... Сниться все малий принц: все казав: виросту, мамо, піду до козаків, піду з військом, щоб разом добути волі козацькому народові. І личком удався вилитий козак.

Таке казала та плакала-голосила. Бачилася крадькома і з старим ченцем Ізидором, сповідалася, виклала всі думи — гіркі роздуми. Втішав, як міг чернець, казав, може так було й треба, щоб відвертала мужа-султана від кривавих чинів, щоб був богобоязний та справедливий до скривджених. Добре вже й те, що слухається султанші, збирається ніби гарем розпустити, бо дуже вже Роксоляна допоминається того, мовляв, великий гріх чинити таке беззаконство, Аллах гнівається, бо й коран не велить так робити, краще щоб мав лише одну жінку... Мабуть, що султан розпустить своїх тих невінчаних жінок, на те скидається...

Мабуть випустить з клітки своїх пташок! Гм... що ж вони тоді будуть робити, сердешні! Загинуть небоги, адже жодна з них не вміє, аж ніяк не втне щось зробити своїми ніжними пальчиками... Аж ніяк!

Так журилася панна Оксана всіма і все роздумувала, як би пособити полонянкам, які й зараз ще не знають яке лихо може спіткати їх.

2

Як і завжди мовчазний султан сидів на гаптованих подушках у чув'яках із зігнутими носками і палив кальян. Проти нього, спершись на поруччя свого крісла, притулилась Роксоляна з якимсь питвом у руках. Час-від-часу скидала очі на свого посивілого владаря й тихенько зідхала. Вона теж змінилася: ніби на тварі була однакова і ледь рожевими вустами й прихованою доброю усмішкою, як і завжди, але в очах глибоко залягла невимовна туга й жаль

за тим, чому немає вже вороття ніколи. Роксоляна ніби схудла, це видно було по її маленьких пальчиках, що так швиденько вишивали хустку.

— Час би, пане мій, кинути журбу, облишити гіркі думи... Аллах знає, що робить... Журбою лиху не пособиш.

— Лізуть ті думи, як настирливі осінні мухи, не відженеш ніяк, — кинув султан, аби щось кинути.

Він помовчав і додав:

— Мої ліки, голубко, війна... На коні, в чистому полі на роздоллі якимось легше дихати...

— Пора й оговтатися, милий пане, не все ж і на коні та на коні. Час біжить так швидко, як й отой бойовий кінь. Бач, як посипав бороду вишневыми пелюстками. Слід загагаться з походами, подбати про себе...

— А що мені? — глянув султан на дружину.

— Я все думаю про той твій великий гарем, — вагаючись мовила Роксоляна:

— Я теж думаю про нього, — несподівано признався султан. — Великий він, то правда, треба б бодай половину розпустити.

— Коли мовиться про половину, то на мою гадку, я б і весь пустила на всі чотири вітри. Забава та важка, лягає вся вона на плечі трудівників, невсипущих ремісників та селян. Хай би вже бавилися тою дурницею молодші, а тобі, мій пане, не личить того робити.

Сулейман все пихкав і мовчав.

— Закон турецький такий, — нарешті мовив він, — та й сам Аллах дозволяє те великим достойникам... для спочинку, мов би в раю.

— Гм... Аллах адже благословляє одне подружжя, так написано в корані, — і султанша ткнула голкою в грубу книгу, що лежала біля неї.

— То так...

— Направду так, — хутенько озвалася султанша. — Того Аллахового закону додержується суворо весь турецький народ: всі мають одну жону. Багаті тільки вигадали гарем, а ховаються за всякі вигадки, такі закони, про які ніхто

ніколи й не чув. Я сама не могла вчитати того з корану, бо й нічого такого там немає.

Султан всміхнувся.

— Ти правдивий кадї (суддя), суворий кадї. Щоб ти зробила з моїм гаремом от в такому припадку, га?

— Ти, мій пане, вже чув мою гадку: розпустила б усіх, бо ті одаліски знудьгувалися у неволі. Відчини навстіж двері, як клітку — всі пташки вилетять на волю з веселими, радісними співами...

— Гм... то так, але...

— Що але, — вихопилася султанша. — Так і буде, як кажу: всі полетять.

— Куди полетять? Чи знаєш, голубко, що таке одаліска?

— Мабуть що знаю, бо й сама була такою...

— Ні, не знаєш, бо була ти нею недовгий час і не встигла розглянутися. Одаліска — це випещена панночка, біля якої упадають служниці, купають, масажують, догоджують. Живуть вони у великій вигоді, часом вередують, кожна має свою примху й ні одна не знає, що то таке праця, правда праця, праця розумом чи праця руками... Того вона не знає. Ти й сама бачиш це. Гарем дуже псує панночок, але його заводив не я, а діди-прадіди. Отже вважаю, що розпустити одалісок так не можна, бо то була би непоправна жорстокість. Розпустити треба, але робити таке слід розсудливо.

— Чому неможна? Адже всі хочать волі, сам кажеш, що знудьгувалися.

— Тото бо і є, що знудьгувалися... Тільки за чим нудьгують? За вільним життям і теж у великій вигоді, але такої вигоди, як у султана, вони ніде не найдуть.

— Чому!

— Не дістануть навіть у великого візера, бо таку розкіш може дозволити собі тільки султан, або хіба що дуже великий дука, та й того вони швидко пустять в старці, — сміявся султан.

— Одаліска на волі не знатиме куди йти і що робити, — вів своє султан. — Кожна з них не вмє робити, бо й пальчики у неї, як у райської гурії, з грубими руками тут, серце, не знайдеш, бо таких тут не держать, навіть кадї не схоче

держати такої. Правда, дехто з них на волі найде собі й пару, може навіть і щасливою, тільки клянусь пророком, найдеться дуже й дуже мало. Решта зів'яне, як цвіт пишний на морозі. Не одна заплаче, згадуючи султанського палацу, згадає й мене, дарма, що старий: бо нікого з них я не кривдив, правда, були випадки кари, але те не йде в рахубу. Зараз вони живуть і ніжаться, як котята на сонці, мені їх шкода! Волю я їм дам, це вже постановив давно, тільки ж треба все те робити обачно, адже треба найти і притулок їм добрий... не гнати ж просто на вулицю на дощ та холод.

Султанша підвелась, обняла великого Сулеймана й ледь шепнула:

— Я знаю, що пан мій добрий... Аллах нагородить тебе за ту велику добрість, а я теж з великою радістю допоможу в цьому скільки маю на те сил і вміння.

3

Роксоляна заклопотано терла лоба й розказувала Оксані, що думає робити султан з своїм гаремом. Її це дуже турбувало, бо й на правду треба було не тільки дати волю одаліскам, а й уміючи доглянути тих «дорослих дітей», як називала сама їх, бодай на деякий час. Адже в гаремі живе не одна й не дві одаліски...

Панна Оксана слухала з посмішкою. Новина була приємна, світла, радісна, як великодні писанка, але ж і складна й до якоїсь міри небезпечна. Небезпечна тим, що тендітних панночок може на правду похapatи вулиця, а вулиця дуже зажерлива на такі ласощі.

— То була би цілковита згуба, — хитала головою панна Оксана.

— Що б ти порадила мені й султану в такому випадку? — бідкалась султанша.

— Гадаю, султан так не пустить тих панночок на всі чотири вітри, — роздумувала подруга. — Мабуть же зробить нараду в цій справі з міністром-маршалком, кисляр-агою (старший євнух) та ще якимось старщинами. Здається затіяв він добре діло, але слід би пускати не всіх разом, а пово-

леньки гуртками... буде непомітно й без зайвого галасу, щоб не довідався весь Стамбул, а найпаче молоді турки...

— Чого ж ти їх боїшся? — нерозуміла Роксоляна.

— Почують, стіни розваллять, найпаче багаті: якже! пускають на волю найкращий крам з перших рук, одалісок з султанського палацу! Всі лізтимуть, мов би навіжені... Кажу правду, тут не до жартів чи якихось пристойностей... Без ножів не обійдеться.

— Ти мене лякаєш, про таке я й не думала! а тепер бачу, що й насправду забудуть своїх туркенів і подеруться на стіни... де сади: там почнуть хапати, коли ж довідається юрба, то і в палаці не врятуєшся. От біда!

— Віди ще немає, а коли зробимо гарненько, то й так обійдеться... тихо-мирно.

— Їх треба б поділити на гуртки, — роздумувала Роксоляна. — Є тут багато одалісок з чужих країв, проданих до гарему пиратами... Гадаю, всі схотять додому... Є нубійки, з центральної Африки суданки: їм треба допомогти грішми. Є такі, що рвуться на волю до милих, які весь час никають по той бік стіни: ці такі, що хоч і зараз самі перескочать по той бік: їх не здержиш і дня. Багато таких, що й зовсім зледащіли, з ними доведеться поморочитись...

— Таких висватають самі євнухи, — без жартів говорила панна Оксана. — У Стамбулі, та й поза Стамбулом є багаті турки-купці, вони й розберуть отих, що люблять ніжитись та вередувати...

— Я ні за які гроші не буду їх продавати! — гнівно говорила Роксоляна. — Це ганьба! я доточу ще й своїх грошей, аби тільки знала, що невільниця справді на волі, справді щаслива.

— Я тої ж думки і зовсім не збираюся торгувати панночками. Зроблять те євнухи крадькома, так, що ніхто й не знатиме... Тутешні звичаї я добре знаю. А от, що робити з такими, які і зовсім не схотять на волю. З тими найбільша рахуба.

— Хіба ще такі є в гаремі? — здивувалася Роксоляна. — Я знаю, що всі рвуться на волю.

— Отже й не всі, і багато не всі; багато зовсім зледащіло: звикли вони до розкошів так, що самі не підуть на волю,

бо вдачі вони всі млявої. Будеш силою випихати — почнуть плакати, благати, руки цілувати пожаліти їх, не виганяти, дозволити валятися на пуховиках хоч би й увесь вік...

— То вони можуть заміж вийти за багатія, — міркувала Роксоляна.

— Побачимо, як розвиднеться, — дратувалася й собі подруга. — Одаліска не така, щоб йти заміж: жодна з них не схоче родинного життя, бо все те вимагає праці, нагляду, всяких турбот щоденно, щогодини... Того одаліска жахається, бо звикла до розкошів, звикла до пестоців, звикла, щоб дбали, клопоталися за неї, а не вона думала про чоловіка чи там про дітей...

— Кепська справа...

— А то ж... звикла, кажу ж, до розкошів, її ті розкоші зіпсували, зробили лінивою, байдужою до всього... Така одаліска все лежить і мріє про лицаря... — вже сміялася Оксана.

Мимоволі всміхнулася й Роксоляна: вона вірила подрузі й бачила, що та каже правду.

— Побачимо, як буде, як подивляться на це самі одаліски, — мовила замислено Роксоляна. — Може яка схоче й на працю стати.

— На яку? — крикнула Оксана.

— Ну... там в саду вишні збирати, обрізувати кущі... гм... троянди підпушувати, гм...

Павна Оксана вже щиро сміялася.

— Обрізувати кущі, колоти руки колючками... Чого захотіла: меду з маком!

— Чого ж би вони тоді хотіли! адже треба чомусь вчитись: я, приміром вмію гаптувати, можу бути й дидаскалом...

— То ти, козачка, а то вони...

— Так чого ж би вони хотіли?

— Лицаря, лицаря, який би хопив кожному на вороного й помчав до казкового палацу, до казкових розкошів, а... не... до лопати і граблів!

Як казала панна Оксана, так на її й вийшло. Коли по залях було розліплено султанського фірмана про волю для всіх одалісок, на вільний «прощальний» вихід з султанського палацу, — одаліски не йняли цьому віри, просто не знали, як все те розуміти. Кісляр-ага просто й чітко розтлумачив усім, що саме написано в тому султанському фірмані, підписаному Сулейманом Великим та палацовим маршалком. А написано там так: всі одаліски з далеких країв і з самої Туреччини з сьогоднішнього дня вільні, вони мають право покинути палац хоч би й зараз, бо вже султану вони ні до чого. Ніхто не має права держати їх у палаці, ні намовляти жити у ясного султана. Дозволено жити ще три дні по всіх гаремних залях на збори й виїзд з Стамбулу.

Гарем тяжко зажурився... Коли тут не вільно жити, то куди йти, де дістати обід і за які гроші, де жити і в що одягтися? Всі нишком плакали у великій тузі.

Тоді до них прийшов старий маршалок палацу. Він відразу всіх заспокоїв:

— Я прийшов, — казав він, — розтлумачити фірмана про даровану вам волю так, як наказав те зробити наш великий султан. Ясний пан султан не хоче, щоби ви журилися та плакали, хоче він, щоби ви всі лишили палац не в журбі й смутку, а з радістю такою, як радіють по весні жайворонки, прославляючи Аллаха за велике щастя-волю. Адже є серед вас такі, що хотіли б якнайшвидше поїхати додому, до свого далекого краю. Султан допоможе таким панночкам, купить місце на кораблі для кожної і дасть ще й грошей на дорогу по 200 дукачів кожній. Є серед вас і такі що хочуть побачитися з ріднею або судженням юнаком, щоби й пошлюбитися. Султан вітає й таких, допоможе й таким: для кожної з них призначено 200 золотих дукачів. Є серед вас мабуть і такі, що хотіли б вийти заміж за багатого турецького пашу або купця, султан і тут стане вам у добрій послuzі й дасть добре віно. Є серед вас і такі, що не знають як дати собі раду, беспорядні і мляві. Таким добрий султан дає притулок на морському узбережжі, але під наглядом свнухів.

Отже ще раз кажу: великий султан не хоче сліз й розпачу, не хоче голосінь, бо й сам нещодавно перетерпів велике горе, втрату коханого сина наслідника султанату. Просить бути бадьорими, щасливими. Вас не забули, про вас подбають.

Тоді одна панна, знана усім як «Пухівочка», виступила з гурту й щиро гукнула:

— Дякуємо всі доброго великого султана Сулеймана за таку щедрю допомогу, молимося щоб Аллах дарував ще сина розумного й щедрого як наш султан та послав усій його родині і йому щастя, молодість й здоров'я на багато-багато літ! Ще просимо милостивого пана султана бути до кінця до нас добрим: на збори нам три дні замало. Просимо великого й могутнього султана дати на це більше днів.

— А скільки б ви хотіли? — питав міністер.

— Щонайменше місяць!

— Ні, того мало! — гукали інші, — треба нам аж рік!

Міністер сміявся:

— Хай буде ні по вашому, ні по нашому: шість місяців досить!

— Щиросердно дякуємо...

Полонянки повеселішали, де-хто вже брався й до танків: адже ж тепер вільні, інші співали, сміялися, обіймалися з радощів, але були з-поміж них і такі завзяті та нетерплячі, що вже лізли до вікон й торсали ґрати.

Але нараз почувся грізний окрик: то гукав з'іритований міністер палацу:

— Без гвалту! Коли схотіли жити тут шість місяців — мусите держатися порядку. Кисляр-ага тут старшина й мусите сидіти в послуху, а то недовго дістати й шкіряної торби та покупатися в Босфорі... А тепер йдіть всі до своїх заль.

Всі нараз притихли...

Минали дні за днями, а одаліски й не думали пакуватися. Гаремне життя мало чим змінилося, хіба що страва ніби трохи стала гіршою, але поки що цього ніхто не помічав,

зате в рухах сталося багато змін, найпаче вночі. Багато панночок не спало, постелі порожніли, бо до заль навіть ніхто й не заглядав: свнухи вже відійшли до нових клопотів: тягали стоси страшних шкіряних лантухів, носили якісь пакунки, стягали білизну, пакували чув'яки.

Ніхто не дослухався, що робиться в далеких алеях султанського саду. Там снували якісь тіні, чути було притишений сміх, клятьбу, свист сторожів, тупіт коня... Ранком можна було бачити зламані кущі троянд, відбиту в стіні цеглину, відчинені навстіж секретні двері на вулицю. Тими дверима вислизнула на волю не одна сотня полонянок. Одаліски зникали одна по одній, їх все меншало й меншало... Ранком заходив кисляр-ага, хмарно оглядав залю, напівсонних бранок, щось писав у листі і йшов далі.

У вестибюлі часто-густо можна було здибати бородатого пашу, або турецького агу (пана). Вони досить улесливо говорили з кисляр-агою, щось шептали і клали йому в долоню кисета...

Через місяць-другий порожніли вже постелі найкращих з кращих, саме тих, що мало говорили, мовчки жували лагоминки, або слухали тягучу музику старого кобзаря й нудну й довгу пісню не знати про що. Ці кращі добре знали, що не пропадуть: їх нетерпляче ждав багатий і правдивий принц.

6

Одного дня «вільні-невольниці», як їх жартома називав кісляр-ага, з жахом почули новину: розкішні купелі будуть замкнені щонайменше на пів року, можна буде купатися лише в ставках султанського великого саду. Одаліски зчинили репет:

- Такого ще не було, щоби турки не милися!
- Де купелі?
- Де басейни? — кричали з'іритовані панночки.
- Кличте сюди кисляр-агу!

Кисляр-ага відхилив лише двері, як його вже десятки рук втягли до залі. Він люто пручався, відбивався, але нічого не міг зробити і тільки несамовито харчав:

— Коли будете бешкетувати, всіх зашиємо до торби і в Босфор! Пустіть, шайтанки, порвали всю одягу... Давайте торби... давайте сто великих і нових торб! — несамовито гукав він у прихилені двері.

— Не смієш вже того робити! — кричали й собі одаліски, — ми вільні!

— Та й торб вже немає! — гукали інші... — повиносили та повикидали в Босфор порожняком...

— Торби зараз принесуть новісінькі, будете плакати та вже не помилуємо, — хрипів ага, важко дихаючи.

Щоби було далі — невідомо, але на крик й вереск натрапила султанша Роксоляна. Спокійно, як і завжди, вона спитала, що сталося.

— Все сталося за купелі, — говорила «Пухівочка», бо султанша чомусь дивилася на неї й ніби питала тільки її.

Вона була красуня й привередниця та штукарка на весь гарем. І тут вона найбільш кричала, бо найбільш любила купелі, не могла «дихати без тих купелів», як казали на неї, до всього любила й спочивати там на пухких килимах до півдня.

Роксоляна довідалася від неї, що кисляр-ага замкнув купелі на свій розсуд сам і посилає панянок купатися до озер. Там вони ніколи не купалися, до всього озера глибокі, а вода холодна.

— Нащо ти це робиш та ще й без султанського дозволу, га? — питала вона євнуха.

— Адже панночки вже вільні, а все сидять тут. Вони набридли мені і в залах вдень і в султанському саду вночі... Немає від них спокою бодай на хвилину.

— Тут будуть вони недовго, — казала султанша. — Ще кілька місяців і тоді всі залі спорожніють. Що будеш робити, коли панянок не буде тут?

— Спочиватиму... — буркнув євнух і пішов відмикати купелі.

Панночки святкували перемогу веселим сміхом, жартами. Тоді до Роксоляни підійшла служниця Заїра, яку султанша знала ще з перших днів свого життя в гаремі. Вона склала руки в долоні, стала навколішки і благально, як на молитві, почала просити:

— Ясна наша зірка! Правовірна султанша! Змилуйся над нами! Не жени з палацу і не дай загинути смертю безневинного немовлятка! Просимо, молимо, благаємо заступись за нас безневинних та безталанних перед ясним паном великим Сулейманом. Усім нам буде рішенець, коли виженуть з султанського палацу. Клянёмось робити найтяжчу роботу в палаці, саду, огородці, щоби заслужити, заробити на кусок хліба . . .

Роксоляна була вкрай здивована, зворушена до сліз. Коли ж побачила що всі панночки стоять на колінах, схиливши голови, вона й зовсім стривожилася.

— Не стійте на колінах! — казала вона, тулячи до рота хусточку. — Ви вільні, так само вільні, як і я, ваша султанша. Не годиться припинювати себе так . . . Чого ви хочете?

— Ми просимо всі і молимо свою матір-султаншу заступитися за нас перед могутнім володарем-султаном не гнати нас, що ось тут стоїмо, не гнати з палацу. Нам немає куди йти . . . Дозволь лишитися тут і заробляти на прожиток шматок хліба в твоєму палаці . . .

Роксоляна слухала, дивувалася, оглядала тендітних панянок, дивилася на їхні делікатні рученята й нарешті спитала:

— Якої роботи просите?

— Яку накажеш робити, те робити будемо сумлінно всі . . .

— І «Пухівочка»?

— І я буду робити з ранку й до вечірньої зорі, — озвалася сама «Пухівочка».

— Добре . . . я зараз скажу великому нашому пану.

Коли вийшла з залі, жодна не встала з колін, так і стояли майже цілу годину. Роксоляни не було довгенько. Вступила до залі жвавенька, але вздрівши картину молитовної мовчанки, зсунула брови і гнівно мовила:

— Я вже казала вам, щоб не стояли навколішках, бо то великий сором, рабська звичка. Зараз же підведіться! Великий султан наказав вам усім жити тут скільки бажаєте, бо ви вільні панни, можете й робити, коли є охота. Скільки вас тут у залі?

— Сотні півтори буде, — щебетала Заїра. — Матінко наша! Ми будемо слух'яні увесь час, будемо робити все, що накаже наша заступниця.

— Тебе то я знаю, будеш робити, — всміхнулася Роксоляна. — От що: ти будеш старшиною над всіма панянками під час роботи, йдїть до саду, там панна Оксана, вона скаже, що робити і покаже як робити.

9

В обідню пору всі панянки мали добрий обід: вони їли чудовий пілав, заїдали східними лаґоминками, пили солодку каву і слухали казки найкращого байкаря діда Касима. Кожна весело щебетала і кожна показувала пухирчики на маленьких долонях. Пухівочка поранила ножем пальчика аж до крові. Того пальчика всі гуртом розглядали й скорботно хитали головами, тоді кинулися перев'язувати й живосилом поклали хору в ліжку і прикрили двома ковдрами. Але хора все ж втекла з-під непроханої опіки, вона побігла до купелі і вже ніхто не міг витягти її з басейну.

Всі хлюпались до пізніх півнів і ніхто вже не думав, що треба ж вставати вдосвіта та йти до якоїсь там праці різати не куці, а пальці. Не думали, бо добре знали, що «милосердна мати-султанша» оборонить їх від усякої напасти й ніхто не посміє будити ранком.

З наказу султанші в султанському саду було наглухо забито секретні двері й знов поставлено сильну варту.

Тим часом, коли Роксоляна возилася з вередливим гаремом, великий Сулейман з намови джаншії Кара-Арефи спішно покликав діван. Вища турецька старшина мусіла була вислухати звіт Кара-Арефи про нову військову силу Степової України, ту силу, що своїми чинами загрожує не тільки Бахчисараю, а й самій султанській державі. Збито ту нову силу старостами черкаським, канівським та хмельницьким.

— Я чув про ту силу, — поважно мовив султан, — але мало чого знаю про неї. Здається наші яничари давно розбили їхню фортецю на острові Хортиці, а тих козаків розігнали байбарами. Тепер знову мова мовиться за тих башибузуків. Відкіль вони взялися? Хай ясний пан джаншія розповість про тих гяурів докладніше.

Ясний пан Арефа низенько вклонився і, стуливши руки в долоні, як на молитву, тихо мовив:

— Тих гяурів-козаків не можна вже розігнати байбарами. Я був у тих краях з наказу великого султана і достоменно знаю, що їх у новій Січі-Томаківці зараз є щонайменше двадцять тисяч муштрованих та вельми сміливих козаків. Таку силу навербовано тими старостами, землі яких лежать найближче до наших кордонів: в округах Канівщини, Черкасів, а найбільш з Степової України, осідком якої є нині такі міста, як Полтава, Лубні та Переяслав. Цим козакам допомагають ще й так звані городовики, тобто ті козацькі сотні, яким дають накази нападати на нас ті ж старости. А накази їхні завжди одні й ті ж: палити татарські аули в татарських степах та нищити наші сторожові ґалери на Дніпрових кордонах. Того мало: вони, оті січовики, настільки розпаношилися, що вже насмілюються нападати та гарбати землі, добро тих народів, які стоять під протекцією всемогутнього нашого володаря великого Сулеймана. Було вже кілька нападів на Молдавію, Валахію, недавно ці башибузуки взяли на абордаж чотири наші великі ґалери, побили турків-моряків та попалили кораблі. Відбитись не було сили, рештки нашої сміливої курти оговталися тільки вже в межах Балканів. Коли наша курта зібралася суворо покарати тих

вслоцюг, то вже не могла їх ніде відшукати. Сили того січового війська зростають з дня у день.

Коли ще королював у Польщі Жигимонт Старий, козаки боялися нас чіпати, татари навіть їздили в козачі степи з басмою і брали данину без спротиву, коли ж селянам не було чим платити, коли не допомагав і карбач, татари змушені були брати данину білим ясирем. Так було весь час, ніхто не нарікав ні на кого. Все було спокійно й мирно . . . Тепер, при новому польському королю Жигимонту-Августу II-му* і зовсім стало інак. Тепер з його наказу заведено городове козацтво, держава дає тому козацтву і харч, і сіль, і взуття, й одяг, а найголовніше — зброю дає. Я приміром довідався, що коронний польський гетьман Язловецький вже робить ліфат і то майже щороку. Виходить, козацтво й січовики всі у списках польського війська, законна польська сила, тобто це нове військо чинить розбій в наших землях з наказу польського короля та його всіх магнатів. Так виходить, бо вже й Січ Запорозьку взяли під свою руку такі старости, як Предслав Ланцкоронський, Дмитро Вишневецький, Ярема Сангушко та ще багато інших, імен яких я не здольний був добути.

Січовики побили багато татарів, а коли заступилися наші яничари, ті бузувіри не злякалися навіть і яничарів! Посікли багато їх і з тої битви ледве хто вернувся. Коли ми вдалися з скаргою до теперішнього короля польського, то нашу скаргу було кинуте на смітник, а січовики й не гадають стати на послух! Навпаки, добре знаю, що вони готуються до нових походів вже на побережні наші чорноморські міста. Цього ще не бувало у нас!

— Бувало вже таке . . . — буркнув кутирь джаншціс Касим-ага.

— Було, то правда, — злісно блимнув на нього джаншція Арефа. — Але ми їм скоро пообтинали пальці і ті козаки були присміріли надовго. Тепер же, мабуть з намови самого свого короля та зледацділих старост-магнатів знов по-

* Жигимонт-Август II-ий (1548—1572).

чинають ворохобити. Справа не така вже й легка, бо після всяких походів турецька держава тепер терпить збитки. Приміром: татари стали присилати нам й зовсім мало бранців, та й ті якось стараються втекти, коли не пильнувати; скоро наші галери не здольні будуть плавати по морю за браком невольників-веслярів: жоден чужинець не вміє так веслувати, як кайданик-козак. Якщо ж допустити тих козаків боронити свої землі та ще й чужі від наших переможців-яничарів, то збитків не можна буде і врахувати. Цьому слід покласти край і то якнайшвидше!

Діван мовчав. «Чубук-порадник» переходив з рук до рук: кожен смоктав кальян і мовчки передавав раднику-старшині те покручене диво. Нарешті султан хрипко спитав:

— Хто ті ворохобники-старшини з козацької Січі?

— Я вже казав найкращому і наймогутнішому пану над панами, хто ті старшини. Але вони часто міняються і невідомо де діваються, — поклонився Арефа. — Зараз я знаю твердо, що найголовніший завадіяка каневський староста Дмитро Байда-Вишневецький. Робить ліфат найбільш з Степової України, де сидить його родич — магнат Олександр Вишневецький.

— Хто такі кутирі? — грізно питав Сулейман, поглядаючи на писаря, який швиденько щось черкав до великої книги.

— Кутирів теж знаю, — кланявся джаншія. — Ярема Сангушко, старшина старий Молочай, молодий кутирь Зіновій Барат. Решта — все підпомічники на всю велику курчу.

— Добре... Ясний пан джаншія Кара-Арефа візьме п'ять тисяч яничарів, хай знов розженуть тих гяурів. Яничари люблять таке гаряче діло. Січове добро, що найцінніше заберуть собі та попадають на Ак-Майдані, гармати та гаківниці заклепають й зіпхнуть до ярів, решту спалять. Хай ще пошукають втікачів у плавнях, туди вони завжди ховаються, коли непереливки. Зробіть так, щоб жодного січовика не було на Січі ніколи. Чи весь діван пристає на таку мою постанову, а чи може хто має своє що приточити? — хрипів Сулейман Великий.

Весь діван впав на килими й цілу хвилину лежав без руху. Тоді Арефа підвівся й голосно мовив:

— Нехай ім'я великого султана Сулеймана буде прославлене у всіх народів з віку у вік. Хай будуть благословенні усі його мудрі діла в ім'я Аллаха!

Тоді підняв руку, як великий донатор і виконавець волі Султана.

— Що ще? — хмарно спитав султан.

— Хай Аллах благословить наш пишний край і все, що живе й буєє тут. О, великий володарю! Дозволь послати велику курчу татарської орди з додачою двох тисяч яничарів в Степову Україну! Там вже давно були ординці, а тим часом в тому на правду пишному краю наростало багато молодиків і хлопців і дівчат. Дозволь взяти великий ясир, білий і чорний: білий для гаремів вельможних візерів, чорний — на галерні весла, на рижові лани, на кунжут...

Великий султан підвівся й гнівно кинув чубука:

— Того не буде ніколи! — люто grimнув він. — Ніколи! Наш благочестивий народ вмєє те робити сам і мусить сам робити, а не чужими руками. Не смієте обертати його на ледащо, не хочу, щоб народ наш все виглядав дармової робочої сили, а сам бив байдики. Такий розбещений народ нездольний до військових герців. Таку зледащїлу Туреччину ворог забере голіруч. Роби, що наказав і геть з моїх очей!

Джаншія Кара-Арефа низенько вклонився, а сам подумав:

— «Бач, як догожає своїй Роксолянї! Годить... боїться, щоб не взяли гяуровського ясиру, шкодує козака, бо жінка ж бач козачка! І чим вона його приворожила, диву даюся! Не дурно ж точить на нього ножа синок-принц Мустафа, не дурно... Бач, що робить: не смій брати панночок, весь гарем розігнав, навіть принцу нічого не дав, найкращих забрали візері та паші... Чую, буде колотнеча!»

Думали, мабуть, теж саме й генеральні старшини: не до смаку був їм той султанський вибрик. Кожен боявся будь-яких нових чвар у палацу, кожен хотів якнайшвидше відійти в слухну годину геть від тих небезпечних чвар; від тих чвар вже заносило кров'ю, лязгом яничарських ятаганів: султан не схотів дати яничарам побавитися в козацьких степах, не схотів білого ясиру... Такого султана ще не знала Туреччина.

Сьогодні, як ніколи, весело й гамірно на січовому майдані, а ще гамірніш за січовою цариною. Тут вільно стояти всім, кому яке діло трапалося до січового товариства. Вся Вишневещина та й прикордонники Дикого Поля, де живуть найсміливіші «займанці вільних степів», всі знають скільки січовики-переможці дістали військового добра у ворога. Всі знають вже, що січовики спалили аж три турецькі каторги в Дніпровому гирлі, про що згадував і сам джаншія Кара-Арефа на великій султанській нараді. Всі знають, що січовики розкували кайдани невольницькі та разом з ними посікли турків й пустили з димом усі ті каторги. Скоро по тому розголос пішов по всій Степовій Україні про нову новину вже в татарських степах за Диким Полем: там січовики догнали ординців з білим ясирем, дець біля Струкових степів, вчинили побоевище, відбили ясир та й завернули назад гарби з пограбованим селянським добром. Отже багато селян та ремісників лаштувалося побачитись з родом-ріднею, обняти сина, брата, мужа; повезти гостинця, а хто й обмінятися з козаком якоюсь новиною, найпаче добути пістолу, мисливського ножа чи там доброго ятагана: хлібороб ходив за плугом з мушкетом за плечима, ремісник держав наготові пістолу.

Сьогодні неділя і люд хрищений їхав з усіх усюдів до січового кошу, всі розташовувалися з товаром та збіжжям у чистому полі лише для великого барату (міньби). Звезли хто що: пшеницю, борошно, мед, пшоно, рибальське знаряддя, коси на сіно для козацьких коней, пиво в барилах. Цигани й собі заметушилися: вони пригнали косяки напів диких огирів... Ті огирі похливно прямили вухами, іржали й

кожного необачного хапали зубами . . . Були тут й ситенькі воли теж на вимін, були й отари тонкорунних овець. Пригнали їх засмаглі чубаті чабани, що в степах жили кругло-річно і майже не знали, що то таке село. Вони поглядали зачудовано й тільки шкірили білі зуби та ляскали бай-барамми так, що навіть січовики приглядалися хто так жартує пістолями.

Січовики ходили валками, вони теж шкірили зуби, пересипали з долоні до долоні золоті дукачі, ковтки, ланцюжки . . . Інший держав на плечі що найменше з десятків мушкетів, за поясом пістолі, ще й стрілу встромив за вухо . . . Один з таких високий, огрядний, у пошматаній сорочці і з великою сережкою у вусі, але повитий чалмою з найкращого оксамиту з пишною китицею, щось жував і все держав у руках таке, чого ніхто не міг і розгадати. Всі тільки поглядали на цього велетня, що скидався просто тобі на мамелюка: з якого боку не глянь — мамелюк!

— Чого вилупив очі, як вівця на нові ворота! — гримнув він на чабана, який напавду задивився на цього мамелюка з Ливану.

— Та я хотів би помацати оце диво! — шкірив зуби чабан.

— Це диво не про тебе, магнатський лайдак!

— Отже й не вгадав, не магнатський я, а сам по собі й живу в Дикому Полі . . . — образився чабан.

— Он як . . . добре, що так, а то вже хотів почастувати сцим дивом, або й тим . . . — торкнув він важкого ятагана з коштовною ручкою.

— Я теж вмію частувати, — кинув і собі чабан, витягаючи з кишені широкіх штанів пістолю.

— А ну там! годі бавитися дурницями! — гримнув на обох старшина, що став тут невідомо й відкіль. — Це Охрім Небаба, — кинув він чабану, — ти його не чіпай, небоже, відступися геть, щоб не було, боронь Боже, великого лиха . . .

Чабан блимнув на велетня, сховав пістолю і мовчки відступився. Мамелюк моргнув й раптово гукнув так, що тихий селянин зняв шапку й здивовано оглянувся.

— Хто обміняє цього турецького кальяна на барило меду! А хто охочий на таку гарну міньбу! — гукав мамелюк. — Коли немає меду, давай десяток папуш тютюну... га! Коли не хочете мінятись, то й так візьму! — гримів він, оглядаючи натовп... — Кальян — ловка штука, коштовна, кована золотом.

— Неси сюди! — гукнув з гарби вусатий чоловік з шрамом на щоці. — Покажи, покажи, голубе... Такого ще не бачив! Йй же Богу, не бачив!

— Не бачив, так дивись, — кинув той до гарби своє диво.

— А як же палити його? — роздивлявся чоловік глека.

— Ось так і ось так: сюди впхнеш чубука, а сюди пускатимеш дим, — казав дивак, повернувшись задом й показуючи, куди не годиться.

Натовп вже брався за боки від сміху, сміявся й селянин.

— З тебе, бачу, великий жартун, пане брате, та й що за нього?

— Барило меду...

— Вибирай он... — і селянин показав куфи на гарбі.

Мамелюк підхопив одною рукою куфу, другою — дві паляниці й швидко забрався геть. Але скоро обернувся й знов гукнув:

— Коли буде не міцний, принесу назад і розіб'ю на твоїй голові.

— Оце січовик! правдивий козарлюга... — кинув хтось з натовпу.

— Цей не дасть наплювати в кашу...

— Чи бач, яка дзвіниця пішла... невже сам вип'є барило!

— Ні, я його знаю... то ж Охрім Небаба з самої Полтави: всяк його знає... Ото прийде на майдан, скличе товариство і всім по горнятку. Тоді знов на базар щось винесе.

Та полтавчанина вже не слухали: всі вп'яли очі у валку січового братства. Один такий собі й зовсім без сорочки (була спека) награвав на добрячій бандурі з блакитною стрічкою, дещо приспівував так, що з натовпу дехто й вуха позатуляв. Інші, чоловік з п'ятеро «садили гайдука». Наймолодший приспівував: «Коло кузні ходила», далі за гамі-

ром не чути було приспіву; біля натовпу всі стали, витираючи піт.

— Оцей пан продає саме то, чого нам треба, — казав бандуриста, моргаючи на барила.

— А що за кожне барило? — питає січовик з хижачькими очима й носом-дзьобом, як у шуліки. Був у дорогих шатах, вельветі та оксамиті, але все забруднене дьогтем, як квач.

Селянин з шрамом сплигнув з воза і скинув шапку решетилівських смушків. Оглянув низове братство й шпетно вклонився: видно з усього, що був у бувальцях.

— З таких лицарів, що держать нас на світі й боронять віру Христову — не беру нічого, ані шеляга! Все, що на гарбі — ваше, панство, гуляйте та нас, гречкосіїв, не забувайте!

— За це хвалю! — гукнув лицар з хижачькими очима — люблю! Дай же я тебе поцілую... — і він міцно обняв селянина. — А це тобі на підмогу, щоб магнати не лізли у вічі. Буде слухний час — приїдемо гомонити з панами-князями, — і він кинув селянину капшука з грішми.

Ватага покидала на воза барила й знов зняла куряву танками, в'їдливими дотепами, жартами та вихилясами.

— Що! продешевив чи заробив? — питає сусіда біля гарби.

— То такі... — мляво мовив селянин, ховаючи гроші за пазуху. — Заплатили, мов би за півсотні барил...

— Ова!

— Щедрий народ, ті січовики...

— Та їм ті гроші, що полова.

— Правду кажете... дай Бог їм здоров'я та сил.

В чистому полі по загонах іржали коні... Сюди приходили ті січовики, що вмiли купувати цей крам, як добрі митці. Оглядали мовчки, мовчки смоктали люльки й тільки вряди-годи кидали слівце:

— Косяк добрий! — говорив полковник Джміль.

— Так, адже з Струкових степів, там випасають он яких...

— То правда, вмiють ходити біля коней.

— А хто буде з вас старший? — питав сотник Байбара.

— Що хочете, мосьпане? — крутився тут же засмаглий циган. — Прошу, я до послуг вельможного пана.

— Що за весь косяк?

— Адже тут дві сотні, найкращих.

— Таких і треба... т'алеж треба ж і загнuzдати і привчити до сідла чи там до кульбаки...

— Хіба ж то велика рахуба для зацних панів-січовиків, — вигинався інший: за мить тих циганів збіглося десятка зо два.

— То чистокровки-араби, ми не вирощуємо квачів, то не коні, а змії, — вихваляв товар старий циган з батоном в руці.

— Обженуть якого хочеш ординця...

— Та й що за весь косяк?

— Три сотні золотих дукачів... товар з перших рук. Господи благослови!

Почався торг... Але тривав не довго: запорожці не любили цього і вже через п'ять хвилин передавали з поли в полу гроші. За мить цигани з гуком й ляском байбарів гнали косяк до січових стаєнь.

В іншому кутку зібрався гурт селян, серед них багато було й січовиків, здебільшого старшин або й простих козаків, але віку вже не молодого. Ці все розпитували селян з яких займищ, хто магнати, як живеться простому орачу під володарями-князями. Тільки в такий спосіб Січ-Мати добувала правдиві вісті з рідного краю, Польщі або й з далекої Московщини, якої мало хто й знав у ті часи. Добували новини не тільки на січових ярмарках, а й по великих базарях по всяких осідках.

— Відкіль, небораче? — питав січовик, кутаючи шаблю в кирею та з-під лоба поглядаючи на старого орача з млявими рухами.

— А з Вишневецьчини, з Вишневецьчини ми, — кланявся в пояс старий плугатир.

— Ти не бий поклонів: я не церква й не ікона, — на-смішкувато говорив січовик. — Мабуть цьому навчили тебе, сіромаху, дома оті пани-князі та їхні наглядачі.

— Та воно скидається і на правду, — смілівішав хлібороб. — Не поклонися пану, лишать на спині карб кармачем (нагаєм).

— Гм... хіба ж що, не здужаєш відплатити, га?

— Де там! може і здужав би, сили ще є, так набіжить їх отих панських посіпак стільки, що й по вік не збудешся халепи.

— Земля своя, чи в підсусідках? — допоминався настирливий козак.

— В підсусідках... Воно раніш був ніби й свій лан, ну а тепер кажуть що все панське, пан дістав від польського короля такий значить дарунок земельний «королівщину»; отож виходить земля вже не моя, тому то й став підсусідком.

— Важко?

— Ще б пак не важко: то орав та їв хліб з свого лану, а тепер з половини. Сутужно стало, скрізь чуже, податків... і-і-і... і поволовщина, і подимне, і посесорське, і ралець пану-князю... А постої просто зажирають, хоч тікай на Січ! — всміхнувся старий.

— Так чому ж не тікаєш? Адже ось я теж старий, а козакую.

— Хай вже буде так... — махнув рукою орач. — Адже й моїх двое у вас тут, вже й похрестились з турком-яничаром.

— І всім вам там, на Вишневецьчині, сутужно?

— Кому як... От приміром, хто пішов доглядати панське добро, чи там у варті гінцем служити, тому не погано, а всім нам, орачам, не мед.

— Ви б тікали на Вільні Землі...

— Тікають... Тепер вирости вже цілі слободи на межі Дикого Поля. Старости та їхні підпомочники бояться туди заглядати навіть з польськими жовнірами, ну а ми якось миримося з ординцями... тікають, хоч і ловлять.

— Хто ловить?

— А ляхи... Хіба не чули, як вони ламають нашу віру, обертають на католиків притьмом. Правда в межах Дикого Поля немає того: поляки просто жахаються зазирати туди, бо то не жарт попасти під аркана ординця або дістати кулю

з ярів від втікачів панцизняних. Ну а на Вишневецьчині вже чутки ходять, ніби замикають православні церкви.

— Он як!

— Так... Треба платити великі датки, тоді одімкнуть, а ні — так і буде стояти свята церква на великому засову. Ще коли старі Вишневецькі були упадливі до Христової віри, у нас не шастали езуїти, а тепер при молодому князю-католику стало куди гірше.

— І що ж, як ви?

— Так... терпимо наругу, терпимо святотацтво чужинця. Так вже кому увірвався терпець: були приміром такі, що топили по ставках і жидів-орендарів за наругу над нашою вірою. Пішла колотнеча, великі чвари. До чого воно дійде ніхто не знає. Одне тільки й можна сказати: жити стало так сутужно, що всі тільки й дивляться на Січ, на січове товариство... щоб, мовляв, пособило вигнати з України і орендарів церковних і ксьондзів-езуїтів.

— Так, так... — притакнув чорний, як жук селянин з косою за плечима. — У нас приміром у Нехвороці, замкнули були церкву, так люди зірвали заклепи, а верховодів ляхів повиганяли. Ждали жовнів, приготували й гостинця, та так нікого й не діждалися: люди вже не потурають.

— А в нас, у Липовій Долині на Золотошочині, — озвався молодий парубок у латаній свиті, — теж заклепали церкву, а коли люди притьмом не давали цього робити, — всіх закували в кайдани та повезли не знати куди.

— Хе!.. не знати куди! У Варшаву повезли до мідяного бика на смаження... — гукнув хтось з гурту.

— Нам як би Січ допомгла...

— Ми з Божою поміччю та січовими лицарями дали блад у Вишневецьчині...

— Просимо до нас у гості, погуляти, побенькетувати з княжатами.

— Ще не прийшов час, хай розгориться як слід, тоді неодмінно завернемо, — сміялися січовики, поглядаючи, як селяни звозили до засівів збіжжя, пшоно, сало, сіль, здавали тютюн, різну дещицю і всякий товар, все для Січі все

для козацтва, до якого липли знедолені й тулилися, шукаючи у того єдиного рятівника підпомоги від напасників-ляхів та покатоличених, колись православних, княжат.

2

Молоде козацтво вигравало на конях, багато мчало до тих байраків, що темною смугою синіли геть на обрію. Вони довідалися, що там отаборилися дівчата та ще молодиці з старими батьками. Приїзджі дали знати, щоби їхали сюди козаки, хто з ким хотів побачитися. Найпаче мріяли молоденькі побачити тих, з ким недавно кохалися та збиралися вже до заручин.

Тут теж було завізно, але не так гамірливо, навпаки, більш тихо, майже сумовито. Гомоніли більш про сподіванки, сподівалися діждати доброї години, стати на рушники та взяти шлюб по християнському, справити весілля, як годиться та тоді вже й міркувати чи стати «гніздюком», а чи козакувати, коли товариство покличе.

— Може обійдеться якомсь і без війни, — говорила молоденька жінка з дитиною на руках. — Побралися ж не так і давно, а от тепер і маєш: надумав кошовий вербунок, — бідкалась вона, тулячись до козака. — Куди ж він веде вас, отой Байда?

— Ще не знаємо... мабуть відбивати ясир, — казав молодий козак, обіймаючи жінку. — Бачиш, серце, — недавно відбили багато дівчат-полонянок... Скільки було радощів, скільки радісних сліз... Християнські ж душі було врятовано!

— То так, Степане. Тепер адже мабуть ординці не будуть нападати на нас.

— А Бог його знає, може навпаки, лютіші стануть, бо багато посікли їхнього брата.

— У нас гомонять скрізь, що орда вже не піде на Вишневеччину.

— Я такого не чув, у Січі такого не кажуть.

— По селах гомін пішов ніби султан заборонив ординцям і яничарам таке робити, наказав ніби кинути таке грішне діло, ніби про це клопоталася сама султанша Роксоляна.

— Яка султанша? — дивувався козак.

— Хіба не чув! Всі знають, що в того султана зараз султаншою, тобто жінкою наша таки пані з Санджарів, зветься по турецькому Роксоляною, а на правду ніяка вона Роксоляна, а православна християнка Настуся Висовська. Її знають усі старші люди, переказували як її ординці заарканили та й продали самому султану. Тепер вона у Туреччині, що хоче, те й робить, адже султанша, а султанші по турецькому закону все можна. Вона й заборонила походи на наш край.

— Уперше чую таке! — дивувався чоловік. — Правда, усі помітили, що орда ніби принишкла.

— Хвала Богу! — перехристилася жінка, — то все робить наша пані Настуся, дай Бог їй довгого віку та спокійного життя!

Майже біля кожного возу юрбилися молоді козаки, найпаче там, де красувалися дівчата у вишиваних сорочках та лепських плахтах: їхали ж вони до молодиків показатись, як годиться, шепнути, що не забула, шепнути, що ждатиме на весну та й стати на рушники з Великодного тижня.

— Тільки ж горенько з панотцем, — бідкалася дівчина, стоячи біля гарби.

Вона сумно поглядала на козака з темним вусом і карими очима. Той щораз припадав до коханої й зазираючи у вічі, тривожно питав:

— А що сталося з панотцем нашим, серце?

— З ним то нічого не трапилось, а от церкву замкнули, а ключа віддали Гершку.

— Якому Гершку і чому ключі від церкви опинилися у нього? — нерозумів козак.

— Хіба не знаєш? Адже польські комісари замкнули нашу церкву, а ключі віддали Гершку, тому, що держить корчму за селом: він заплатив даток за цілий рік.

— Хіба пани решетилівці не спромоглися на той даток?

— А тож, не спромоглися, бо даток великий. Просили он як не давати Гершку того ключа, так і слухати не схотіли.

— І що ж тепер?

— Тепер, приміром нам з тобою, серце треба буде стати на рушники, а в Гершка ключі церковні, он що! Мусимо вже кланятися Гершку, заплатити скільки скаже, або ж дати збіжжя лантухів з десять, щоб відімкнув церкву.

— Ох, лишенько в світі! — похитав головою козак.

— Та й то ще не все, — бідкалася дівчина. — Гершко дасть ключі за десять лантухів пшениці, так і тут перечепа — панотець: адже і йому треба відсипати незнаю вже кілька лантухів... Тоді вже буде весілля...

— Гм... добре весілля, коли пустять з торбами... весілля три дні, а цілий вік злидні, — буркнув гнівно козак.

— Не гнівайся Василечку! — тулилася до козака дівчина.

— І не гадаю на тебе гніватися, зозуленько моя. Хіба ж ти винна в тому грабунку... Гм... відїзджав — такого не було, коли ж це сталося?

— Недавно заведено такі порядки.

— І за Божу службу платите? — питав здивований козак.

— І за Божу службу, і за похорон, і молебень, і христини... за все треба платити... — вже плакала дівчина.

— То попросту жах, гвалт! — скрипнув зубами козак... — виходить польські комісари хотять пустити в старці усі наші села, всю Вишневеччину...

Обоє мовчали...

— Ні... — роздумував козак, — так комісари довго не накомісарять, такого січовики не стерплять, ні, ні... не стерплять, — казав гнівно Василь і навіть хопився шаблі.

— Приїдеш, Василечку, тоді побачиш сам, що діється по селах...

— Не треба мене і просити: приїду без запросин. Не сам, не сам... Будуть нас згадувати пани комісари, не минеться так й Берку чи Гершку... Згадуватимуть...

Ще зранку по січовому майдану блукав якийсь безвусий юнак, бурсак не бурсак, дяк не дяк: був у довгому каптані, підперезаний шкіряним поясом, на голові зібгана камилавка. Юнак замислено розглядався і якось лячно відступав, заглядівши ще здалеку будь-якого козака. Мабуть що боявся й зачипати когось з тих козарлюг. Скоро юнак завернув за стайні, за якими геть далі на горбі сяяв на сонці золотий хрест, то була січова церква Святої Покрови. Молодий чернець скинув камилавку, перехрестився на хреста і ладився мабуть до церкви. Але не зробив і двох ступнів, як зненацька наштовхнувся на Охріма Небабу. Цей вернигора теж мабуть чвалав до церкви, бо й чуба мав завинутого за вухо й теж кирею чисту.

— Чого штовхаєшся! — прохрипів козак і хопив ченця за лікоть.

— Даруйте, мосцивий пане, я ненароком, — кланявся чернець у пояс.

Небаба Охрім щиро засміявся.

— Не лякайся, не лякайся, голубе! Штовхнув на правду я тебе, а не ти мене. Ну, знаєш, клята звичка кожного зачепити, не обійдуся без цього. Ось йду до церкви: перед іконою Божої Матері дав зарік нікого не чіпати... бач гемонський ірод зараз же й порушив зарік: зачепив слабенького ченця. Прошу не гніватися і... тее... простити, бо йду поговіти і... прошу прощення.

І Охрім Небаба низенько вклонився без жартів, а чемно і навіть богобоязно. Чернець і собі знов уклонився і тільки шепнув:

— Бог простить...

— Гм... що ж ти за чоловік такий? — питав Охрім Небаба. — Захожий бурсак, чи може пиворіз? У нас таких тут до сто біса... гм... прости мене Мати Заступниця, знов согрішив, а ще ж і до церкви не дійшли, от що значить звичка!

— Я не бурсак і не пиворіз захожий, а служка, послушник тобто з Чернігівського монастиря, а звать мене Петром, приблукав же сюди по ділу.

— А-а-а... так, так... — притакнув козак. — Кажеш по ділу... гм... може хочеш скинути оцю одежину та записатися в козаки. Тільки скажу тобі по щирій правді — таких пан полковик не бере... ні, ні... собачий син буду, коли збрешу, не бере...

— Чому ж не бере? — насмілився спитати послушник.

— Дуже вже ти плохий... слабенький: от ік приміру, натрапить на тебе такий як я, торкне ненароком пальцем, а ти вже й замелькав ногами. Я вже бачу, не візьме і не проси! Наш полковник, прозивається Задерживіст, так той як скаже що, то мов відрубає по саме тпруті... і теревенити не буде...

— Та я спитав тільки так, а в мене діло є до пана Яреми Сангушки та ще до одного тут козака Зіновія Барата...

— А-а-а..., так ти б, голубе, так і казав, — стрепенувся Небаба. — Як же! Обидва голубчики тут і живуть, як же! вже давненько тут, обидва старшинами. Ти їх оце й шукаєш?

— Так, шукаю мабуть ще зранку...

— Гм... — сміявся козак. — Кумедний ти чоловік, бачу. Хто ж шукає мовчки та ще й всього лякається: треба питати... А нащо ж вони тобі?

— Маю припоруку від ігумена нашого Паісія, листа треба вручити.

— А-а-а... так ти б зразу й сказав, а то тільки воловодиш. Просто слід би вилаяти тебе, чортове опудало, та вже мовчу, зарік дав, бо говію. Ходімо лиш до церкви разом, там я їх, голубчиків, обох тобі й виволочу на майдан... ходімо!

В церкві не було завізно, але все ж повно: козаки вишикувалися, стояли побожно і часто клали поклони. Біля притвору старий панотець Леонтій сповідав і шептав молитви. Послушник і Небаба стали навколішки й кожен проказав молитву. Тоді козак шепнув:

— Саме раз прийшли до сповіді. А он і ті пани-старшини, яких ми шукаємо зранку. Зараз скажу, а ти тут зажди.

Згодом цей велетень підійшов навспинячки до послушника й хрипко шепнув:

— Казали ті пани, он бачиш у синіх жупанах: то Сангушко і Барат. Так казали зараз не годиться виходити з церкви, після служби Божої підійдеш, а я до сповіді... Прости, братіку, коли чим завинив...

— Бог простить! — усміхнувся послушник і став у кутку на молитву.

4

Змужнілі й навіть дещо посивілі пани Сангушко та Барат сиділи в старшинській світлиці й пильно дослухалися до того, що говорив їм послушник Петро з Чернігівського монастиря. А говорив він таке, чого обидва старшини ніколи й не сподівалися почути. Найшлися полонянки, яких довго скрізь по світу шукали родичі. Найшлася Настуся Висовська, наречена пана Яреми Сангушка, найшлася й Оксана Барат, рідна сестра старшини Зіновія Барата. Обидві живі, здорові, та бодай і не чути того, що за них передавав Чернігівський чернець. А передавав він правдоньку, святу правду з вуст ветхого деньми ченця-дидаскала Ізидора, що був колись добрим дидаскалом у Чернігівській школі, вчив молодь письма, вчив колись і молоду Настусю Висовську; тепер з попусту Божого та султана Сулеймана вже вона сама султанша, велика донаторка та щира патріотка козацького краю. Цілував той старець Ізидор хреста та євангелію, що бачив своїми очима Оксану Барат, говорив з нею не раз і не двічі: Настуся, колишня його школярка, Настуся-полонянка живе в султанському палаці султаншою, Оксана дістала волю, але не пішла від своєї коханої подруги-султанші, живе при ній довічно.

Сиділи мовчки, мов заклакли, мов громом прибиті, мов прикуті важкими кайданами у темній темниці.

— Що будемо робити, пане брате? — нарешті мовив пан Ярема, тяжко зідхнувши.

— Неймовірне діло! — простогнав Зіновій Барат, — неймовірне... і я все ж помандрую туди, хоч би то було й саме пекло. Хочу бачити сестру, хочу почути її голос, почути бодай слово і... тоді... — він не доказав і махнув рукою. Доказав пан Ярема:

— Тоді підемо з кошовим Байдою на того клятого Сулеймана, що занাপастив віку і нашого і наших найкращих паночок . . .

Послушник низенько вклонився, витяг з камилавки зашитого там листа і тихо мовив:

— Не годиться козакам так тяжко побиватися та сумувати, панство. Все від Божої волі. Не треба сушити себе незримим, тим, чого небачиш, бо і в біді чоловік все живе під Божою рукою . . . Станьте краще на молитву і розум ваш да просвітлиться. Щоб ліпше роздивитися, ось візьміть листа від самого ченця-дидаסקала Ізидора. Там, мабуть, цей преславний чернець пише вам справедливе слово, бо чоловік той сугубо мудрий, акі змій.

Старшини, дуже стурбовані, стали читати і листа.

Чернець дидаскал з Константинополю писав докладно теж саме, що вже передав козакам — старшинам послушник Петро. Правда, чернець передав докладно про казкове життя обох полонянок і найпаче про дивну долю Настусі, яка змінила ім'я та не змінила серця і хоч стала Роксолянкою в мусулманському обряді, т'алеж завжди молиться Богу, як правдива християнка з купелі. Своїй долі скорилася, як скорилася й султану Сулейману, скорилася у великій скорботі та неволі, в неволі повила й сина . . . Цей невірний гріх покутує вона молитвами, щедрими дарами на шпиталі та ще й заступництвом перед своїм султаном-мужем за свій скривджений народ козацький, що терпить наругу від польських езуїтів.

З попусту Божого козацький край втратив найвірнішу християнку, милосердну донаторку і побожну православну жінку. Вини її не треба шукати там, де її й не було ніколи, винні владарі князі, що не дбають за свій народ.

Таке писав дидаскал Ізидор двом козакам, які мовчки, зціпивши зуби, здали цю страшну справу на суд Божий, суд, який може розв'язати лише скам'яніле серце й гостра козацька шабля.

— Божий суд розсудить нас з тими клятими ворогами-турками.

Не було ні зідхань уже, ні молитов . . . Козаки збиралися в похід.

5

На нараду скликану кошовим Байдою, зібралися майже всі січові старшини, пани полковники та й усі підпомічники низового товариства. Говорив пан кошовий, високий, смуглявий чоловік, з невеликим вусом і чубом на голеній голові. Панство слухало без гаміру, мовчки, передаючи товариську люльку з рук до рук.

Пан Байда казав:

— Ось вже кілька десятків літ минуло, як козацтво закладає третю за рахубою Січ. Січ вже тепер, на наших очах починає міцніти, набиратися сил. На наш заклик рятувати рідний край, потяглися до низовиків знедолена, скривджена панами-ляхами голота. На перших порах Січ була не такою, була слабою, нездольною на великі чини. Т'алеж славний козак-князь Михайло Глинський не вважав на це, а зняв повстання проти польсько-литовського короля Жигимонта Старого, того короля, що притьмом не хотів випускати з своїх ціпких рук України. Під Оршою козаку Глинському не повелося, як ви самі здорові знаєте, тому що дехто з православних князів-магнатів не схотів дати йому підпомоги двірськими козаками, Січ же тоді не спромоглась на таке, щоб підняти Київську державу, завалену Батием. Тому, кажучи, Глинському й не повелося. Але святої тої справи ми, січовики, не занехали! Ні! ми не подаруємо польським королем того, що зараз вони чинять в нашому краю, не подаруємо панщини та знущання над нашою вірою.

Т'алеж все це, як то кажуть, домашня справа: хай ви зриває, а в слухний час найдемо чим відбитися від поляків та їхніх помічників-езуїтів. Зараз на шиї у нас інший, більший клопіт — Туреччина. Чомусь султан Сулейман гадає, що кордони його краю лежать так далеко, що сягають навіть самої Вишневецьчини. Тому саме запопадливо плюндрує наш край, а щоб не заважало козацтво, ось вже вдруге руйнує Січ. Того мало: майже щороку той султан шле польському королю скарги на січове лицарство, скаржитися, що па-

лимо його сторожові каторги в самому Дніпрі, не даємо ординцям брати у нас білий ясир. А що ж король, боронить нас? Де там... король-боягуз боїться турків, кланяється султану і загрожує нам своїми кварцяниками. Тим часом султан господарює вже у всіх Балканах, загарбав Молдавію і з іншого боку моститься сісти нам на шию. Молдавський господар зараз просить підпомоги відбитися від турків, які вже добре осіли в тому краю, обложили важкою даниною всю людність так, що й сам господар мусів тікати з Сучави. Коли не дамо підпомоги, турецька повинь залє скоро і всі сусідні держави. Я радився з Москвою, але там нічого не сказали: той bestiальний народ любить загібати жар чужими руками, сам же нічого не дає, навіть не обіцяє. Те ми вже добре знаємо по князю Михайлу Глинському, якого вони задушили в тюрмі, а небогу Олену Глинську — московську царицю отруїли. То небезпечні приятелі і ми, як знаєте, відступилися від них давно.

По радній світлиці пройшов гомін, рух, хтось кинув люльку, хтось гримнув:

— Ніколи козак не буде брататися з москалем-душогубом!

— Москаль — рогозяна душа!

— На язика медок, а на ділі холодок...

Кошовий підняв руку:

— Самі знаєте, пани-брати, як багато маємо ворогів... з усіма не впораємося, навіть і за допомогою молдавського господаря...

— Що гадаєш, батьку, робити?

— Роблю вербунок... Наші меткі козаки розсипалися по всій Україні, кличуть сірому на Січ, кличуть кидати панські фільварки, тікати від панщини, кличуть збройно відбиватися від ворога, який навідає з усіх боків. Та Січі ніхто не здолає: турок боїться нашого коша, бо побачив, що й сторожою не візьме козацтва, король польський теж боїться нас, бо ми вже били не одного разу його кварцяників. Добре знаємо, що Польща зараз не піде проти нас, бо має рахубу з Москвою. Отже мусимо, поки не пізно, помірятися з силами з самим султаном турецьким: слід допомогти молдавському господарю, викинути геть того турка.

Вже дали знати й сербам, які ще не забули Коссового Поля і рвуться встромити ножа у Сулейманового кендюха, як те вже зробили вони з султаном Мюрадом... Треба саме в Молдавії спробувати сили, а там, як Пан-Бог дасть... Чи так я кажу, панове?

— Так, батьку, так!

— В похід давно треба, не годиться ледащити...

— З спання не буде коня. Що діло то діло: яничари вже давно просяться на козацького списа.

Тоді став говорити пан Ярема Сангушко:

— Василь Глинський, рідний брат князя Михайла часто остерігав січове братство від того турка, казав приглядатися до того кусючого азіята, який в застрашаючий спосіб проковтнув усі Балкани. Мусите не забувати цього: кошовий каже діло і нам треба за всяку ціну відіпхнути, собаку, геть далі від кордонів за всяку ціну, а тоді вже будемо говорити з князями-магнатами чому угинаються та не хотять давати дворових козаків на підмогу Січі-Матері. А що до польських езуїтів, то кіш вже просив київського митрополита передати це діло нашим найкращим панотцям, щоб по всіх православних церквах на службі Божій казали казання про наш дорогоцінний скарб — дідівську віру та її красу, найкращу від всякої іншої. Того ж митрополита просили удатися до короля польського Жигимонта II-го з суплікою заборонити езуїтам чинити у нас по епархіях гвалт. Є у нас святі отці, які вже давно друкують у київській друкарні свої оборонні казання на захист нашої старої віри. Коли й це не пособить, тоді будемо говорити з ляхами іншою мовою.

— Без підпомоги великого діла не зробиш, — озвався старий осавул Молочай. — Треба зрушити поспільство; коли панство призволить, я сам удамся до князя Олександра Вишневецького підсобити двірськими козаками: адже там зараз не дуже сутужно, ординців не чути, коли несхоче, — кликну займанців на свій розсуд, в Дикому ж Полі живуть, призвичаїлися до татарви, сплять з рушницею і Богу моляться з рушницею. Знають по чому ківш лиха.

— Рушай, пане осавуле, рушай... А ми всі хоч і сьогодні в похід на турка.

— Що ж казати молдавським послам? — допоминався кошовий: — згода в похід, чи ще трохи облежимо боки?

— Коли ж то ми були лежобокми, — образився бунчуковий Горлодер. — Ще такого не чували, ні, ні! Не чували, мосьпане, бо здається, жодного немає тут «гніздюка»: коли треба, то й треба, я сам приведу сотню таких, що всім яничарським коням поперебивають ноги, а відомо, яничар без коня не яничар, а кізяк: бери його голіруч.

— Виходить, всі в похід! — гукнув кошовий. — Тоді хай пан писар так і пише молдавському господарю: мовляв, скоро прибудемо в гості. Коли саме козацтво засвище похідну пісню, скажемо пізніш. Так чи так, а баритися не будемо. Тим часом хай пан осавул з Баратом та Молочаєм метнуться до Лубень, а може гукнуть і в Дикому Полі де якій сіромі, маслом каші не попсуємо. Перекажіть і бунчуковому Охриму Небабі, щоб вже лаштувався: з ним щодня рахуба — коли не б'ється з ким, то все ж гасає у полі, виглядає ординця. Боронь Боже, може загнався до авулу, тоді пропав козак ні за понюх табаки. А козак же — золото, вже в поході дамо роботу, не буде нудьгувати.

6

Ще сонечко ледь благословило на Божий світ, як вже чотири січовики виїхало з січового двору на великі простори: їхали пани-старшини: Сангушко, Молочай і Барат. Четвертий притьмом причепився до них Охрім Небаба. Панство не дуже й комизилося: цього козака-нетягу кожен залюбки взяв би, бо як не як, а в прикрости якій заступив би на правду добру сотню запорожців. Прикрих же випадків у ті тривожні часи траплялося ой-ой скільки! В степах вешталися хіба ж тільки козаки! Вешталися тут і литовці, нюшили, як хорти й ординці, різні заброди, харцизи і все, як водилося тоді, не великими валками. Наскочать так чоловіків з двадцять на займище обачного хлібороба й притьмом лізуть до хати або землянки того вільного орача, заберуть все, що годиться тим розбишкам, ще й заріжуть на прощання. Бувало й так, що обережний хуторянин назирне та-

ких гостей вчасно, сховається з підсусідками, вистромить з криївок гаківниці і крешить так, що вже пройдисвіти не знають куди й тікати: кидають поле, кидають худобу, а хуторяни все б'ють.

Тож три вершники охоче взяли до свого гурту й бунчукового Охріма Небабу. Небаба вмів не тільки битися навіть голіруч й зубами, вмів він і повеселити товариство жартами чи якоюсь будь сміховиною.

Їхали мовчки, палили люльки та поглядали на степи, що влітку процвітали пишним цвітом. Цього літа перепало багато дощів і трава та всяке зело буйно все розрослося, подекуди так, що й людина могла сховатися. Майже біля кожної квітки снували бжолі, дзичали джмелі та миготіли барвисті бабки...

— Яка тут сила тієї Божої трудівниці-бжолі, — говорив замиловано Зіновій Барат.

— Ти, пане-брате, не дуже мудруй та роздумуй, встро-мивши носа у будяки, — озвався Небаба, поглядаючи не на квіти, а на далекий обрій. — Щоправда то правда: степи наші такі, що мабуть ніде й не найдеш таких, довелося ж бувати в світах, а таких не бачив. Та все ж, голубе, коли я дивлюся на праву руку, мусиш дивитися на ліву, такий козацький лад.

— А я ж куди буду дивитися? — всміхнувся старий Молочай. — Бачу, вмієш порядкувати.

— А хіба ж ні! Ви, дідусю, дивіться на боки, бокаса давайте... ну а пан Ярема хай дарує: йому треба оглядатися на потилицю.

— Це напrawdę важкенько! — вже сміявся пан Сангушко.

— Так... назаду найгірше, але що ж поробиш: напасник завжди любить нападати з-заду, нападати зненацька. Щоб було легше, раджу сісти задом до кінської гриви, тоді й зовсім буде легко.

Всі сміялися.

— Щось ніби «кендюшить на серці» — так ні до кого кинув Небаба.

— Ти мабуть, голубе, бурсак? — здивувався пан Сангушко.

— Побував скрізь, не минув і бурси, — нерадо озвався той.

— І скінчив науку?

— Став був уже ректором, та якось сталося ненароком намяв чуба одному пііті, до шпиталю віднесли, а пан ректор так з'їритувався, що не схотів простити, казав забиратися геть, ніби я біду яку вчинив. Я правда не хотів, так зібралось чимало тих гемонських бурсаків уночі, зробили мені «пімфу», від якої я ледве очунав і таки живосилом попросили...

— А тоді ж що?

— З досади пішов на Січ і оце, як бачите, служу вірно товариству.

— Тут краще, мабуть?

— Куди там... Тут же не боронять бити ворога — це раз, — загнув він пальця, — до всього можна їсти до несхочу, це два, — і він загнув другого пальця. — Це ж вам не бурса, де давали їсти тільки видавцем, а тут... ік приміру, зараз у мене киндюшить на серці, тобто сказати християнською мовою, я дуже їсти хочу, бо виїхали ж рано, а в роті не було й макової росинки, з'їв тільки краєць хліба та шматок сала, аж, ну ніщо! Тоді, що я роблю: не питаючи гемонського ректора, бодай він хоч і зараз подавився галушкою, плигаю з коня, збираю сухого хмизу і варю куліша.

З тими словами сплигнув на м'яку траву, саме біля степового озерця, стривожив коня й пустив пастись. Товариші мовчки дивилися, тоді всі разом теж плигнули з коней і стали гуртом готувати сніданок.

— Добре б кашу з качечкою... — мружив око пан Барат і вже націлився.

— Тривай! куди цілишся? — злякався Небаба.

— А на качечку...

— Бійся Бога! Кожна куля в степу — велика нахідка... хто тебе, дурня, вчив так робити? Я ось зараз голірuch... он у тому малому гайку... дрохва...

І всі побачили, як той велетень нараз впав у траву і обачно поліз до гайку. Через п'ять хвилин зчинився крик, пташиний гамір... Цілий табун дрохв промчав у степ, тоді все стихло...

— Мабуть наш Охрім промахнувся... — приглядалися всі до гайка.

— Довгенько щось немає...

Нараз козак підвівся: всі побачили в руках велику дροхву вже з відрізаною головою, обскубаною й промитою в чистій джерельній воді. Він витерав піт і ножа, але всміхався щасливо і ще здалеку гукав:

— Не журись, братва! Маємо сніданок гетьманський... це молода дрохвочка, — облизував він масні губи, — саме для нас: ми квапимось, а вона, голубочка, звариться он як швиденько.

— А все ж, братці, важкенько було вловити цю птицю, гірш як з ординцем битися, бий мене сила небесна, гірше... Навіть легше заговорити пана ректора, ніж піймати дрофу: дуже сторожка птиця, — говорив Охрім Небаба, наминаючи величезну «ніжку» та ковтаючи гарячий куліш. — Молотіть, косарики, молотіть, бо ж і сам Бог благословив козака на таку їжу...

— Тоді, здається, козаків не чути було... — кинув Барат, смокчучи кісточку.

— Кажеш — не було... не вірю цьому: адже ж і в святому письмі говориться про козака «Не слухай брехень! хто тобі збреше, дай йому в зуби або в око»... О!

— Скільки живу на світі, а такого не читав у святому письмі! — щиро сміявся старий Молочай, витираючи вуса.

— Я теж такого не читав, — озвався й собі пан Ярема.

— Як же не чули, не читали, — іритувався пан Небаба, беручись за другу ніжку. — У нас в бурсі читали всі бурсаки таке за око і за зуб, правда, те святе письмо було не друковане, а тільки писане, згадую над тим письмом трудилися всі бурсаки, тільки чомусь крилися з ним, щоб бува не побачив пан ректор... Як же! я сам читав...

Пан Барат збирався щось казати, як раптово почувся постріл... другий, третій... Одна куля задзичала біля вуха велетня-січовика і всі разом пружно скочили на ноги. Стріляли з-за березового гайку і вже чоловіка з п'ять бігли впрост до хмизу й казана.

— Давай, собака, рушницю... давай! — несамовито гукав якийсь вовкулака в легенькому, але драному азімі й нараз впав.

То пригостив його так пан Небаба: в руках держав задимленого мушкета німецьких майстрів; за поясом була пістоля, а в зубах шабля. Саме тому він тільки щось белькотав та махав руками... Справді, з ліску бігло на підмогу ще з п'ятьох таких же завадіяків-заброд. Небаба взяв шаблю в руки, плюнув і вже гримів:

— До мене, катюги, до мене на одну руку всі!

Але вмить побачив, що два напасники вже сиділи на спині старого Молочая і крутили йому руки сирівцем. Ще мить і свиснув аркан: розбишака гепнув на землю, пручаючись вирватись з петлі, як гадина. Барат і Сангушко впади на землю і стали палити по напасниках. Один з тих, що біг на підмогу своїм, забіг за пеньки, побачив відкіль стріляють і став й собі палити по кущах... На бігу стріляв й картав усіх такою лайкою, якої не чув навіть Охрім Небаба. Він тільки похитав головою й буркнув:

— Ото лається, личина! Мабуть москалина!... так і є... з рудою бородою. Ось я тебе...

І він став стріляти, стріляти й цілитися безнастанно. Нাপасники стали як стій, коли побачили рудого москаля на землі без рушниці і шаблі. Небаба позабирав зброю собі і мчав, як розлючений вепр просто на волоцюг... Ті побачили, що з трави вискочили ще два козаки, яких вздріли щойно, круто повернули, вдарили по конях й тільки їх і бачили.

— Диви! — витирав піт пан Небаба. — Де ж вони взяли коні, були ж піші! Чи не наших часом покрали!

Кинулися шукати, але коней ніде не було. Небаба став кликати і почув іржання: коні іржали в яру. Ніхто не бачив, як ті напасники пов'язали січове добро і ладилися гнати козацьких коней до своїх авулів.

— Коли крали коні, то виходить напали тільки ординці, — постановив Небаба, радісно оглядаючи коненят, виведених з яру. — Хвала Богу, що нас не побили, — хрестився Охрім.

— Не побили, то так, — кинув Сангушко, — а двох ніби й немає...

— О, Господи! де ж вони? — озирався козак.

Старого Молочая нашли в густій стоптаній траві з кривавими смугами на шиї. Він стогнав і все просив води. Козак-бурсак зараз же добув горнятко, напоїв пораненого й став обмацувати шию.

— Треба зараз же холодною водою... Найкращі ліки в такому випадку, мокру хусточку покласти... — бурмотав він, — то не страшно... відійде, добре знаю.

Поки возився з старим, пан Ярема відшукав і Барата, відшукав теж у траві. Зіновій сидів заюшений кров'ю, спльовував і мружив очі.

— Що тобі? — прихилився до нього пан Сангушко. — Поранили? Де рана, я її не бачу.

— Та ось, намацав на плечі. Воно й не так мабуть і болять, як крові багато вилив напасник-ординець. Ординці ж напали, бодай на них чума! Добре, що трапився Охрім, той дав лад тим бузувірам... Невже всіх посік!

— Ні, тільки трьох...

— А решта?

— Втекли... хотіли коні забрати, так не дали. Сиди тихо, я зав'яжу рану. Ну, от так... Тепер випий перцівки від лихоманки: козаку ці ліки пособляють найкраще. Тепер ходімо до коней... та мерщій тікаймо з цих ординських сел. Заблукали бач далеко так, що можна сподіватися й відплати: того й гляди набіжить вся орда.

Поранених всадовили на коні і галявина біля берез та озерця нараз спорожніла. Не скоро з яру висунулася татарська гостроверха шапка, тоді обережно зирнули вузькі очі ординця: довго дивився в той бік, куди помчали козаки й нараз шапка знов зникла в яру.

Вже без будь яких приключок козаки смерком в'їхали в слободу, де жила колись уся родина панства Глинських. Тепер тут було тихо, слобода велика і люд все орач в орача.

Ніхто вже не знав де поділося те панство, що так колись гучно жило тут у просторих палатах на неозорних степах. Призабули навіть старі діди не тільки суворого магната Юрія Глинського, ба навіть не пам'ятають його сина вельми бундючного магната князя Михайла, колишнього маршалка польсько-литовського короля Олександра, першого московського царя радника, владаря великих маєтків у Турівській землі та ще в Степовій Україні. Резидував часто в Глинському* й на Вишневеччині... Як правдивий козак князь любив свої степи, річки та байраки. Жив тут ціле літечко, вигравав на баському коні з сусідами-дуками, розважав зацних вельмож ловами на пологлих сарн, ризиковними ловами вепрів у приворсклянських плавнях... До пізніх півнів гриміли музики, вибухали раз-у-раз штучні вогні в темному небі серед блискучих зірок, бенкетували за столами, що вгиналися від смачних страв, дичини, різних овочів... Де поруч смажених у сосах вепрів стояли кришталеві карафи із заморськими винами, завезеними із Бургундії, Токаю та й ще департменту Шампані... Веселе панство вигукувало тости, найкращі лицарі манірно танцювали французького менуета з тими дамами, красу яких оспівали найкращі поети, починаючи від божественного Данте й кінчаючи ніжно-чарівними піснями неперевершеного Петрарки.

Минулося... призабулося... Прокотилося луною по ярах та гаях Вишневеччини й загубилося далеко десь в кришталевих водах тихої Ворскли та примхливої Сули.

Рік за роком скочувався у провалля небуття, заростали шляхи терниною, ті шляхи, якими вигравали магнати-лицарі в бравурних походах на Мазовщину, на Лівонію, на азіатську Московщину... Рік за роком скочувався у безвість, бо й старі діди вже стали забувати ту гамірливу блискучу кінноту бундючних панцерників. Але ще мерехтіли де не де вогники ближчого минулого... Згадували князя Михайла

* Глинське — село на річці Сулі, за князів Глинських невелике місто; ще й до наших часів збереглися вали колишньої фортеці, побудованої тими Глинськими, як захист від ординців. До 1917 року значилося заштатним містом в межах Полтавщини.

час-від-часу, приходили вістки на Глинщину, вістки дивацькі, дивовижні... Прокотилася чутка, що князь бився з польсько-литовським королем... За що? Гомоніли тихенько на вухо, ніби князь Михайло бився за Київську державу, за нашу землю, за козацький народ... Бився по козацькому: сміливо й чесно та не повелося йому... По тому зник десь, мов у воду впав. І знов усе замовкло, заніміло...

Т'алеж не скоро ще раз прокотилися грізні вістки, прокотилися по всій Вишневещині й Глинщині: найшовся «наш князь», найшовся у Московщині, не згубив ні свого ім'я, ні свого добра... Більш того: небогу княжну Олену Глинську видав заміж за московського царя й сам став біля державного керма поруч того ж царя... Така пішла чутка поміж поспільством Степової України... Та чи довго ж так було? Бог же його святий знає... далекий то край, а чутки глухі — не дочуєшся правди, хоч як прислухайся... невиразні, неясні вістки доходили... Аж тоді стало видно, коли одного разу, літньої пори промчав селом гінець і гукнув так, що вже всі почули:

— Правте панахиду по своєму князю! помер десь у неволі в тюрмі...

Христилися люди, шептали молитви, панотець Діонісій правив панахиду і люди більш вже не питали, та й не було кого питати...

Тільки не так давно приїхала дружина померлого князя. То була та сама княгиня, якою пишався князь: була з роду Сангушок і вродлива, як полева квітка... Тепер зістарілася, змарніла, посивіла... В церкві щотижня вистоювала службу Божу, перед усіма мирянами стояла бліда, як з воску ліплена, не спочивала і в кріслі, що тут же стояло біля неї... Роздавала милостиню, давала щедрю данину на церкву, пособляла вбогим. А що найгірше правила панахиду не тільки по мужу, а й по своїй небозі Олені Глинській, московській цариці.

Невідомо відкіль і як хрищений люд довідався про долю тої красуні Олені в далекій Московщині: померла скоро після дядька Михайла й вона, померла наглою смертю. Пішли вперті чутки, що велику княгиню отруїли царедворці, які

боялися, щоб бува не захопила влади самодержавної цариці, як того дуже допоминався її помічник-москвин Телепнев-Оболенський, він же і її прихований ворог.

І тепер в княжих палатах віє холодом і тхне пустою. Княгиня замкнулася, не видно ніде, все на молитві та на молитві. Пишний сад княжий заріс бур'янами, болиголовом та чортополохом, заглухли в кропиві запашні квітники, відлетіли солов'ї, тільки й чути уночі страшний сміх пугача та ще у вітряну понуру ніч на споришових доріжках блукає привід, голосно плаче-туже аж до пізніх півнів... Ходить там отруєна цариця — велика княгиня Олена, плаче та побивається в журбі та безталанні в лютій недолі.

Люди обходять той княжий здичавілий сад далекими дорогами, а зачувши дитячий плач, христяться та мерщій тікають до своїх хат, беручи на важкі засуви й ворота.

8

От до цього саме понурого й лячного палацу вже смерком приїхали пани вершники. Пан Сангушко постукав пужалном у важкі ворота; собаки, зачувши стук, почали валувати, але до воріт ніхто не виходив. Тоді сплигнув з коня пан Небаба: він так вдарив кулаком по воротях, що вони захитались і навіть засуви ослабли, собаки несамовито вили і загрозово скавучали. Небаба дослухався.

— Ото морока! — бубнив він, — може тут нікого й немає, так собаки ж є: хтось та годує... ага! хтось тупотить...

— Хто там так стукає в пізній час, га? — сердито хтось питає, дід чи хто молодший, тільки не жінка.

— Хіба ж то пізній час, коли щойно сонечко сховалося за дуби! — гукнув гнівно й собі козак.

— А хто ви такі?

— Та ми родичі пані Глинської, пустіть до неї Бога ради, бо втомилися, здалеку ми.

— У нашої пані таких непроханих родичів багато, нікуди від них не сховаєшся... Які родичі?

— Приїхав з Січі рідний брат пан Ярема Сангушко.

— Сам, чи з ким?

— Не сам, а з побратимами: самому небезпечно, адже знаєте, недалеко Дике Поле, а ми вже в дорозі мали рахубу з ординцями. Пускайте вже, бо треба дати спочивок пораненим...

— Заждіть, я зараз скажу пані... Геть Сірко, іди відсіль Лиско... не валуйте, а то зараз почастую байбарою...

Через п'ять хвилин засуви закрилися і ворота ледь-ледь відхилились так, щоб міг просунутися лише один вершник.

— Скільки вас? — допитувався дід, присвічуючи ліхтарем. Дід був з рушницею: і рушниця і дід були такі довготелесі, що навіть Небаба здивувався.

— Добрячий з тебе вартовий, дідусю... — пожартував козак.

— Проходьте по одному і швидше, — grimнув дід, поглядаючи з острахом на велетня-козака. Він зараз же замкнув ворота за четвертим вершником. Тоді зліз на «хвигуру», що стояла десь в темному куті, оглянув шлях і знов grimнув:

— Злазьте з коней! коней я сам відведу до стайні, де поранені? поранених он туди, у світлицю на ліву руку, так наказала княгиня, а хто здоров і сам пан Сангушко тут, просили он до тої світлиці на праву руку.

— Тут на правду, як у фортеці, — роздумував Небаба вголос. — У вас тут мабуть небезпечно: ординця чи що лякаєтесь?

Але дід не мовив і слова, тільки гукнув кудись у темну порожнечу:

— Гості з Січі до ясної пані!

Двері широко відчинилися і слуга, низько кланяючись, запросив обох вершників до світлої й просторої залі. Пан Сангушко зараз же вздрів сестру. Простягаючи ніби благально руки, він, плачучи, крикнув:

— Сестро! Мила Ірена!

І впав перед нею навколішки.

Охрім Небаба стояв серед залі, схрестивши руки й замиловано буркнув:

— Боже милий! як то брат любить сестру так, що до серця пече! — і витер рукавом непрохану сльозу.

Держачись за руки, обоє підійшли до зажуреного козака.

— Сестро! це мій побратим, щира душа й навіть не думає — гадає, як часто рятує козака-нетягу з скрути-лиха. Прошу привітати добре серце за нашими старими звичаями, — казав пан Ярема старшій своїй сестрі.

Княгиня Ірена подала руку, яку Охрім Небаба вмістив у своїй долоні й дивився на неї задивлено: такою малісенькою видавалася та рученька, мов на правду лялькова у широкій долоні козака. Трохи подумав, схилився й обачно припуливі свого шорсткого вуса до тих тендітних пальчиків. Княгиня привітала і його, як годиться:

— Дякую пана січовика за щирю підпомогу мому братику... Прошу сідати до столу, підкріпитися чим Бог послав. У нас тут просто, так просто, мабуть, як й у вас на Січі... Немає бундючних витівок, яких зазнала я тут за молодих років... Прошу до столу, а я спочину біля вас, та послухаю гутірку, давно бо мала таку приемну нагоду.

Козак здивовано оглянув стола: на ньому було наставлено всього вдосталь, мабуть що на цілу сотню зголоднілих січовиків. Були і ковбаси, і різна шинка, пироги та всяка дичина, а поміж стравою великі й малі карафи й куманці з медами та спотикачами.

— «І коли воно встигло тут вродитися, — думав козак, сідаючи до столу. — Еге-ге-ге! то ось ці дівчатка так метушаться, це все вони, голубочки, — зирнув він на дівчат, що ставили ще якісь витребеньки та краяли свіжу паляницю. — Добре! бий мене сила небесна, добре! По хуторському, давно так пригощався»... — і Небаба простяг руку до куманця, але пан Ярема вже підносив йому горнятко спотикача.

— Це краще: буде спатися, як після маківки... — коротко шепнув той і, моргнувши побратиму, випив свою чарку.

Обидва присіли, хто до чого: Охрім упадав більш біля шинки та ковбас, Ярема — біля качатини та вергунів. Сама княгиня вмостилася на чільному місці з чаркою запашного меду. Вона поволі смакувала і вряди-годи вкидала слово, коли брат щось питав.

— Давно бачив тебе, сестро: все жила ти в Московщині, а як там тобі жилося, далєбі не знаю.

— Мабуть що жилося не мед, коли-мужа замучили в тій московській тюрмі, — сумовито мовила сестра.

— Так то правда, що москалі замучили князя Михайла! — майже крикнув брат. — Чув я про це, гомоніли й мені передавали ті поголоски, але нейняв я тому віри: важко було дістати вістку. Коли ж те сталося душогубство, за яку вину і хто все те вчинив?

— Багато говорити та мабуть що й мало слухати.

— А все ж, мила Ірено, слід й мені знати тих людей, що замучили нашого найближчого родича. Самому не довелося як слід роздивитися там: я швидко виїхав з тої лячної землі, тому нічого і не знаю за ваше там життя.

Княгиня повільним рухом поставила чарочку на стіл, сперлася рукою на поруччя крісла і важко зідхнула.

— Почалося з того, що великий князь Василь, так того царя там величають, — почалося з того, що він розлюбив свою дружину...

— Чому так?

— Неплідна була, чи що... Знаю тільки, що він притьмом хотів мати сина-наслідника, отже примусив свою дружину царицю Соломонію стати черницею, взяти схиму. Вона вволила його волю й стала скоро гуменією жіночого монастиря. Ходили чутки, що вже була вагітна, але цар не потурав і вирядив таки до монастиря. Бо тому царю припала до серця наша небога Олена Глинська. Знаєш, ніде правди діти, була вродлива, розумна, з доброю освітою, ну а та черниця нічого не тямилася, вміла сяк так надряпати своє ім'я та покірливо, по рабському слухатися свого повелителя-царя. Цар той таки одружився з княжною Оленою, коли вже був хворий. Що в нього було — не скажу. Ніби була якась нечиста кров, заражена. Лікарів у тій Московії немає: москвини дуже дикі і на кожного лікаря з Заходу дивляться, як на «кудесника», тобто як на чарівника, що напускає на людину ману, знається з нечистою силою. Боятися, щоб була не наслав таку хворобу, від якої цар той може й померти. Отже царя взяли лікувати свої найближчі царедворці всякими мастилами та припарками, хто що порадить. Так

казали згодом, казала й сама наша княжна Олена. Хоч і хворів, а все ж повинчався, справив бучне весілля, бундючне. Квапився з тим, щоб не віддати держави старшому брату Юрію, який на той час сидів десь у своїй «вотчині», великому маєтку. Біля царя були великі його дорадники: князь Василь Шуйський, князь Михайло Воронцов, скарбник Петро Головкин, двірцевий міністер Шигоня, ще були князь Іван Шуйський, Михайло Тучков і наш пан князь Михайло Глинський. Його все те товариство дуже не любило, всі хотіли спекатися того «черкасішкі», латинської віри, як його називали всі за очі, бо не хотіли й чути за нашу церкву, нашу віру, співи. Пізніш до тих царедворців долучено було й молодого князя Телепнева-Оболенського, прихованого ворога мого мужа. Та хоч скільки їх, тих ворогів, було князь Михайло не потурав. Він не боявся, бо сам цар довіряв йому і навіть обіцяв віддати місто Смоленськ з усією округою, чого так дуже допоминався мій муж. Планував він звідтіль, з тої міцної фортеці кинути на Брацлавщину кілька загонів добрих козаків, щоб захитати та послабити моць князя Костянтина Острозького, а тим самим і моць польського короля Жигимонта Старого. Правда, мріяв він підвести Київську державу, завалену Батиєм, підвести за допомогою магнатів Степової України та ще силами козацьких старшин, старост канівського та черкаського, козацького городового війська і самої Січі.

Пан Сангушко хитнув тільки головою, бо саме ковтав шматок гиндичини.

— Але... не так склалося, як жадалося: Смоленськ москалі завоювали за допомогою козацького війська, що тоді було під регіментом князя Михайла, а віддати князю не віддали, більш того: цар Василь навіть розгнівався, коли йому нагадали про те, — вела далі княгиня, поглядаючи скоса, як січовик наминав поросятину до хрїну. — Тоді став більш обачним. Казала я щоб облишив усі ті думки, бо вже знала добре вовчі думки тих москалів. Не послухав, а через кілька років все ж вийшло на моє: як казала, так і сталося. Ну... як то кажуть: буде каяття, та не буде вороття. По-первах князь слухав моїх порад, а коли небога стала ца-

рицею, знов заметушився. Знаєш, брате, кортить зробити щось для свого краю: лучилась же добра нагода.

Брат знов хитнув головою, п'ючи солодкий мед.

— Тим часом і кремлівські верховоди не дрімали, робили своє: вже кілька разів набріхували царю на мого пана, але той все ж не вірив наклепам, знав бо добре, що князі Глинські — найвірніші його друзі. Так і минав рік за роком. Цариця Олена вже повила синів Івасика та Юрія. Цар цим дуже втішався, але скоро сталася притичина: він тяжко захворів. Я вже казала тобі про це, але все ж великий князь встиг написати духовну: в духовній було сказано, що за малолітством наслідника Івана, цариця-мати Олена мусіла правити державою, за помічників і дорадників цар наставляв трьох вивірених царедворців: князів Василя Шуйського, Михайла Глинського та маршалка Шигоню. З того й почалося: по смерті великого князя Василя зараз же сталися чвари, зняли їх брати Шуйські. Вони винуватили мого пана князя Михайла на високій нараді в різних злочинах, взивали небезпечною для Кремля людиною, що хоче разом з своєю кривнячкою царицею Оленою обернути так, щоб стати великим паном на Московщині, зробити вербунок і зачати війну з Польщею, щоб знова відродити Київську державу. Ще винуватили князя, ніби отруїв царя,* не схотів лікувати. Князь Оболенський стояв за мого пана, але згодом довідалася, що й він пристав до тої чвари: за його намовою князя Михайла було взято вночі з постелі й кинуте до тюрми. Я тоді сховалася до цариці Олени, але і її ніби шукали. Натерпілася... наплакалася... Набралася сміливости і стала просити царицю врятувати якось князя, визволити з тюрми, ладналася тікати з ним сюди, в Глинщину, але було вже пізно: з тюрми ж дали знати, що князь Михайло нагло помер. Тільки вже не скоро дізналася, що його було отруєно з наказу Оболенського. Невдовзі теж сталося і з царицею

* Історик С. М. Соловйов рішуче відкидає обвинувачення князя Михайла Глинського в отруєнні великого князя царя Василя, як «явно несправедливе». С. М. Соловйов: «Історія Росії». Книга 3 (том 5-6), стор. 400. Издательство соц.-економ. літератури. Москва 1960.

Оленою,** нашою коханою кривлячкою: вона трохи пожила в тому клятому Кремлю і скоро відійшла до Праведного суду Пана-Бога: її то вже напевно отруїли. Адже й вона плянувала похід на Смоленськ та вербунок по всій Вишневещині . . .

Так укінчилося панування Глинських у Московщині. Тої Московщини, того Кремлю я жахаюся, як чуми: бачила на власні очі всіх отих душогубів, підступних людей і злочинців.

Княгиня замовкла і довго дослухалася до якогось невиразного тужіння за вікном: то вітер раз-у-раз торсав віконницю і жалібно скиглив у великих сінях. Пан Небаба тим часом уконтетувався, витер вуса й низенько вклонився: адже був й тому добре навчений ще в бурсі ретельним паном ректором.

— Дякую милостивій пані за гостинність, за хліб-сіль та за ласкаве слово, — казав він, штиво глядячи вуса. — Хотів би, коли ласка, глянути на поранених та може чим і пособити.

— Дуже прошу, — мляво озвалася княгиня, все ще дослухаючись до шуму рвучкого вітру. — Може пан хотів би з дороги спочити, тоді хай гукне слугу, він покаже покої. Тут просторо і . . . просто, навіть ліжко без перини. За хворих вже подбав мій Пархім, той, що відмикав вам ворота.

— Я січовик, ясна пані, — знов уклонився Охрім, -- і люблю спартанців та їхнє просте життя, сам же звик спати й на траві у чистому полі . . .

— Який штивий козак! дивувалася княгиня, — але я ще зроду не бачила таких велетнів, а все ж чемний і знає навіть спартанців . . . У Січі всі такі?

— Всякі є, — всміхнувся брат. — Цей велетень вчився в бурсі, здається з бурси пані Гальшки Гулевичевої, тому й знає всяких там спартанців та атенців.

Обое довго сиділи мовчки.

** Тойже історик посилається на Гербертштейна, який твердить, що царицю Олену Глинську було отруєно. Див. там же, сторінка 421.

— Приїхав надовго додому, чи є яке діло? — питала сестра пильненько приглядаючись до брата.

— Діло є... — нерадо кинув брат.

— Пора б, козаче, покінчити з Січою, можна б робити щось і без неї, а коли покличуть... чимсь допоможеш.

— Цебто радиш стати гніздюком? — перепитав пан Ярема і відсунув чарку. — Пізно мені з тим гніздом возитися.

— Ще не такий і старий, мій пане... Мусиш вже забути свою Настусю: так судилося від Бога тобі не мати її за дружину.

— Я й не журюся: що сталося те сталося, а все ж треба подумати як відвадити турків-татарів від кепської звички брати у нас білий ясир. Я не про Настусю, а тільки хіба мало таких Настусь покрали азіяти! Сидять вони по гаремах та кленуть свою гірку долю...

Він помовчав і додав:

— Дістав звістку про Настусю з самого Стамбулу...

— Що ти кажеш!

— Кажу, дістав вістку з турецької столиці...

— Від кого? може то неправда: адже то Туреччина... — невірила княгиня.

— Правда... дістав листа від її дидаскала: він жив був з-замолоду у Чернігові, вчив там в школі письма та грецької мови... Чернець Ізидор.

— Про того ченця чула від самої Настусі, — замислилася сестра. — Ну, і що ж він пише?

— Пише неймовірно, але все ж пише правду. Настуся стала султаншою, хоч і сталося все те не за один день. Отже тепер мені немає чого й ганятися за нею.

— То просто... просто нісенітниця... — бурмотала княгиня, лячно дивлячись на брата.

— Гм... неймовірно! На світі є багато чого дивного: неймовірно й те, що княжна Олена Глинська стала московською царицею. А все ж стала. Так і з Настусею... З примусу чого людина не зробить!

І пан Ярема розказав усе, що писали ченці за його наречену. Княгиня пильно служала, не пропустила жодного сло-

ва, тільки охала, ахала й зовсім не могла нічого порадити. Нарешті спитала:

— І що ж будеш тепер робити?

— Січовий одчак хоче йти на султана Сулеймана, правда не за тим, щоб відбивати Настусю, яку до речі називають там Роксоляною, і не в самий Стамбул, де живе той султан, а трохи ближче, до Молдавії...

— Нащо то все?

— Я ж кажу: не відбивати мою наречену, яка вже давно потурчилася, стала Роксоляною і вже має сина-юнака, доброго мусулманина на ім'я Магомет, він же й наслідник султанату по батьку, — знизив плечима пан Ярема.

— То так, ніхто й не думає про ту Роксоляну, — хмарно відрекла княгиня. — Про неї треба б було забути ще тоді, коли татари погнали її у невір-землю. Я питаю про вашого кошового пана Байду: чого йому йти до тої Молдавії?

— Коли Настуся була ще Настусею, я мусів був шукати її і шукав по всьому Дикому Полю, ризикуючи головою, бо то все татарські землі, мусів! — вже іритувався пан Ярема, — мусів, бо полонянкою стала ж наречена, мусів так робити, як козак-лицар і як наречений тої панни. Тепер вже те минулося, тепер мушу йти на Молдавію, бо там вже виграють на конях яничари, оті яничари, що крадуть наших панночок та торгують ними на базарях далекого Орієнту. Пора відбити хіть до такого дикого торгу... Сам же кошовий веде козацтво в Молдавію на те, щоб пособити господарю викинути з його земель тих султанських розбишаків та щоб вже ніколи не чинили розбою в християнських землях.

— Хоч то і християнська земля, а все ж не наша і нашим січовикам немає діла до тих земель, — дивувалася сестра.

— Землі ті на правду не наші, то так, але коли не пособимо тим християнам, то скоро побачимо яничарів і в себе дома. Король польський й не подумає боронити нас, мусимо самі дбати про це... От тільки... — пан Ярема нараз замовк.

— Що... тільки?

— Шукаємо підпомоги, думаю побачити князя Олександра Вишневецького.

— Хочеш просити у нього підпомоги? — все дивувалася сестра. — Ніколи не дасть!

— Чому так думаєш, сестро? — й собі дивувався пан Ярема. — Адже ж то наш князь, православний магнат, мусить зробити вербунок для нас.

— Ніколи! ніколи! Я добре те знаю: минулися ті дні, коли наші магнати жадібно прислухалися до того, що говорив князь Михайло Глинський на сеймах, минулися... Не підуть вони тепер проти польського короля, не підуть на чвари, бо після Орші, Польща стала великою силою, навіть литовське панство покірливо гнеться перед польськими магнатами: що польські короленята скажуть, так і буде. Ще раз кажу: ніхто не піде зараз проти Польщі, бо там вже плянують зовсім зруйнувати Січ. Хіба що підеш проти всіх один ти! Ну, ми, Глинські, люди іншого крою і нас тут давно вже ніхто не слухає... Тут я живу, правда, відлюдком, але добре знаю всіх магнатів: тепер всі вони стали такими ж прихильними до польських королів, як і наші православні магнати на правобічній Україні, такими, як приміром Костянтин Острозький та всі його сини. І пан Вишневецький зовсім став не той, чим був колись: адже пішов слідами за сусідами, сина свого Ієремію вже послав до Кракова, до езуїтського колегіюму, робить сина свідомо езуїтом. Бавитися чварами не буде... Всі ці православні дуки хочять зробити Польщу могутньою, допомагають, як можуть і до кварцяного війська навіть роблять у себе вербунок, а для Січі ніхто не дасть жодного козака... Пішли інші часи: патріот та езуїт — все роблять для Польщі!

— Ти жартуєш, сестро! — бурмотав пан Сангушко, — то... то неправда.

— Правда! коли не віриш, сам спробуй довідатися про все. Тільки раджу, як сестра: не ходи сам до того бундючного пана, а пошли... пошли пана Небабу з листом, так буде краще.

— Чому краще? — не розумів пан Сангушко.

— Краще... тому що ти все ж січовик і... якоюсь мірою тулишся до панства Глинських. А Глинські ж польською короною збанітовані. Он воно що! Князь Вишневець-

кий того й гляди ладен дуже легко образити тебе. Прошу, пошли пана Небабу, той, бачу, не побоїться нікого, вмiє орудувати і кулаком і словом, до всього й зручніш: адже він тільки посол, посла, як то кажуть, не лають і не б'ють.

Пан Сангушко мовчав: все те, що говорила сестра, дуже його вразило: бачив бо, що довго не жив на Вишневеччині і пропустив задармо все, що так в'їлося та прищепилося тут тою незримною силою, яка настирливо обертала українську аристократію, українську еліту на польську гонорову касту. Але він все ж послухав сестру: на другий день пан Небаба з трьома козаками їхав уже до Лубень.

10

Чотири вершники їхали поволеньки, попустивши віжки. Був погожий літній день, коли вже пріспіла пшениця і косарі, оглядаючи колоски, мантачили коси. Подекуди жінки та дівчата вже згрібали покоси і в'язали снопи готовим переслом.

— Бог на поміч! — вітали косарів козаки.

— Спасибі! — дзвеніли дівчата, басили косарі, поглядаючи з-під лоба на вершників.

— Наспіла пора звозити до клунь! — гукали синьожупанники.

— Так, звозимо до клунь, тільки не своїх...

— Хіба не ваше? — махнув на жита пан Небаба.

— Панське, магнатське все... наше вміститься на долоні! — гукнув гнівно вусатий орач.

Він перехрестився і взяв ручку, услід стала ціла шерога... Косовиця почалася.

Проїхали Липову Долину, Ключово-Зачепилівку; подекуди, зараз же по жнивах, вже орали озимину, облоги. Погоничі хльоскали вітер байбарамі та все погейкували:

— А гей, круторогі... цоб... цоб...

Заносило терпким духом черебцю та полиню й лоскотав цвіт реп'яха та степового будяка. Люди святочно збирали багатий врожай... Дехто махав широким брилем і гукав весело й сердечно:

— Стягайте вербунок, вербунок стягайте для Січі та йдіть рятувати людську працю...

— Від кого рятувати? — гукали й собі козаки.

— Від панів-магнатів та всіх підпанків...

— Від людської сарани, що й зимує і літує по палацах та притьмом усе їсть-поїдає...

Козаки слухали та тільки зідхали.

— А видно з усього пани-магнати таки залили за шкуру сала поспільству, — з жалем дивився на орачів пан Небаба.

— А тож, — буркнув старий козак. — Раніш, скільки пам'ятаю, такого не водилося. Мабуть вельможне панство було тоді добріше, бо й люди мали всього вдосталь. А тепер... просто бери шаблю й січи без суду оту правдиву сарану, що сидить по палацах та з дня-у-день бенкетує на очах всього хрещеного люду, бенкетує без сорому і в свята і в будні.

— Не дбає за поспільство те кляте панство, — озвався чубатий козак і з досади так вдарив коня, що той рвонув з місця просто в чисте поле. За ним мчало вже все товариство.

Спочили тільки надвечір біля Солониці і то недовго. Сонце поволі скочувалося за далекий гай, подимав свіженький вітерець і звідти доносив тужну дівочу пісню про безталанного милого, забитого злим татариним у Дикому Полі.

Вершники мовчали, смоктали люльки та придивлялися до колишніх сіл. Косарі з косами, в'язальниці з граблями, виморені працею, повільно йшли до своїх хат, дехто вже сидів на дворі за вечерею, інші спочивали на возах... На вулицях ще чути було тихий гомін, але через якусь хвилину вже не було нікого ні на вулиці, ні на майдані: село спало. Тільки десь далеко валували собаки та хтось гнівно кричав:

— А цу-цу геть відсіль, непрохані гості... я... вас...

Козаки давно вже були в чистому полі на роздоллі.

— І як воно так сталося, — говорив Небаба, бо не любив мовчати, — і як воно сталося, що люди наші все попадають у ярмо: віки були в татарському ярмі, звалися ж навіть «татар-

ськими людьми», жили під ханською басмою, робили на тарина і тоді, бачу й тепер роблять на отих Тахтамишів та Гаджів, які тільки охристилися на православних, а шкуру забули скинути, все татарська . . .

— Січ-Мати мусить спустити ту шкуру, облупити до кінця з голови до ніг, іншої ради немає, — кинув старий козак. — Козацтво двірське мляве, не зуміє того зробити, я вже придивився: козак зледащів біля магнатів. Інша річ — січовик: правдивий козак тільки на Січі, бо там усе наше військо, правдиві наші оборонці. Адже й кошові з православних магнатів, усі баніти, бо шукають для нас, орачів, справедливости, шукають добра, бо то все козацькі люди, хотять щоб козацтво не плакало, не побивалося з дня у день в польському ярмі.

— Може ж і цей князь, до якого їдемо, теж справедливий! — допитувався козак Небаба. — Бо Степової України не знаю я. Казали люди, що саме тут і сидять ті, яких польські королі бояться, як вогню.

— Казали та не зав'язали, — буркнув козак. — От приїдемо — побачимо. По селах бачили, що не все там гаразд. Правда, на займанщині легше, там допікають же ординці, а хто живе під магнатом, тому допікають магнати. Приїдемо ближче, роздивимося краще, що і як . . .

11

Приїхали козаки рано-вранці на дворище панства Вишневецьких. Вершників вразила більш за все кам'яниця мурована, з ґратами, високими земляними валами та гаківницями, де чатували двірські козаки. Вже на воротах їх спитали, розпитали і хоч нічого не шукали, але все ж добре оглянули і наказали лишити мушкети при варті.

— Вітають добре! — хмарно кинув пан Небаба. — Ще ніколи не доводилося віддавати зброї . . . Ну, хай буде так цим разом: адже їдемо не до ворога, а до свого православного князя.

На подвір'ї була пожвавлена метушня не знати з чого. Розтлумачив те двірський козак, мабуть охочий до теревень.

— Вчора наїхало багато панства з там того Дніпрового берега. Тепереньки гостюють, сьогодні збираються на лави... — і махнув рукою.

— Мабуть і сам князь-господар їде... гм... тоді мені не зруки, я послом сюди...

— Ні, ясний пан, князь дома, він нікуди не їздить тепер, ноги болять, тільки й того що швендяє по світлиці. Як казати за все, я передам старшині.

Пан Небаба сказав у якій справі:

— Листа привіз від кошового Січі Запорозької, так треба вручити самому.

— Від січовиків! — здивувався козак й підтюпцем побіг до великих сіней.

Через п'ять хвилин вийшов старий пан у червоному кунтуші з вильотами і пістолею за поясом.

— Угму... — мугикнув він, вздрівши січовика. — Відразу видно січовика... мабуть то вже там, у Січі, зібралася така... гм... один в одного... Такі вміють зробити веремію... А що скаже мостивий пан, я дорадник ясного князя і мушу сам передати...

Пан Небаба теж оглянув дорадника. Йому показалося ніби то лях: — «А в тім, чума його знає, — думав січовик, — дорадник, хай буде так». А вголос мовив:

— Так, я січовик і приїхав сюди з припорукою до вельможного князя від самого кошового.

— А як зветься пан кошовий? — питав той замислено.

— Кошовий Дмитро Байда.

— Гм... то може пан депутат скаже мені, що і як.

— Ні, нічого не скажу, бо маю наказ говорити самому князю.

— Гм... гаразд, тоді я зараз... — і повільно, не кваплячись, пішов до покоїв. Він вже не вертався.

До депутата вийшов інший пан, молоденький просто тобі хлоп'я без вуса і навіть не мав ще й чуба.

— Де пан депутат з Січі? — питав він зачудовано дивлячись на пана Небабу.

— Я депутат...

— Пся крев... то на правду посол такий, — і він помацав губу. — А пан має при боці шаблю?

— Маю... ось вона, — і січовик витяг з піхви важену шаблю.

— О! де ж роблять такі шаблі! то її не підіймеш і двома руками, — крикнув хлопчина.

— Ні, вона легенька і на одну руку.

І Небаба повертів шаблею над головою зачудованого юнака.

— А пан часом не вживе ту шаблюку в покоях? — питає він лячно.

— Пан-Бог свідок тому, що не вживу: адже приїхав, як друг, а не як ворог.

— Тоді ходімо на гору до самого ясного князя, мого ойця.

— «Угму... — мугикнув пан Небаба, — то це виходить його синок-голоцуцьок... добре, це той, мабуть, що вчиться десь у Кракові, у самих езуїтів».

Заля, куди вступив Небаба, була простора, але не дуже світла, бо ж вікна прорізано вузькі, ще й з ґратами, немов у тюрмі. Меблі все ж стояли заморські: важкі скрині, важкі лави, кресенці, столи — все з дуба, все коване сріблом та золотом. В кутку висів образ Почаївської Божої Матері...

— «Образ ще православний, — думав посол, перехрестившись на ікону, — не зіпсувався ще князь, ну а синок, то вже напевно зірве з гака цього православного образа, бо вже й цвенькає по польському».

Тут же за довгим дубовим столом сидів і сам князь, сивий чоловік, з сивим вусом і гострим оком, трохи худорлявий, з голеним підборіддям та оксамитовою шапочкою на голові.

Пан Небаба гречно вклонився князю, коли той став оглядати велетня і здається байдуже кинув:

— Січовик з Січі?

— Так, з Січі від пана кошового та й від його помічника пана Яреми Сангушка.

— А-а-а, — протяг князь, але нічого не сказав.

— Привіз ясному пану листа з проською дати натихмяст правдиву й лицарську пораду.

І посол штиво передав до рук листа. Беручи того листа, князь блиснув діамантовими перснями на випещених пальцях і тільки муркнув:

— Радо прошу сідати на цю ось лаву, ближче до світла й до мене.

Пан Небаба сів, сів важко з радощів, що нарешті трохи спочине від того сідла й дороги. Але лава заскрипіла так, що князь тільки скосив око і знов муркнув:

— У вас у Січі всі такі?

— Які, ясний пане?

— Ламають дубові лави...

— Здається я не зламав, — штиво рек січовик, — трохи тільки заскрипіла і, здається, випав якийсь кілочок.

В кутку хтось сміявся. Січовик подивився туди: там при-
мостився хлопчина — синок князя і весело сміявся. Вельможний князь не сміявся: він щось пив з горнятка, лист нечитаний лежав на столі: вельможний пан не квапився.

— Пан посол дуже штивий, — несподівано почув січовик. — Мабуть вчився десь за морем, у Больонії, а може і в самому Риму? — питав князь, з усього видно питав для розваги.

— Ні, ясний пане, не довелось там бути... Вчився я у Києві, в бурсі пані фундаторщи Гальшки Гулевичевої аж сім років...

— А-а... то пан посол есть вельми мудрий богослов?

— Ні, я вчився воювати, щоб згодом прислужитися січовому братству, послужити як коли чим: часом ельоквенцією, а часом і шаблею, бо не цураюся ні того ні другого. Вчився тому в бурсі...

— Я не знаю чому там вчать... — хмарно мовив князь, ставлячи на стіл кухлика.

— Там добре вчать греків та латинів, ще реторики та всякої військової штуки. Тямили, як годиться Юлія Цеза-

ра, вчили «Іліяду» та «Одісею», Вергілія і добре товкмали Плутарха... Щоб вміти правити та бути добрим дипломатом, бо доходили ж і до Платона і до Аристотеля... В бурсі, як бачите, ясний пане, не гуляли...

— Хіба ж там вчили і військову штуку..? — питав князь і глянув на листа.

— Треба знати, таке діло... бо живемо ж в такі часи...

— Які часи...

— Самі здорові знаєте, ясний пане, які часи тепер настали: важкі часи, жорстокі: адже сусідуємо з варварами. Треба відбиватися вмючи, для цього клепаємо когорту сміливих, таких, що не бояться й смерті. Треба таких, щоб як один йшли бити яничара... яничар-турок, яничар-татарин не жартує в поході, мусимо й ми не жартувати.

Вельможний князь вже слухав уважно, не сміявся й хлопчина в кутку.

— То це пан-посол має на думці склепати таку Січ-когорту?

— Вельможний князь вгадав: я маю на думці тільки Січ, яку вже склепали найкращі з кращих козаки наші — лицарі.

— Хто саме?

— Князь Байда, князь Остап Дашкович, Ланцкоронський... та ще багато таких, що вважають найкращим для себе місцем Січ-Матір.

— Теєк... але всіх згаданих паном послом лицарів польська корона давно збанітувала. Ці баніти-лицарі скликають до Січі тільки волоцюг, розбишаків, які не хочуть працювати, хочуть жити розбоєм...

— Кошових збанітували польські королі то так. Та все ж збанітували не за кримінал, а тільки за непослух. Непослухали ж збанітовані кошові тих королів тому, що вся Україна не польська, а споконвіку українська, козака. Отже кошові боронили козаку Україну від напасників турків, від татарів. Самі королі часом просили кошових допомогти прогнати тих варварів. Що ж до самих січовиків, то... — Небаба трохи помовчав, тоді додав:

— Я, приміром, січовик вже давненько, ніколи не робив розбою, не грабував, навпаки де можна було боронив хло-

па-кріпака — послушного від грабіжників панських економів... Воював проти яничара, проти ординця йшов...

— А тепер вже йдете і проти польського короля? — питав з'іритовано князь.

— Так, тепер йдемо й проти польського короля, бо він хоче притьмом держати всю Україну під своєю рукою, а на наш народ накинати важке ярмо...

— Але Січ мусить ще спитати нас, землевласників... може ми й не схочемо відходити від польської корони, може ми й не дамо вам тих наших земель!

— Самі не дасте, чи за допомогою кварцяного війська? — питав і собі пан Небаба.

— А хоч би й за допомогою кварцяного війська! — бундючно рек князь.

— Тоді підемо й проти православних магнатів...

— Чому так? — дивувався князь.

— Тому що православні князі вже покріпачили весь козацький народ, завели панщину, тому що кличите на Україну чуже польське військо, тому що нагнали до нас польських езуїтів і ламаєте нашу дідівську віру... Тому й підемо на вас, бо польському королю до нас зась! — теж з'іритувався посол.

Князь Вишневецький вже стояв: це був теж високий чоловік, тільки що в плечах вузький. Він держав у руках листа:

— Короткого листа пана Сангушко я прочитав: він пише про теж саме, про що ми зараз говорили. Просить про допомогу, просить дати дворових козаків, щоби йти на Молдавію, яку вже давно поділено між двома державами: Туреччиною та Польщею. Кошовому Байді немає чого встрявати в чужі справи, бо як не як, а Січ не є державою. Вся Вишневещина теж лежить в межах польської корони, а тому, як вірний син своєї ойчизни я не дам тому Сангушку жодного козака. Так і скажіть, пане после: жодного козака не дам.

— Так і передам, — спокійно мовив посол, встаючи. — Гра почалася... Скоро настане той день, коли весь знедолений панами магнатами народ піде на тих магнатів навально, як буря і сам збанітує землевласників за гвалт і зраду нашої Матері-України.

Він круто повернув і, важко ступаючи, вийшов на подвір'я. Там озирнувся, свиснув вершників і за мить виїхав з двору.

12

Дома, в Глинському, козак Небаба коротко розповів про зустріч з князем-аррогантом.

— Він навіть загрозив, — казав козак, вибиваючи люльку об чобіт. — Мовляв, будете мати рахубу не тільки з панами-магнатами, будете мати діло ще й з кварцяниками.

Пан Ярема мовчки слухав і тільки крутив вуса. Видно з усього його мало турбувала невдача: за ці дні до Січі пристало багато парубків з усієї Вишневещини. Журився він тим, що князь явно тягне руку за Польщу, а у всій Вишневещині та й поза нею князь багато важив і в соймі до його голосу всі прислухалися. Отже, коли йде до Польщі, то у слід за ним підуть й інші православні можновладці. Ті можновладці тоді й зовсім задзьобають кріпака, задзьобують і пани і езуїти, доведуть до розпачі все поспільство, яке не сьогодні-завтра вчинить повстання, а цього саме пан Сангушко й не хотів: мислив, що можна якось обійтись, якось привернути того Вишневецького до свого козацтва без крові, без побоевища козацького, бо як не верти, а поляки можуть поставити до бою городовиків проти січовиків, зробити братовбивчу війну. То вже було би безглуздя, але з слів Небаби бачив, що князь-магнат не буде вагатися і зробить так і тільки так. Пан Сангушко поділився своїми думками з Небабою.

— Думаю, що такого він не зробить, — роздумував посл. — Як не як, а все ж князь православний, своєї віри не кине, бо вже й старий, побоїться великого гріха. Час правда не стоїть, а ляхи все бавляться вогнем. Отже на той гук з князівського гнізда вже вилупився пугач... синок отой... синооочок...

І Небаба покрутив головою.

— А що син? — не розумів пан Ярема.

— А то, що отой голоцуцьок вже зараз спольщився, от що! Той напевне буде католиком прилюдно. Такі перевертні лютіші за чистих католиків. Приміром взяти яничарів: ці теж перевертні-мусулмани, а гірші за правдивих мусулманів, я вже те бачив. Син заведе в себе все на польський копил, аби посів батьківщину. Цей вже напевне вчинить братовбивчу війну.

— Виходить, ще трохи і вся Вишневещина спольщиться? Пан Небаба мовчав.

Тоді сама княгиня мовила:

— Не забігайте наперед і не мудруйте: ніхто не знає, що буде завтра, а ви вже хочете знати що буде наперед за десятки років. Все від Бога... Беріть у мене півсотні козаків. Даю хоч і мало, т'алеж правдивих серденят: будуть вірно служити, мене згадаєте не одного разу, більш не дам, бо й не маю багато.

Пан Сангушко уцілував сестру в руку.

— Коли ідете?

— На тім тижні, — роздумував пан Ярема.

— Так, на тім тижні, — й собі притакнув пан Небаба, — бо маю проскочити до Тахтаулова та Гуджулів, тоді вже й на Січ...

— Добре, — кинула княгиня... — тільки от... з старим Молочаем не все гаразд.

— А що? — стрепенувся пан Небаба. — Я ще не бачив поранених, хіба пан Молочай ще не одужав?

— Де там! — махнула рукою княгиня. — Дуже вже пом'яли його ординці. Я так думаю, що вам не слід його брати: ще помре в дорозі. Хай тут сидить, буде пособляти щось Пархіму... коли одужає.

— Хворого і старого сам Бог не велить чіпати, — поспішив заспокоїти сестру пан Ярема. — Що ж, послужив козацтву, заслужив і спочивок.

— А другий, той молодий козак? — питав січовик.

— Зіновій Барат?

— Так, Барат...

— Той, хвала Богу, одужав, — він скоро буде тут. Все виглядає вас, чи скоро, мовляв на Січ. Чудні ви люди! —

дивувалася княгиня, — все ви в клопотах та походах, хоч би трохи спочили.

— Спочинемо, — якимось терпко муркнув брат і замовк.

Княгиня оглянула тільки понурого брата і нічого не сказала.

13

На другий день пан Небаба осідлав коня і ще ранком помчав у степи. Нікому нічого не сказав: його вже тут всі знали, знали й те, що не любив теревень, а що робив, те робив мовчки й уперто.

— Натури вовчої, — говорив Зіновій Барат.

Цей молодий козак вже одужав, але «набирав тіла», як казала за нього тітка Килина. Та Килина завжди носила йому їсти сама, сама й готувала борщі та всякі пундики. Казала, що всі в неї десь «на січах» гарцює такий от синок «непосидячий». Пан Барат напrawdę поздоровішав, але після тої кепської події став якийсь неговіркий, не дуже вдавався у розмови, більш сидів на колодках та роздумував думи. Більш же за все думав про сестру Оксану. Про неї згадувалося в листах чернечих, говорилося, правда, не багато: не була вона ніякою султаншою, але не жила і в гаремах. А де була, як жила того ніяк не міг збагнути й дуже побивався, хоч і крився з тим своїм горем.

— «Все одно ніхто не пособить, — думав він, опустивши очі в землю. — Не дай Боже, десь знущається який волоцюга. Дивно мені, чому не рятує її ота султанша, як її . . . Роксоляна: адже доскочила такого чина, а для сестри моєї не зробила нічого, а нічогісенько».

Він все тулився до пана Яреми, прислухався до розмов старшинських і твердо постановив не відставати від свого старшини, бути при ньому, коли пощастить, то й чкурнути разом до самого Стамбулу, бачив бо, що пан Сангушко, хоч і мовчить, хоч і довідався про долю своєї нареченої, а все ж має вовчу думку: чкурнути до Стамбулу, там розвідати правдоньку.

— «Я вже надумав, як доскочити до тої турецької столиці: коли що, можна ж перекинутися й яничаром, говорять же вони часом якоюсь мішаниною, то й собі можна белькотати нісенітницю, адже знаю трохи й турецькою, трохи молдавською, ще якоюсь, або прикинутися старцем, так тихцем і проліземо до того іродового Стамбулу... тоді вже не страшно повештатися по базарю чи там на якомусь майдані. Адже дід Самійло, той третій кобзарь, бував і в тому місті, казав вештається сила всякого люду, не розбереш хто і що...»

Він тільки ждав пана Небаби, якого ніколи не цурався і так само держався того велетня, який теж багато чого знав, та тільки не дуже розкидався тим, що знав.

Пан Небаба повернув додому веселий і гамірливий. Приїхав не сам: привів він з собою цілу сотню козаків і саме з селищ того бундючного князя, якому зичив мало чого втішного. На дворищі зарілося козацтво, варили кашу, смажили баранину і випікали на дорогу хліб з господарського борошна. За кашою гомоніли найбільше про подію у великому селі Решетилівці. Туди несподівано приїхав пан землевласник Кальницький. Приїхав у неділю, саме коли правилася служба Божа, але пан не подивився на це: за допомогою своїх гайдуків вигнав селян з церкви і замкнув на міцні засуви, ще й почепив важкого замка. Зараз же вийт прибив до дверей і карту, де було написано таке:

«Церкву замкнено на тим часом. Парахвіяни мусять сплатити оренду стільки, скільки скаже орендар. Орендні гроші нести орендарю Янкелю з Осьмачок».

Така була найсвіжіша новина. Видно було, що ця така кепська новина дуже іритувала козаків.

— Бавляться пани-магнати, бавляться не в добрий час, — казав Зіновій Барат, ковтаючи смачну кашу.

— Робили таке на тім боці Дніпра, тепер сарана перелетіла й до нас...

— Ну що ж! доведеться переорати зіпсоте поле, щоб і сліду не було з тої сарани...

— Понищити й личину...

— Врожай треба збирати повний, засипати зерно в свої комори, тільки не панські...

— То добре... а коли ж буде?

— Колись то буде, треба дещо робити вже зараз, бо коли самі не діждемо, те зроблять або вже дороблять наші внуки. Не все ж виглядати з панських рук...

— Так чи так, а не допустимо, щоб коверзував нами езуїт або Янкель. Не дозволимо переробляти церкви на костьоли...

Снідали мовчки більш, інші й полягали на тому ж дворіщі. Так тривало до смерку. Ніхто не співав, навіть ніхто й не жартував, як те водилося серед козацтва. Поснули рано, рано й прокинулися. Лаштувалися, чистили, припасовували і так по обіді вже вишикувалися в дорогу.

Княгиня благословила брата іконою Пречистої Диви Марії, обняла міцно, міцно й уцілувала. Схилившись до пана Яреми, княгиня шептала:

— Обіцяй мені, що оце вже в останнє йдеш походом в чужі землі... Пора вже подумати й про себе, про свої клопоти, про свій народ вже дома, не в мандрах... Я сумую... мусиш стати зрештою гніздуком.

— Обіцяю, мила сестро, і присягаюся, що вже стану тут на осідок, бо... чуюся часом не тим, яким був колись: доведеться мабуть воювати дома з тим князем Вишневецьким. Прости, сестро, прощай...

— Благословляю тебе цією чудотворною іконою Божої Матері... хай хоронить тебе від всякої напасти і лютого ворога...

Козаки рвонули коні і всі, як один, заспівали похідну пісню... Орачі поскидали шапки, кланялися козацтву й гукали вслід:

— Не баріться! Вертайтеся на весну!

— Ждуть вас, орлята, заручені дівчата, ждуть додому всі: рятуйте нас від Янкелів та езуїтів...

— Не сила вже терпіти...

— Будемо клепати коси не на хліб, а на пана...

Дивилися довго, аж поки загін не завернув за зелені горби, на яких стояли вряд вітряки і вже мололи зерно нового врожаю...

Пісню ледь-ледь заносило сюди з широкого шляху, що слався рівною смугою до Запорозької Січі.

Січове козацтво на Дніпрових порогах створено було так званими старостами прикордонних земель польсько-литовської держави. Було те зроблено з метою збройної охорони тих кордонів від диких турецько-татарських наскоків на мирне населення. Охорона підлягала контролі тих же старост, землі яких лежали на кресах держави. Сам польський король Жигимонт Старий дозволив старості каневському та черкаському князю Дмитру Вишневецькому (Байда) побудувати на острові Мала Хортиця фортецю «Кодак». Він же дозволив і держати там невелику залогу, щось біля пів тисячі сміливих козаків.

Такі запобіжні заходи дуже іритували татарських ханів, бо заважали чинити грабунки в наших землях. З дозволу султана, якому тоді підлягала кримська орда, хан спромігся взяти в облогу фортецю Кодак, але нічого не вдіяв. Вдруге йому допомогли яничари: навала кількох тисяч зробила своє: фортецю було таки зруйновано. Тоді пан Байда-Вишневецький за підмогою іншого старости князя Остапа Дашковича зробив новий вербунок і вже осів на острові Томаківка. То вже була така охорона, якої не могли здолати і тисячі тих яничарів. Більш того, січовики під проводом своїх кошових почали робити успішні диверсії все проти тих же напасників. Це дуже іритувало султанів: вони стали писати королю загрозливі листи, вимагали навіть покасувати ту охорону, бо, мовляв, Туреччина піде походом на саму Польщу... Але виконати ту вимогу жоден король так і не спромігся ні тоді, ні згодом: Січ була живуча, переносила свій кіш в інше місце і вже не лякалася ні королів ні султанів, навіть в критичні моменти свого буття. Січ завжди мала невичерпне джере-

ло таких шалених, які притьмом хотіли служити січовому товариству, не за страх, а за совість.

Треба сказати, що в ті далекі часи неозорні простори родючих степів, що довгий час лежали облогом, всі були власністю тільки князів-магнатів-«короленят». Таке робилося споконвіку: король роздавав ті землі щедрою рукою тільки військовикам-лицарям, що завжди берегли державу від напасника або самі нападали з своєю дружиною (військом) на слабого сусіда. Ті державці-князі вже від себе давали маєтки підпанкам, підпанки — селянам і то вже невеликі клаптики. Якщо в ранню добу того фєвдального права й додержувалися великі пани якоїсь справедливості в розподілі «урочищ», то пізніш таке межування перевелось на нівець: скоро створилися прошарки заможних, середних достатків, вбогих й таких, що лише животіли, або й зовсім старцювали («підсусідки»). Таких підсусідків, що могли працювати на чужій землі і чужим знаряддям було чи не найбільше в тодішній Україні. Зведене силою визиску на ступінь старцювання підсусідки непомітно ставали явно кріпаками, або, як тоді казали «послушними».

Безпросвітні злидні й неволя природньо штовхнули цю знедолену масу на ризик: «голота» почала шукати порятунку від гнобителя-магната, від пана-орендаря, від багатія-лихваря на «Низу», в січовому братстві. Цю голоту навіть не цікавили «уходи», «займища», бо всі ті землі лежали в межах Дикого Поля: займища хоч були і родючі, так же не можна було підняти цілини без волів, без насіння, а щоб все те дістати, треба було кланятися багатію-лихварю. Отже й тут була велика недогода.

Її, ту голоту, вабила Січ, яка вже тоді набула великого розголосу по всій Україні; чарували її запорожці своїм непогамованим гоном до слави, а не до страви, шуканням справедливості шаблею і мушкетом, боями, запеклими боями вже не тільки з «бусурменом», а й навіть з тими «короленятами», на яких та голота часом не сміла й глянути кривим оком. Знала та голота, що про тих грізних січовиків старі кобзарі вже складають пісні, ширять серед народу добру славу, повідають легенди.

Туди, до таємничої Січі йшли знедолені валками.

Але й то не все... Згодом той наплив подесятерився, коли польська гонорова шляхта задумала разом з орденом єзуїтів чорне діло — покатоличити всю православну Україну. Та постанова підбити всю Україну під польський ранжир вкрай схвилювала козацький народ... Ті часи про божевільний замах єзуїтів на православну віру лишили по собі багато сумних історичних документів.

Лицар-січовик, що так сміливо й наполегливо боронив усе козацьке поспільство від польських і православних князів-визискувачів, від дикого ординця, від турка-яничара — тепер взяв на свої дужі плечі ще один тяжкий клопіт — оборону православної віри від єзуїта, від перевертня православного духівника, від перевертня-князя.

Але до поточної Січі вже прибав потік свіжих сил. Під регіментом збанітованих польськими королями князів-старост ті нові когорти, скленані злою долею з сміливих козаків, й кували нову Україну на згарищах й уламках віковичного насильства. Вона, та голота в Січі стала згодом непереможною силою, повитою невмираючою славою, славою оборонця віри, народу і української держави.

2

Сьогодні в Січі, як у повному вулику: неясний гомін, часом іритування, часом щирий сміх, ущіпливе слово, а часом і бренькіт бандури. Всі ждуть козацької ради: так обіцяв пан кошовий, отой кошовий Байда, що ніколи не виймає з рота люльки і завжди держить наготові пістолу з накладною чеканкою, добуту у забитого яничара... З тим кошовим жарти короткі: що сказав, то зав'язав, кожен мусть бути на послуху, коли присягався на хресті та євангелії та ще й у церкві святої Покрови. Комезливого зараз же прив'яжуть до пранкгеру і «всиплять гарячих». Такий тут закон.

— І хто все те вигадав тут, щоб в'язали до воза за непослух! — бідкався кремезний козак, такий засмаглий ніби щойно вирвався з пекла. Око було підбите і не вистачало двох зубів зпереду. Звали Сидором Кучмою. Був тут давно

і ніхто не знав відкіль взявся: одні казали з самого Стамбулу, інші — з Бахчисараю; спитати ж ніхто не наважувався, бо було вже не одному лихо: козак з тих, що хоч і зараз на сотню яничарів, весь горів завзяттям та запалом. Але тут були й такі ще, що й зовсім не полохалися того завадіяки, він навіть стерігся тих...

— Коли не страхати тим возом, то й на голову сядуть такі заброди, як ти, — кинув знічев'я пан Небаба.

Кучма блимнув з-під лоба і тільки буркнув:

— Ти, здається, вже спромігся пролізти в старшини і вже пацитуєш по щенячому, вчиш на правду тямучих.

— А чим же ти тямучий, хотів би я знати?

— І кулаком і язиком...

— Твій кулак годиться лише на жаб, жаб лякати.

— Спробуй мого кулака на собі: зараз же зроблю з тебе печарицю, — злісно мовив Кучма, витягаючи ятагана.

Кучма був менший за Небабу, тільки що все тіло ніби щохвилини у напрузі, а м'язи на руках засуканої по лікті сорочки випинались мов дві чавунні гирі.

— Хлопці! легше на кручі, легше, щоб була в'язи не скрутити, — грізно остеріг пан полковник Задерихвіст.

Не знати було відкіль він узявся, тільки несподівано опинився тут, на колодках.

— Не забувайте, панове: не сьогодні-завтра підемо не на кого іншого, а тільки на яничара. На тому яничару й будете пробувати силу, а тут не смієте, — й пішов далі, пильно приглядаючись до гурту в іншому кутку: де був гурт, там вже й крутився пан полковник, прислухався та придивлявся: адже в поході кожен січовик — велика цінність і полковник умів зразу укоськати баламуту.

— А що, погомоніли... — сміялися козаки, — той швидко помре.

— Так, той вміє зробити: хопить за чуба одного в одну руку, другого в другу й стукне обох лобами...

— Бий мене сила небесна, так і робить, — щиро сміявся козак в кобеняку селянського крою, — сам бачив... Ще й наказав помиритися, наказав поцілуватися, хоч обидва шкірили зуби так... ніби ось ось загризуть одне одного...

— А що то він казав за яничарів... не второпав я, — смоктав козак довжелезного чубука татарського взірця.

— Треба було слухати, а не ловити гав.

— Казав гострити шаблі, бо скоро похід.

— На кого, куди?

— Там скажуть, а куди, то вже звісно, що підемо на «кудикало», куди «пані стару» кликано.

Всі сміялися, бо то ж говорив усім відомий Карпо Шмиголь, здається бурсак, бо вмів до ладу причепити всяку дурницю, іноді ущипливо, іноді й лепсько так, що козаки тільки диву давалися. Кошовий писар Левко Загадько часто кликав того бурсака до писарні на підпомогу, ото там вони вдвох і майстрили листи до королів та ханів.

— Стривай! кудись же та поведуть, так не можна йти на осліп... — старував молодий козак ще без вуса.

— А то вже, як водиться: по обіді скажуть раду радити, а вночі й похідну пісню заспіваємо...

— Яку то пісню? — питав той молоденький пахолок: він тільки з учорашнього дня опинився на січовому майдані.

Кучма глянув на пахолка скоса і хотів уже пригостити «мазиллом», шорсткою долонею мазнути від носа й аж до лоба, так Шмиголь вже моргнув:

— Хіба не знаєш похідної? а ще й прийшов козакувати! Чув як тобі кошовий казатиме заспівувати, то мусиш добре знати...

— Далєбі не вмію цього робити, шаблею тільки...

— Ге... того мало, уночі будеш же співати, бо буде лихо...

— Повчи його, Левко...

— Проказуй за мною, а я зачну...

І Левко почав ревити, як бугай, якусь нісенітницю:

— «Як був собі Лазар, а я його знав, та була в нього сіра свита, а я й тую вкрав»...

Козаки веселилися...

Раптово по майдану пролунала сурма, услід довбуш бив у литаври й вигукував:

— Раду радити! Гей, козацтво! Збирайтесь раду радити!

Всі кинулися до широкого майдану, всі давно вже ждали того кличу і тепер бігли підтюпцем до кола. Навіть біг туди козак Пилип Ненажера з шматком сала та окрайцем хліба. На бігу він ковтав хліб і весь час невідомо кого кляв:

— Не дадуть як слід і поїсти, собаки заячі . . .

3

Козацтво шикувалося колом, курінь біля курія, полковник біля полковника. Козацька старшина вже стояла в колі, писар за столом вже стругав пера та клав стоса твердого яносинього паперу, одно перо стреміло за вухом, а каламар красувався посеред столу. Недалеко примостився й Карпо Шмиголь підпомагати писарю. Все робилося мовчки, козацтво не жартувало, тільки поглядало на старшину та припасовувало шаблі, інші те й діло, що дивилося на курінних полковників; кошовий стояв без руху, втопивши очі в землю, з боку юрбились осавули, бунчукові, хорунжі та ще значкові пани. Наглядач козак Колючий глянув сюди, глянув туди й так гукнув, що пахолок аж відступився:

— Пани радники, військове товариство! Розпочинаймо раду!

Коло вже не рухалося. Тоді виступив наперед кошовий пан Байда. Гречно вклонився і мовив голосом, як срібна сурма — чітко, дзвінко, не швидкуючи:

— Шановне лицарство! Ми в Січі вже засиділися, забули для чого сюди покликані й гадки не гадаємо про військовий герць. Тим часом по сусідству насунула чорна хмара: турецький султан, той непогамований та зажерливий Сулейман притьмом моститься проковтнути нашого сусіда молдавського господаря і в той спосіб забігти нам в потилицю. Молдавський господар пан Івоня вже б'є на гвалт, йому вже немає місця навіть у своїй столиці Сучаві: притьмом обсіло ту землю турецьке військо, скрізь там бешкетують яничари, а ви самі здорові знаєте, що то за яничар: де пройде яничар — трава не росте. Яничар любить все нищити і, як правдивий азійт, бенкетувати на трупах закатованих безне-

винних людей, на трупах дрібних дітей, погвалтованих жінок!

Султан Сулейман, як ви знаєте, вже вдвічі ходив походом на велике місто Відень, хотів обернути те християнське місто в свою столицю, святі церкви переробити на мечеті, хотів звідтіль керувати хрещеним світом. Та милосердний Пан-Бог не допустив до такої наруги: Сулейман піймав облизня і двічі, як побитий пес, тікав до своєї Туреччини. Але все ж він, і те ми добре знаємо, не кидає думки й нині ще раз спробувати осісти у Відні, спробувати зробити таке діло в інший спосіб: хоче він забрати всю Молдавію так, щоб ніколи вже молдавські господарі не сміли стояти йому на перечепі. Нині господар благає нас дати допомогу: в листі пише, що коли не допоможемо, вся Молдавія загине в пазурях зажерливих сусідів — Туреччини та Польщі; після Молдавії військо турецьке вільно посуне на козачі землі. Господар просить спілки: коли допоможемо, то й він нам по братерському дасть поміч. Чи є згода панів-радників на таку спілку?

Кошовий питає, схиливши трохи голову на бік, дослухаючись.

Січове коло завирувало:

- Коли похід, то й похід...
- Хай дадуть підпомогу нам пани старости...
- На нас насадає притьмом лях-езуїт!
- Важко жити під паном-рандарем!

Кошовий стрепенувся і махнув шапкою:

— Кварцяники не підуть нам допомагати: вони радітимуть з нашої скрути-біди, бо разом з турком-татарином їм буде легше витеребити все козацтво. Адже всі знають, що до Січі тікають покривджені селяни, що кривдять їх короленята... З тих втікачів Січ komponує грізне січове військо. Про допомогу я просив уже самого князя Вишневецького, але той князь не схотів і слухати мого посла. Посилав я до Лубень пана осавула Охріма Небабу. Ось він тут, хай сам скаже, як його пригощав князь-магнат.

- Небабу на майдан!
- Хай розкаже все поряд!

Пан Небаба вайлувано вийшов з лав і низенько вклонився:

— Пани-лицарі! З наказу пана кошового я їздив до Лубень просити у князя Вишневецького підпомоги проти турка, що грозить нам вже зблизька, грозить вже з Молдавії. Там, у Лубнях, бачився з тим князем, передав листа пана кошового і просив притьмом про допомогу, просив дати двірських козаків для загального добра. Князь слухав пильненько, але все ж сказав, що на таку спілку не пристане і не дасть жодного козака з свого маєтку. Більш того, казав, що коли Січ буде на свою руку відбиватись від турка-татарина, або піде проти магнатів, що тягнуть за польського короля, то всі магнати покличуть польських кварцяників, щоб понижили ту Січ. Казав ще, щоб не підіймали селян до чвар у Степовій Україні, бо тоді магнати стануть допомагати кварцяникам витеребити всю Січ, а кошовому відрубать голову на краківському майдані.

Вкрай з'ритоване коло вибухло загрозами та ще й безтямною лайкою. Коло нуртувало, як розгойдані морські хвилі, нічого не можна було розібрати в тому гамірі, безстанних вигуків та загроз... Старшина мовчала, не скоро вже кошовий знов махнув шапкою:

— Шляхетне лицарство! — продзвенів його читкий голос...

Коло повільно затихало, стало й собі дослухатися до того, що говорив пан кошовий:

— Шляхетне лицарство! Бачу, козацтво іритується, прошу вгамуватися і послухати пана полковника Задерживоста, має щось казати!

— Хай говорить!

— Коли до діла...

— Не треба зайвих теревень!

— До походу... вночі...

— Цієї ж ночі похід!

Увесь в шрамах, без шапки вийшов на майдан полковник Задерживіст:

— Панове! прохрипів старий козарлюга. — Ви мене знаєте: не хочу зайвих теревень! Піду з своїми серденьками й до самого пекла добувати того султана, аби дав наказ пан

кошовий. Коли не дамо доброго стусана султану та його везірам, то він не ждатиме й ткне носа вже до самої Січі. Цього ми йому не дозволемо, а тому, гайда на Сучаву!

Коло шаліло, підкидало шапки вгору, кричало полковнику: «живи, батько, довго на пострах ворогу!», чути було вигуки: « в похід!» Хтось несамовито гукав:

— Всім набридла лежнтя, коли яничар вже розперезався!

Пан кошовий махав шапкою:

— Лицарство! Всі за похід, а я й поготів за той похід...

Що ж до теревень таких магнатів, як лубенський князь, то з такими ми погомонемо пізніш, наших розмов вони не обійдуть: коли заварили кашу, ми приневолимо їх і сьорбати ту кашу... І все буде по нашому, тільки ж щоб був послух. Похід зробимо вночі, як водиться у нас споконвіку. Ніхто не сміє щось робити на свій розсуд: кожного, хто стане на перечепі, або затіє бійку поміж себе, застрелю, як собаку. Тепер розходьтесь по курінях, спочивайте і лаштуйтеся у похід: сурмач дасть знати про те сурмою. І ще одне: щоб і близько не бачив не то що п'яного, ба навіть під чаркою — тому шибениця.

— По куренях, по куренях! — лементувало козацтво, але в лементі тому чулася радість вояownika, що йде вже навально на ворога, йде на смертельний бій!

Майдан за п'ять хвилин спорожнів.

4

За три переходи більш як п'ять тисяч січовиків опинилося в долині під Сучавою й стали биваком на спочивок, а найпаче за розвідками. Розвідчики разом з паном Небабою довідалися від «язика» (пійманого турка), що турки наполам з яничарами стали кошом за горбами тої долини. Якусь частину своїх яничарів, здається, погнали в обхід, бо вже довідалися про козацький рух.

Не гаючись, пан Байда послав добрий загін на тих башибузуків, а сам став ладитися до бою. Але осавула Небаба вже прилетів на вороному: він передав кошовому, що яничари не стали до бою і раптово повернули до свого кошу.

Тоді кошовий наказав тому загону сховатися в гайку, а за горбами поставити варту: вона мусіла передати клич на раптовий похід.

Уночі рушили до горбів обережно, крадькома. Щойно благословило на світ, як вже козаки вишикувалися напівколом, середина того півкола була ріденька навмисне: кошовий хотів зробити «вулицю» і в тих суточках «завдати жалю ворогу». Воно мабуть щодо того йшлося: яничари любили нападати юрбою, як у них водилося споконвіку. З диким лементом: «Аллах, аллах!» свистом і вереском вони врзалися у вулицю, бо козаки розступилися, й стали сікти в усі боки. Один запінений яничар, правдивий кентавр, вдарив козака Ломаку з такою силою, що розрубав голову на дві половини. Кінь того Ломаки, вже без вершника, мчав до долини, тоді як полковник Задерживіст вже пробував свою яничарку: він черкнув нею коня того кентавра. Коли кентавр озирнувся було вже запізно: шабля задзвеніла і вершник, закусений кров'ю, стрімголов летів у провалля.

Козаки били з двох боків, яничари за всяку ціну хотіли пробити наскрізь бодай один бік. Кошовий з булавою і шаблею в зубах носився вихром по полю й несамовито гукав:

— Женіть до провалля... до провалля!

Щоб почули всі, він витяг з рота шаблю і гукнув удруге:

— Женіть у провалля... туди їх! — показував він шаблею.

Тоді озирнувся, побачив своїх вартових, свиснув і махнув їм теж шаблею. Майже через хвилину мчав уже Небаба з своїм загonom серденят. Не оглядаючись, він став «кришити», тоді як полковник Задерживіст «молотив» своєю «Домахою», як називав свою шаблю дамаської сталі: вона дзвеніла й аж ніяк не щербилася.

— Добра «Домашечка», кусюча голубочка, — бурмотав полковник, але не встиг як слід і витерти лоба, як вже на нього наскочило з десяток башибузуків.

— Давай на одну руку! — кричав він шалено, — дам лиха закаблукам... дам понюхати міцного хрину... ге- ге...

Він крутився в'юном, кришив, рубав, гарцював і лементував:

— До мене, песький сину . . . до мене! зроблю з тебе ле-
мішку . . .

— А я зроблю з тебе печарицю! — гукнув несподівано де-
белий яничар, насадаючи на полковника.

— Он як! — здивувався полковник. — Так ти вмієш по
нашому говорити! ах ти христопродавець . . . клятий тумак,
щоб тебе мордував сам сатана!

І полковник штовхнув конем «христопродавця» так, що
той звалився на бік, нога вискочила з стремена, але «христо-
продавець» вирівнявся на сідлі і вже хопився пістолі, та . . .
не судилося йому довго жити на світі: Небаба вже летів
на підмогу; ворог і не ойкнув, як вже скотився з сідла з про-
битою головою.

Січовики билися нарівно з яничарами: чути було зойк,
лютий регіт, іржання лячних коней, стогін пораних, прок-
лони . . . Коли наспів Небабин загін, войовничий запал, ска-
жена лють подесятерилася. Кошовий, весь закривавлений,
але не вгнутий і завжди свіжий до бою, гукав несамовито:

— Женіть їх до провалля! До провалля! — і стрілою
умчав в саму гуцу побоевища.

Вже мало хто й гукав команду: частіш стало чути стогін
та проклони, диявольську лайку, гупання кінських копит
і . . . той же божевільний регіт.

Так, вже в обідню пору яничари хитнулися.

— Напирайте на провалля! на провалля! . .

Те слово «на провалля» лунало владно, невблагано й не-
відклично, але то гукав не пан кошовий Байда . . . Всі ко-
заки чули вже голос побратима пана кошового, князя Бог-
дана Ружинського. З своїм загоном серденят пан Ружинський
давив яничарів з лівого боку; пан Небаба брав гору вже з
другого боку. Яничари не наступали, а вже відбивалися і аж
ніяк не хотіли летіти вниз головою, в провалля. Вони на-
пружено відбивалися . . . кінець кінцем таки вирвалися на
широкі простори.

Яничари летіли повним алюром далі, за Сучаву, до да-
леких Балканів.

Козаки вже гнали коні: вони поволеньки бігли до свого
табору і вже сміялися та кепкували над страшним ворогом:

— Виходить, панове, що й яничар вмiє тiкати . . .

— А тож . . .

— Це по справжньому перший наш герць з тим ворохобником-яничаром.

— Коли й на далi так щасливо буде, то нам треба тiльки славити Пана-Бога за його святу нам допомогу.

— Приiдемо додому помолимось за перемогу та вiдправимо й панахиду: здається й наших полягло чимало . . .

— Треба, браття, зiбрати побитих та за християнським обрядом поховати.

— Немає ж i панотця.

— Поховаємо i без панотця, самi й заспiваємо «вiчну пам'ять», а вже на Сiчi вiдслужимо панахиду, як годиться.

5

Копали гуртом братську могилу, звозили трупи та все стрiляли, не по ворогу, того вже не було й близько, а по степовому хижаку-орлу . . . Злетiлося того гайвороння сила клювати очi козацькому трупу.

Насипали високу могилу, заспiвали «вiчну пам'ять» та ще й пом'янули коливом i добрим словом.

У таборi пан Богдан Ружинський, засмучений i вкрай збентежений питав усе козацтво:

— Чи хто бачив нашого славного кошового?

Всi посупно мовчали.

Хмарно гладячи вуса, пан Ружинський казав:

— Ми не вiдшукали нi кошового, нi його побратима пана Ярему Сангушко: за тiєю веремiєю, вчиненою яничарами, втратили кошового, схаменулися запiзно. Може хто ненароком поклав у братську могилу мертвого, не розглядаючись . . .

Тодi зтиха озвався полковник Задерихвiст.

— Я щойно з нашого похiдного шпиталю, перев'язували менi голову: голову трохи пошпетили отi христопродавцi-яничари. Так ото бачив там осавула Небабу, його теж хтось торкнув з тих песиголовцiв. Вiн казав, що бачив кошового,

ніби зашморгом зашморгнули та так і повезли на коні передові турецькі загони. Ніби з ним був і Сангушко . . . Не знаю що й до чого, бо у мене все ж і зараз джмелі гудуть у голові. Треба б питати Небабу, — той знає.

Пан Ружинський негайно пішов до того шпиталю, бо це було й зовсім близько. Осавула Небабу відшукав зараз же, бо у тому шпиталі було небагато поранених: січовики і яничари вмiли битися так, щоб живим побратимам обiйшлося все те без клопоту. Небаба лежав просто на землі, на підстеленій широкій киреї, тут же біля нього лежало ще аж троє порубаних. Пан Ружинський пізнав і Зіновія Барата.

— А це, що за козаки? — питав він якогось дужого побратима.

— Цей ось молоденький недавно на Січі, зветься Харитон Нечволода, а той старіший вже давній Семен Підпюмкало. Всі відбивали пана кошового.

— Ну що, голубчики! — примостився біля поранених пан Ружинський.

Всі мовчали, незнати було спали чи були непритомні. Ружинський тільки покрутив вуса і зідхнув. Він глянув на Небабу: той кліпнув і відкрив очі.

— Коли важко говорити — лежи, може відлежешся, — потішав сивовусий староста.

Пан Барат підвів голову, застогнав, але все ж через силу мовив:

— Пана Небабу тяжко поранено, але, здається, нутро щів не зачеплено, мені теж попало . . . і цим от, що вперше пішли на яничара: всі ми відбивали пана кошового, найпаче стой молоденький, Харитон зветься, в'юном крутився, трьох порубав . . . добрий буде козак, шкода коли помре . . .

— А як же пан кошовий, його ви бачили?

— Кажу ж гуртом відбивали . . . Його зашморгнув яничар зашморгом, не знати відкіль і взявся. Пан Ярема кинувся відбивати, ми всі за ним, так куди там! Наскочило мабуть з пів сотні . . .

— Ви б були гукнули на підмогу . . .

— Гукали, так зчинилася ж така веремія, нічого не чути за отим лементом . . .

Барат зідхнув, помовчав, тоді знов кинув:

— Кошового заарканили, пана Ярему хопило з десяток тих волоцюг, поміж собою кричали, щоб не вбивали, а везли просто до Стамбулу, до самого султана.

Барат впав головою на свою кирею і замовк... Тільки й сказав: «води».

— Не квапся говорити, — радив пан Ружинський, підносячи до вуст пораненого повного куманця. — Набери сил...

Пан Барат ковтнув два ковтки води, перевів духа і зрештою мовив:

— Я з паном Небабою, та ще були козаки, кинулися гуртом відбивати, так... нам зроблено оце... Небаба бився... Боже мій, як бився! всі тікали врозтіч, так хтось вдарив з-заду по голові... так оце нам.

Уночі козаки довідалися, що турецьке військо відійшло з Молдавії: в бою загинуло, мовляв, багато турків-яничарів, треба було дещо перефасувати, але знали й це, що кошового та його помічника взято у полон до самого Стамбулу.

Тої ж ночі козацтво обрало на кошового пана Богдана Ружинського і негайно вирушило з пораненими до Томаківки. Поранених з наказу нового кошового поклали на велику гарбу, намостивши сіна і повезли іншим шляхом до самої Полтави. Там було вигідніш, а ченці вміли ще й добре ходити біля хворих.

Раненько панотець Ізидор в своїй маленькій келії стояв навколішках перед іконою Спасителя Світу. У великій скорботі, склавши руки, молився за безневинно убивц их і за тих, що сьогодні будуть страчені. Молився, щоб милосердний Бог дав смерть без мук стратотерпцям Яремі й Дмитру і сподобив зріти Царство Небесне, де немає ні смутку, ні зідхань, а все тільки навіки життя блаженне.

Ще вчора смерком дістав він жахливу вістку: пан Ярема, отой сміливий патріот-гоноровий козак Ярема Сангушко, наречений тихої голубки Настусі, а тепер султанші Роксоляни, так отой її наречений пан Сангушко зараз у Стамбулі, сидить не в розкішних турецьких палатах і не в дорогих шатах, а сидить він у темній без вікон тюрмі, обдертий, змучений і спраглий. Сидить він у турецькій тюрмі за тим, щоб сьогодні пообіді стати всенародно під катівську сокиру. Це так же вірно, як і те, що сонце по обіді починає скочуватися на захід; це так же достоменно вірно, як і те, що святу Софію турки-османи обернули на мечет. Бо, і те всі знають, що коли великий Сулейман прирік Сангушко та ще й кошовому Байді лягти під сокиру, то вже ніщо не врятує тих двох козаків від смертних мук під гострою сокирою. Тому так скорботно молився чернець за козаків, які вже стояли на порозі у вічність, тому так зідхав, клав глибокі поклони і витирав рясні сльози з старих очей. Молився... бо добре знав тих козаків, добре знав і їхню таку пишну, таку красну Україну, знав і весь народ того краю, що все терпить кривди від королів, князів, турків, татарів, та все нездольний відбитися від напасника... Тих ото народо-

любців, що сміливо стають в оборону свого народу, свого краю ведуть на прилюдну страту. Знав... не дурно ж прожив на Україні все своє молоде життя.

Довідався він про ту жахливу новину від ченців, які часто вешталися поміж народом, дещо купували з харчів на базарі, дослухувалися до всяких новин, бо в ті далекі часи так тільки і збирали світові новини. Про всякі ж важні несподіванки навіть читали по розліпленому фірману, найпаче на базарі або на Ак майдані, там, де найбільш юрбиться народ. Так і тепер: один чернець навіть не побоявся й тишенько зірвав такого фірмана за темним кутком тісного завулка. Того фірмана й прочитав панотець Ізидор. Прочитав і ахнув! Писалося в тому фірмані таке:

«Нещодавно в межах турецької держави, на її молдавських кресах турецьке військо здибало велику козацьку силу, незаконно покликану колишнім молдавським господарем Івонею-бунтівником. Те козаچه військо числом щонайменше в десять тисяч за підмогою молдавських заклотників навально вдарило по турецьких передових загонах — яничарах. Навала була несподівана, люта, в бою побито тих яничарів і турки змушені були відійти під захист головних сил на Балканах; проте турецькі загони зуміли полонити головну козацьку старшину: відомого по всій Туреччині кошового князя Байду-Вишневецького, який ще раніш наробив багато шкоди туркам в застрашаючий спосіб, відомий навіть і нашим дітям, бо його ім'ям турецькі жінки лякали дітей — і другого козака, помічника Байди, теж гонорового князя Ярему Сангушко.

Нападали вони на наше військо на власну руку, без дозволу польського короля Жигимонта II-го Августа, який живе з нами у добрій згоді. Напад вчинено в землях турецької держави, тому турецький султан Сулейман Великий поставив на свій суд тих двох козацьких старшин, визнав їхній злочин вельми великим і присудив обох до тяжкої кари, кари на горло. Страта мусить відбутися цього дня по обіді на Ак-майдані прилюдно, щоб усі бачили, як могутній султан справедливо карає злого ворога і в науку тим, хто наважився б зробити будь-яку шкоду турецькій державі».

Старий чернець заляк в молитві коли почув несміливий стук у двері. Він важко підвівся і відхилив віконце: на порозі вздрів жінку у темній і довгій чадрі.

— Хто ти, спасена душа?

— Це я, панотче, Оксана з палацу, відімкни, отче, бо впаду...

Чернець відімкнув двері і майже силою втяг Оксану, яка вже хилилася до підлоги. Він всадовив її на широкого ослона й дав напитися орданської води.

— Втихомирся, жено, і хай сонми небесних сил овіють тебе цілущим бальзамом божественних пісень перед олтарем Всевишнього... Які ще принесла новини?

— Гірших, як є сьогодні, нічого не маю втішного... Хіба панотець нічого не знає?

— Говориш, мабуть, про оцей султанський фірман? — і чернець поклав листа на долоні змученої Оксани.

— Так, про нього, — шепнула Оксана і гірко заплакала. Чернець, схиливши голову, мовчав.

— Що робити, що робити? — ридала Оксана.

— Не треба плакати, — суворо озвався чернець. — Жорстокого присуду не зміниш, немає на те ради, бо того присуду не обминеш, його вже майже виконано. Молись, дочко, за обох козаків, як вже за мертвих: адже не вирвеш з рук катівських — султанське слово по всій Туреччині закон. Що сталося те сталося.

— Не знаю, як бути з Настусею: казати чи помовчати?

— Краще мовчати: адже вона слаба, хоріє, — мовив чернець у роздумах. — Вістка буде надто гіркою, треба дати їй святий спокій... Коли ж... і вона відійде, щоб стати перед престолом Всевишнього Судді, тоді обоє й зустрінуться в селеннях праведних. Нас же грішних і немічних може втихомирити тільки молитва. Сьогодні такий чорний день: душі усопших літають по святих місцях, діткнуться вони й тих праведних козаків тоді, коли підставлять голови свої під сокиру, завітають і до нашої вбогої келії. Будемо молитися й стерегти ті козацькі душі, бо... що не кажи, козакі ті лицарі: гинуть у Стамбулі за свій рідний край. У Стамбулі

всі знають, що султан затіяв чорне діло: хоче знову йти походом на християнське місто Відень, куди не пускали його ці козаки. Не буде йому вдачі і в цьому поході, не буде! Помре він під стінами того християнського міста, але в самому місті ніколи йому не бути! — пророкував старий чернець, простягаючи руки до ікони Діви Марії.

— Я хочу бачити кару, — несміливо мовила Оксана.

— Благословляю... тоді запишемо усе, що сталося до святих діяній.

— Я хочу випросити їхні тіла, — пошепки мовила Оксана і схилила на руки голову.

— А що маєш робити з трупами й чи ж дадуть старшини турецькі дозвіл на це? — журився старий чернець.

— Хочу поховати на християнському цвинтарі.

Вона помовчала й не скоро додала:

— Старшин не питатиму, бо ті не віддадуть, ще й лиха наберуся. Краще буде, коли підкуплю сторожу кладовища: тої варти всього три чоловіка, я вже розшукала їх, дам по золотому дукачу і вони складуть трупи на нашу гарбу і ту гарбу відвезуть наші ж люди на наш цвинтар.

— Благословляю й на це святе діло... Стережись тільки яничарів: тепер вони дуже люті на нас, навіть нападають, я остеріг вже братію, щоб не ходили по місту без діла, остереігаю і тебе.

— Я стережуся, отче: зроблю все вночі, у мене є добрий помічник-християнин, не треба вчити, бо знає всі порядки й те, як без наглядців зробити погреб.

— То так, але все ж стережися, найпаче не ходи на Ак-майдан! Боже борони! не ходи туди: там адже жінок не побачиш, а яничари шастають люті й навіть з голими ятаганам! Не можуть втихомиритися, що гяури-християни так багато понищили у тій Молдавії стільки їхніх яничарів. Вони злі й на самого султана, кажуть, держить руку за тих християн, має жінку християнку, хоч і стала мослем, так все те дарма! того й дивись, що вдеруться до палацу. Остережи і саму султаншу: хай під цей гук сховається десь, адже палац великий, є де переховатися, бо сьогодні на Ак-майдан всі яничари збіжаться дивитися на своїх лютих ворогів.

— Я ходжу все в чадрі, мене ніхто не впізнає, не піду й на той страшний Ак-майдан, а все ж подивлюсь: хоч і лячно, а треба все знати до кінця.

— Як же все те хочеш бачити, адже треба проскочити той жахливий майдан, десь стати, щоб ніхто не причепився, бо жінок туди не пустять.

— Яюсь зроблю шпетно. Тут у мене є подруга, Пухівочка зветься: вона жила у султанському гаремі, коли старий султан дав усьому гарему волю; її приловчився продати якийсь євнух головному везіру. Така її була доля: хоч і побивалася та вже не мала сил вирватися. Тепер вона живе у гаремі того везіра, який теж дав волю, бо вона так просила, але живе у палаці, бо той вельми старий везір впросив жити в нього хоч і весь вік. Не знаю, як воно там у них дійшло до згоди. Сьогодні я її бачила, так вона просила прийти, подивитися з балкону на те страшне видовище. Палац той на розі самого майдану і вулиці відомого Гарун-Аль Рашида, зовсім близько. Я вже добула й руру таку морську, щоб було видніш.

— Коли все обійдеться без лиха, прийдеш сказати. Тоді в неділю підемо до свіжих могил правити панахиду, а зараз йди і роби своє. Буду молитися за козаків-патріотів, в думках сповідати та давати святе Причастя. Йди дочерь, роби святе діло... То глибока наша повинність.

І ветхий чернець схилився перед Нерукотворним образом, осяяним тм'яним світлом негасимої лампади.

2

Правду казав старий чернець: в обідню пору на головному майдані був уже великий натовп. Збіглись з усіх усюдів ремісники, базарні крамарі, всякі цехмистри, гультяї та майже всі гульвіси-яничари. Ці завжди нічого не робили після походів й завжди вимагали дармових харчів від крамарів великих і малих, а від везірів найпаче грошей. Всі їх знали, всі недолюблили. Ще за Мюрада-фундатора цього нерегулярного війська, яничарів не так хвалили за хватку си-

лу, як боялися, найпаче, коли довідалися в який спосіб ці башибузуки помогли султану прибрати до рук Балкани. То було колись, тепер же грабунок став для тих голодранців і розбишаків повсякденним промислом. В чужі краї самовільно вони не ходили, коли ж траплялися походи, завжди грабували й гвалтували. Сидячи дома, промишляли вже поспіль насильством, навіть докучали везірам і слабодухим султанам. Коли нічого не давали — палили палаци й чинили гвалт. Ця армія бешкетників не хотіла й слухати про послух, дисципліну і коштувала державі дуже дорого. Але й без яничарів султани були як без рук: тільки яничари вміли навально йти проти ворога і майже завжди успішно. Поразка яничарів у молдавських землях була неприємною несподіванкою навіть для самих яничарів. Здивоване було і все турецьке населення, але про це нічого не говорилося, рідко в натовпі хіба що можна було почути презирливо кинуте слово «полежай» навздогін яничару.

— Насадити бебехів козаки...

— Наші вміють тільки грабувати, — говорив старий турок сусіді, поглядаючи на ватагу ошарпаних яничарів серед натовпу.

— А так, дали добре в зуби, зараз же припишкли...

— Тепер мстяться на отих двох, що на помості, як би можна, щоб дозволили, посікли б на капусту.

— Чи ба які сміливі дома: йде тисяча на одного...

— Та й той у кайданах!

— Під Сучавою ж яничарів, кажуть, було вдвічі більше, а козаки зуміли ж здерти з усіх штани, погубили і ятагани, — кинув хтось з гурту.

— Тепер шукають винуватих...

— Хто ж винен?

— А крамарі та шевці, що не віддали останнього гроша на харчі, харцизам...

— Хай годують султани та везіри, то їхнє військо, нам воно ні до чого.

— Ого! тепер вони винуватять і самого султана, — говорив старий турок у червоній, як жар, фесці й зеленій камизельці.

— Он що! а султана ж до чого приплутано! — дивувався та все оглядався молодий ремісник.

— Приплутано ж, — шептав старий турок у фесці. — Мовляв усе чинить султанша-християнка з України. Ніби вона все, а султан винен за те, що вже надто потурає султанші.

— Ото морока! того й гляди нападуть на султанський палац, — лякався присадкуватий турок з більмом на лівому оці.

— То вже як водиться, тільки... вдарять яничари не по коню, а по оглоблі...

— То так... самі винуваті, а на інших скидають все лихо...

— У нас так ведеться здавна...

— Я чув, що й султанський синок, отой Мустафа, не від того, щоб зіпхнути батька з султанства...

— А самому вмотитися при допомозі тої ошарпаної голоти, що й зараз он шастає по майдану... Бачите скільки їх збіглося на диво, наче ніколи не бачили, як рубають голоти пов'язаним...

— Бачу, заварять кашу оті ятаганщики, не дурно тут вся ватага, не дурно...

— Тихо... тихо... Он, он вони!

— Де? Хто?

— Кайданники... козаки на помості!

— Ведуть... ведуть...

— Еге-гее...! Які ж вони чорні, дуже скидаються на нас...

— Помовчіть! Щось читає кадї.

— Дайте послухати!

Всі витягли шиї і втопили очі в кайданників й того кадї, що стояв теж на помості віддаля з папером в руках.

Справді, ні кошового Байду, ні старшину Сангушка не можна було впізнати: були вони зчорнілі, майже з заплющеними очима від денного світла після темних кам'яних мішків, ошарпані і в кайданах. Побачивши те диво, яничари люто заверещали і навалилися всією силою на султанську кінноту, але кіннота все ж відсунула оскажений натовп,

де-хто, з кіннотників, рубонув шаблею, де-хто вистрілив з пістолі.

Яничари кидали проклони, але змушені були відступитися. Вся кіннота вишикувалась перед помостом і на знак, що процедура кари розпочалася, по команді гримнула з рушниць вгору. Вдарили бубни і обох козаків підвели до ковадла. Натовп нашорошено зацікавив, навіть яничари поховали ятагани й почали пильно приглядатися до помосту. Дужий коваль зняв замки з рук полонених і кинув їх помічнику ката. Той зручно ловив кайдани, тоді як інший вже ставив кайданика перед каді. Каді, високий темний турок без вусів повільно розгорнув пергамент і громовим голосом став вичитувати народу вину обох гяурів і кару, приречену самим великим султаном.

Гяури мовчки, мов скам'янілі потвори, йшли без спротиву туди, куди їх вів і ставив кат... Ще раз вдарили в литаври і кара почалась...

Натовп затих, завмер...

3

На бальконі химерно різьбленого палацу, з стрункими колонами східної архітектури, сиділи без руху дві жінки в темному аж до п'ят одягу. Одна, видно з усього мало охоча до кривавих розваг, байдуже оглядала натовп, різноманітну й барвисту юрбу Орієнту, який заповнив тепер всі вулиці колишнього чарівного Константинополю блискучої Візантії. Друга, більш гнучка й рухлива, не зводила очей з помосту. Вона навіть витягла морську руру і, невідриваючись, дивилася на страшний поміст. В найбільш драматичних моментах, її маленька ручка, що держала руру, дуже тремтіла. То були дві подруги: Пухівочка і Оксана.

Оксані видно було, як на долоні і натовп, і вершників, і поміст і тих, що зараз будуть скатовані. На ката боялася й глянути, але той кат, правдивий геркулес, все ж стирчав перед її очима: Оксана навіть бачила, як він бавився довгим і блискучим ятаганом, видно було навіть вишкірені зуби, коли невідомо чому засміявся.

Хоч як були обідрані та нужденні ті полонені козаки, всеж Оксана обох пізнала... тоді її рука затремтіла. Вона побачила високого й ставного Байду таким, як і колись у Полтаві. Його підвели до колоди першим... Йй здалося, як цей суворий лицар байдуже підійшов до тої жахливої колоди, побожно ознаменував себе хрестом і схилив голову. Видно було, як у повітрі майнула сталь... але в наступну мить вона вздріла, як заюшений кров'ю кошовий з усїєї сили плюнув на ката...

Натовп, немов випущений з клітки роздратований звір, несамовито верещав, щось невиразне гукав: видно було тільки тисячі кулаків і вишкірині від сміху катівські зуби... Розлючений помічник ката приволік нещасного й примостив до колоди... Геркулес знов махнув ятаганом і знов не попав по шиї... тільки що поранив до кісток плече.

— Навмисне так робить... — шепнула Пухівочка на вухо подрузі.

— Що кажеш? — хрипко питала Оксана: вона не розуміла вже де вона і що бачить, але руру цупко держала і вперто не спускала з очей жахливої кари.

— «Боже... Боже... дай сили додивитися до кінця на чорну роботу клятого султана... Мушу докладно розказати все старому ченцю...»

— Навмисне промахнувся двічі, — почувла вона нарешті голос Пухівочки. — Мені казав сам везір, що так буде з наказу султана. Я чомусь не вірила, а тепер бачу, як душо-губ знущається над своєю жертвою! — і тихо заплакала.

Але Оксана вже не чула, що казала подруга, вона не зводила очей з того понурого, залитого кров'ю помосту. Кошового, вже непритомного, піднесли кати до колоди й нараз відскочили: блиснув ятаган втретє і голова мученика вже котилася з помосту. Кат підхопив її за чуба, вдарив доло-нею по восковій у крові щоці і показав базарній юрбі.

Оксана не чула вигуків, шалу, пекельного реготу... Вона тільки бачила розгойдане море голів, підкинуті вгору червоні фески, кулаки, вишкірені зуби...

— Може вже буде? Мене все це виморило гірш тої роботи в султанському саду, я вже нездольна і спати вночі, —

шептала Пухівочка, пригортаючи до себе подругу. — Бач які холодні у тебе рученята... ходімо но звідсіль...

— Ні, ні... я хочу бачити все... все...

— То гидке видовище, не треба себе ятрити чужим горем! — вмовляла її Пухівочка.

— Я мушу бачити все... все до кінця! — майже плакала Оксана. — Я бачила смерть кошового Байди-Вишневецького... Тепер ще старшини Сангушка... пана Яреми.

— Хіба ти знаєш хто з них кошовий, а хто помічник? — дивувалася Пухівочка.

— Ах! казав же кадї і показував кого як прозивають.

— Гм... я не чула... — замислилася Пухівочка.

Але Оксана вже держала руру на поміст. Там стояв сам, вже без кошового, пан Ярема Сангушко. І цей теж скидався на кам'яну скелю, але очі... ніколи вона після не могла забути тих очей. В них, тих очах, відбилися з граничною ясністю і туга за рідним краєм і любов, що так швидко промайнула в українських степах, і смертельна жадоба глянути востаннє на ту, з якою вкупі милувався зорями в млосні ночі далекої тепер батьківщини. Вона бачила, як ті очі шукали султанського палацу, де зараз, як вже знала Оксана, лежала тяжко хвора Роксоляна... Дивилася напружено й думала:

— «Може й на правду надїявся бачити мариво свого нещасливого кохання... може! в передсмертній журбі може й буває таке видиво»...

Затаївши подих, Оксана пильно придивлялася... Мить... ще мить... блиснув ятаган й голова пана Яреми покотилася по помосту... повернулася кілька разів і стала на скрижавлену шию. В останнє Оксана побачила знов голову: вона вперто дивилася вже скляними очима на султанський паляц.

Оксана стала хилитися до підлоги, але Пухівочка зручно підвела її і мерщій вивела з балькону.

Ніч... Густою стіною вряд стали стрункі кипариси; від них лягає густа тінь вповодж всієї алеї, за якою розбігаються вузькі стежки, по краях обсажені кущами троянд, жасмину і пахучої м'яти. Тут лежать кам'яні довгі плити, пірамідки, обеліски. Блищать на них золочені написи, різьблені риби — символ Христової віри й трикутники Всевидючого Ока. Це цвинтар грецької колонії, що оцілів ще з часів пишної колись Візантії.

Плутаними стежками крадуться якісь тіні: не то жінки, не то ченці. За тінями услід суне гарба з дощатим помостом: на ньому стоять дві чорні труни, забиті міцними цвяхами. Біля коня, що так важко ступає по м'якому моху, тінь візника теж у темній одежі, але без відлоги й шапки: видно, коли придивитися, сивину, і коли щось шепне, чується старечий голос.

— Отче! повертайте ось на цю стежку, третю від великого кипарису, там свіжа могила викопана, за нею друга, — шепче жіночий голос й тулиться ближче в тінь до густих дерев.

Жінки ті — полохливі Оксана і її подруга Пухівочка, що аж ніяк не хотіла пускати подругу саму та ще й на цвинтар. З ними старенький чернець панотець Ізидор: він важко спирається на посоха й шепче весь час заупокійні молитви.

— Тут... — знов шепче Оксана і тремтячою рукою хреститься, позираючи лячно на відкриту могилу.

Візник став. То був усім грекам відомий візник цього цвинтаря старий Косимо, або як його у монастирі звали Кузьма. Дужий ще чоловік, богобоязний і зовсім байдужий до будь яких приключок чи там небезпеки.

— Не лякайтеся, сестри, не лякайтесь! Наш цвинтар найбільшій і волоцюгам немає чим поласувати тут. Скільки тут буваю вночі ніколи нічого не траплялося. Дасть Бог і сьогодні не буде нічого лячного, все обійдеться благополучно. Яничари та всякі заволоки шастають не тут, шастають вони по вулицях, де багаті палаци, де живуть везіри та купці. Вони сторожать тих, просто вдертися через вікна з своїми ятаганамі... Їм тепер не до нас.

Так бубнив старий Кузьма, а сам робив своє: він припасував широкі паси до навмисне забитих кілків з одного боку... Тоді вдвох з старим ченцем поставили труну на ті паси й тихенько спустили в могилу.

За купою свіжої землі була й друга яма. Підвели паси й під другу ту яму й так само тихо спустили труну. По тій важкій роботі всі стали навколішки. Панотець Ізидор прочитав у напівголос відпускну молитву і став кропити святою водою обидві труни. Зрештою проспівали вічну пам'ять тим, що відійшли у вічність, де «всі праведники упокоюються» й гуртом засипали могили... За якусь годину на цвинтарі виросло два горбки, в головах не забули посадити кипариси, тоді як чернець обміряв могили і записував розмір двох кам'яних плит.

— Гадаю не будете, панотче, писати імен покатованих, — занепокоєно говорила Оксана. — Адже можуть довідатися яничари, тоді й трупи осквернять, викинуть псам...

— Не клопочись, серце... Записано буде тільки в наші книги, а на плитах поставимо урни для квітів... Може колись, коли й нас не буде на світі, найдуться богобоязні люди і напишуть імена... На Україні ж ніколи ніхто не забуде своїх патріотів: там імена цих двох записано в людських серцях.

5

На другий день вже в церкві відслужено було панахиду. Оксана сиділа у палаці Пухівочки, була засмучена, мовчазна і майже хвора. Приглядаючись до неї, подруга питала:

— Чого, серце, так змарніла за ці дні, невже так шкода отих порубаних?

— Так, шкода, — просто рекла Оксана. — То не чужі мені козаки, не чужі... то лицарі мого краю, найкращі лицарі!

— Тоді, як правдива козачка, не мусиш так гірко побиватися... Наростуть ще сміливіші, наростуть такі, що зуміють і вибороти волю твою народу...

— Дай Боже! Т'алеж зараз моя батьківщина на силі змаліла від такої тяжкої втрати.

Подруга зідхнула: адже і її край, її прекрасна Греція теж під п'ятою турецького султана. Вона тільки спитала:

— Як султанша, чи ліпше їй?

— Ні, не ліпше, навпаки, стала й зовсім слаба. Не знаю, що далі буде: боюся я за неї.

— А як, боронь Боже, султанша помре, що будеш робити?

— Що ти, що ти! жажнулася Оксана, вона зблідла на виду і стала хреститися.

— Всі під Богом ходимо... — мовила замислено Пухівочка. — Але... все ж живий про живе гадає. Та й сам султан похилого віку. Отже треба подумати добре й про себе: не стане султана, як будеш?

— Не знаю... — мляво мовила Оксана.

— Гм... то ти так зараз кажеш з печалі. Настануть же й часи, коли будеш думати інак, та буде пізнувато.

— А що буду робити? Адже скільки не живи тут, все чужий край, все не має де приткнутися навіть у розкошах.

— Твоя правда: так було б і говорити ще напочатку.

— А що робити? — знов питала Оксана.

— Що робити? Заздалегідь лаштуватися хоч би й додому, а дім твій — рідний край, Україна, яку ти так часто згадуєш і так хочеш бачити.

— Дуже хочу бачити, — зажурилася Оксана. — далеко ж це, багато йти і чи ж дійду!

— Гм... дійдеш. Бо коли не стане доброго до тебе султана, буде лихо: невідомо хто його заступить, — тягла своє Пухівочка. — Більш за все треба думати, що сяде злий султан, зараз же відбере фірмана про твою волю і посадить в гарем.

— Того не боюся, бо так не буде: я для нього вже стара, — через силу всміхнулася Оксана.

— То гірше, бо й зовсім вижене з палацу на поталу... Вона не скоро доказала тихо:

—яничарам на забаву.

Оксана лячно дивилася на подругу і мовчала.

— Тож, голубко, не вагайся, а мерщій мандруй в Україну, коли ще не пізно, бо те, про що кажу, може трапитися завжди без жартів, кажу правду.

— З тобою поїду легко й радо, — нарешті мовила Оксана, беручи за руку подругу.

— Ні, серце, не поїду я в Україну, то не мій край: мій край Греція... але й там мені ніколи не бути!

— Чому, чому, голубко? — шептала Оксана.

— Фірмана у мене немає, — просто рекла красуня...

Вона важко зідхнула і довго дивилася в глибокій задумі на загразоване вікно везірового палацу.

6

Оксана добре знала життя в султанському палаці, всі звички, етикету, маніри й навіть плутані інтриги принців, принцес, одного-двох евнухів-фаворитів, палацового везіра... Всі і всякі сутички, неприємности ба навіть ласкаві розмови, що завжди кінчалися душогубством, несподівані арешти з присмаком азійської жорстокости, звичайної і навіть буденної в ті часи і притаманної лише Орієнту. Все те вона добре знала, недурно ж прожила при Роксолянці там до сивини. Ту Роксолянку вона бачила завжди у різних клопотах, гадала, що та нічого не помічає і тому ніби ненароком кидала якесь слово перестороги... І Роксолянка раптово озиралася, пильненько дослухалася і тоді вже по справжньому стереглася. Найпаче вона стереглася принца Мустафи, старшого султанського сина від першої дружини Фатьми. Вона не знала відкіль і в який спосіб подруга добувала найновіші новини, але безперечно новини були правдиві. Так, Оксана вже задалегідь знала хитрі змови того принца та всіх його прибічників проти султана й зараз же остерігала подругу. Слід сказати, що й Роксолянка не любила того принца Мустафу, знала теж, що її єдиний син Магомет загинув від руки того лихого принца, може те зробив найманий вбивця, але зроблено з намови Мустафи. Не дурно він одного часу крутився біля своєї мачухи з якимись настирливими послугами.

Вона тоді досить гостро відіграла його від себе: в цей спосіб нажила вже неприхованого мстивого ворога.

— Цей клятий принц, — казала Оксана, притулившись до вуха подруги, — лякає султана тим, що ніби ти сама хочеш керувати державними справами і ніби мостишся звести мужа . . .

Роксоляна сиділа у кріслі біля вікна і щось гаптувала. Була бліда трохи, але спокійна і навіть дещо всміхалася, коли Оксана припускала багато нісенітниць до тих палацових пліток.

— Ти говориш багато такого, що аж ніяк не скидається на правду, — казала вона Оксані, кладучи на коліна хустку. — Я знаю теж Мустафу: він підступний і його все ж треба стерегтись, але правда й те, що він і великий боягуз. Мустафа знає, що султан не дасться на обдурювання. Все, що ти кажеш, велика дурниця.

— Як дурниця! — гнівалася Оксана, — я довідалася про таке, над чим слід добре подумати . . . і не тільки подумати, а й зробити так, щоб той принц щез з наших очей навіки.

— Про що саме ти довідалася? — всміхалася Роксоляна. Вона звикла до пліток і мало дослухалася. Дослухалася тільки тоді, коли в тих інтригах чулася загроза, чулася вже чиясь дужа рука. Тоді вона вживала рішучих заходів і всі злі наміри ворога разом йшли за вітром.

— Що може бути там . . . немає великого лиха, я знаю вже, — позіхала вона, беручись за гаптування.

— Кажеш немає, а я кажу є.

— Що?

— Ось що: той Мустафа підбиває принців силою примусити султана зректися султанства, — шептала Оксана, ступаючи пальцями по долоні. — Старий вже султан, а сини все ніяк не діждуться, коли вже той батько піде просто до свого Аллаха. Того мало: Мустафа нагинає братів, щоб таки негайно, зараз послати батька до магометанського раю пити там каву серед райських панночок, он що!

— Гм . . . мугикнула Роксоляна. — Хай я розвідаю все це сама: тут у мене є такі, що пожалують мене і розвідають і скажуть. Тоді . . .

— Що тоді? Тоді буде пізно: угобзають батька гуртом, тоді й чухай потилицю, що робити... пізнавато.

— Саме раз, саме впору... рекла Роксоляна. — Я погмоню з самим султаном. Незнати ще хто кого пошле до раю: син батька, чи навпаки — батько сина. До раю чи не до раю, а вже напевне кудись до Ірану в пустелю кататися на верблюдах. Я тому Мустафі віддячу, наготую гостинця! І не тільки йому, а і всім принцам піднесу тертого хрину: будуть сидіти тихо десь по закутках турецької держави, країна ця тепер ой-ой яка велика: буде де спочити всім тим ворохобникам... Тільки от незнаю: невже й принц Селім йде проти батька?

— Того не знаю, — роздумувала Оксана. — Принц Селім дуже тихий, лагідної вдачі, возиться все з книжками і батька любить.

— Я теж придивлялась до нього: думаю, що проти султана не піде...

— Можна сподіватися, що не піде, — твердила Оксана, — в останню ніч його не було серед принців: мабуть криються від нього з своїм чорним ділом.

— Он як! так вони вже й змовники! Добре... добре... Зараз же й приборкаю.

І Роксоляна стала згортати свою хустку до маленької скринки. Тоді раптово спитала:

— Ти казала мені, що бачила страту отих... запорожців... Скажи, кого порубали і який кат рубав?

І, замкнувши скринку, Роксоляна сіла, пильненько приглядаючись до подруги.

— Я тобі про це нічого не казала! — щиро дивувалася Оксана.

— Ах, то все одно! Може хто інший казав, я вже забула. Але ж мабуть і ти була на майдані, коли стинали голови тим... — і голос увірвався.

— На майдан не ходила, жінкам же заборонено, — удавано байдуже мовила Оксана і схилила голову.

Роксоляна не спускала очей з подруги.

— Ти ще вчора була зо мною щиріша, — вколола султанша й чомусь зідхнула. — Адже знала про ту кару...

— Так, знала, бо скрізь же наліплено фірмана.

— Треба було зідрати і принести мені, — терпко мовила подруга.

— Я боялася: скрізь же ходить сторожа з шаблями в руках, мене б піймали і відрубали голову на тому ж майдані.

— Ну, ну... не гнівайся! — лащилася султанша. — Знаєш сама, як я побиваюся: мені треба знати до зарізу, знати, щоб... для діла... — спіткнулася вона на слові.

— Я бачила здалеку, — тихо казала бліда Оксана. — Бачила з балькону, де живе Пухівочка, відтіль бачила.

— Що... що?..

— Ну, бачила, як кат, великий такий, дужий посік двох запорожців... було важко дивитися, тому й не додивилася як слід.

— Кажи швидше... хто вони? Мабуть же проказували імена...

— Так, кадї прочитав, але я ж була далеко, а у фірмані не написано хто саме ті козаки. Чула за Байду-Вишневецького...

— Так... так... Кошовий Січі Запорозької, староста канівський... — шепнула Роксоляна.

Вона стала проказувати заупокійну молитву і хреститися.

— А другий же хто? — допоминалася султанша.

— Далєбі не знаю: питала, так ніхто не сказав: чула, що посікли помічника на ймення Ієремія...

— Ієремія... — шептала султанша, роздумуючи.

— І більш нічого?

— І більш нічого.

— Султанша ще раз прошептала молитву і довго хрестилася, піднявши очі до блакитного неба.

— Скажу тобі, сестричко, все сняться мені негарні сни, — зажурено мовила Роксоляна... Де ж поділи мертвих, не дай Боже, кинули собакам!

Оксана мовчала. Тоді наважилася й тихенько мовила:

— Панотець Ізидор випросив порубаних: з ним разом та ще й з візником Кузьмою поховали вночі на грецькому кладовищі... Тоді справили панахиду, — тремтіла Оксана і нараз стала плакати.

— Серце, серце... — цілувала подругу султанша. — Серце! не плач... Ти козачка... мусиш знати, що вже не вернеш тих закатованих. Краще помолимося за безневинно убитих, бо мені приснився чомусь пан Ярема Сангушко...

— Як!

— Ніби ми вдвох у Санджарах, де бачилися востаннє. Ніби стояв біля мене і дуже плакав, а з очей капали не сльози, а капала кров... кров... — крикнула Роксоляна, хильчи голову на коліна своєї заплаканої і змученої тими розмовами Оксани.

7

Страта двох козаків на Ак-майдані дуже непокоїла Роксоляну: вона знала вдачу султана Сулеймана і боялася помсти, адже для султана страта тих двох старшин була надто малою жертвою, щоб затамувати амбіцію азійського володаря. Отже мабуть наважиться послати велике військо на Січ, а може й на всю Вишневецьчину, відкіль, як він добре знав, сунуть валками все нові й нові загони козаків.

Так думала султанша, пригадуючи того султана, як він кляв і Січ, і короля, і старшин за тих яничарів, посічених запорожцями. Знала вона й те, якою потужною стала тепер Туреччина, такою потужною, що її вже боялися всі західноєвропейські держави, запобігали ласки Сулеймана Великого і аж ніяк не хотіли наразити свій край на небезпеку війни з тими турками. Добре, коли минеться так — думала Роксоляна. Всяке може бути, може схоче обернути на попіл всю Україну від краю й до краю, як те зробив недавно з Іраном, Єгиптом... Недурно ж при згадці про ту Січ, про князів-посесорів степової України скрипить зубами і хапається свого лютого ятагана.

Роксоляна думала і так і так, не спала, все напружувалася якби відвести того ятагана, занесеного над головою січового братства, всього українського поспільства, щоб бува, хай Бог милує, Сулейман не обернув козацьку Україну на «татарських людей», як те було колись за дідів. Переказу-

вали жахи, малою була і все те страхіття чула своїми вухами. Не доведи Пречистая Діво Маріє!

Вона зрештою надумала спробувати.

Роксоляна знала всякі таємниці й навіть завойовницькі пляни султана, з якими ніколи не крився від неї, навпаки, носився з ними і шукав порад. Найбільш за все думав про той міцний, як скеля, Відень. Відень! ось куди треба було скерувати всю увагу Сулеймана Великого! Адже той султан тільки й думав, як би обернути Відень в магічний центр мусулманського світу, зробити його своєю столицею, довести, що мослем легко обійдеться без європейської цивілізації, тоді як християнський світ без Відня обернеться в ніщо. Вже зараз світ гяурів багато чого запозичив від мослем, захоплюється не лише наукою Орієнту, ба навіть і красним словом. Мослем мусить вести перед і започаткує все те він, Сулейман Великий. Такі думки він випещував і беріг для себе, щоб великою перебудовою світу звеличити творця неба і землі Аллаха і прославити себе із роду в рід. Ця мрія була його невралгічним, болючим місцем. На це місце й спрямувала свій удар Роксоляна.

Вона хотіла говорити з своїм владарем, але етикета не дозволяла простоти: мусіла ждати вісток від самого султана.

8

Ранком аж через тиждень прийшов вістун, став перед султаншою навколішки і, схиливши голову, вголос мовив:

— Великий владар всього світу, повелитель всіх вірних і не вірних хоче завітати до своєї Степової Квітки й на власні очі бачити світоч миру та покою.

Султанша, як наказувала етикета, тільки рівно через хвилину дала відповідь: етикета наказує радіти з того великого щастя і завмирати з радощів:

— Я вже готова зустріти мого владаря зараз і радію з того, як радіє вся земля, зустрічаючи схід сонця!

Вістун з низьким поклоном вислизнув з-перед очей і через десять хвилин на порозі вже стояв сам султан у коштовному блакитному халаті й такому ж турбані на знак, що султану приємно бачити свою дружину. Дружина вже стояла біля нього, низько схиливши голову.

Султан махнув рукою і вся світа зникла за дверима. Тоді лагідно взяв за руку Роксоляну, обрежно всадив у крісло й сам сів у вигоді на коштовному килимі, де вже стояв для нього кальян.

— Як моя Квітка спочивала? — питав султан, пильненько приглядаючись до своєї Роксоляни.

З часів, коли збувся нещасливого походу на Відень, вельми зістарівся, але очі пломеніли завзяттям і рука вправно обмацувала ятагана. З насолодою смоктав уже люльку і дослухався, що казатиме Роксоляна.

— Мені стало ліпше відразу, коли очі мої вздріли владаря всього світу. Але бачу, сонце мого серця ховається за хмари невідомої мені журби.

— Так... відколи я довідався про великі втрати в силах яничарського війська в Молдавії, моє серце й досі не може вгамуватися.

— Т'алеж владар мій міг би вже заспокоїтись ще тиждень тому, стративши двох козаків — старшин на Ак-майдані.

— Хе... то тільки початок моєї помсти! — мовив султан, зсунувши густі брови.

— Який же мусить бути кінець тої помсти? — зимно питала Роксоляна.

— Кінець буде такий же жахливий, як і його початок: мушу покарати весь край тих завадіяків. Ті січовики кажуть, що нікого й нічого не бояться... так... Я, Сулейман Великий, покажу наочно тим ворохобникам, що ті їхні думки сута дурниця. Я оберну на попіл весь їхній пишний край.

Роксоляна мовчала, султан смоктав чубука й пильно приглядався: чи потемніло личко його вірної Роксоляни, а чи не змінилося і все спокійно й ласкаво прихилилося до султана? Так, воно не змінилося, воно було тим же, як і тоді, коли султан став на порозі цієї світлиці — спокійним, лагідним, але все ж в очах відбився невимовний жах.

— Хіба тигру пристало ловити мишу? — почув він на-
решті її чіткий голос. — Хай робить те кіт. Тигру личить
брати здобич рівну його моці, — карбувала кожне слово
Роксоляна.

Султан підняв брову: помітно було, як на його прикри-
тих вусом устах майнула усмішка: він поважав свою сул-
таншу за розум.

— А що маю робити? — питав він терпко.

— Послати скаргу королю польському Жигимонту-Ав-
густу, щоб приборкав Січ.

— Я Сулейман Великий і скаржитись нікому не буду,
я сам покараю, не питаючи королів! — гнівно мовив він і
скрипнув зубами.

— Владар мусить і шанувати закони тих королів: владар
мусить попередити короля, коли ж король занехає справу,
тоді вже йти війною, не на Січ, а на саму Польщу, в межах
якої сидить та Січ.

Владар усміхнувся і поторсав чубука.

— Владар нині мусить обернути свої сили на ворожі
фортеці, куди міцніші за козацьку фортецю.

— Куди саме? — понуро питав султан.

— На Відень.

— Ходив двічі...

— Варта йти походом втретє... адже турецьке військо
непереможне і великий гріх держати його дома без діла: ту-
рецькому війську не личать лінощі, жовнір мусить бути
завжди жовніром, а не лінивою бабою.

— Після молдавського побоевища, я вже не вірю яни-
чарам.

— Всі тут кажуть, що яничарське військо — юрба роз-
бишаків, що вміють битися тільки з гаремними панночками.
Пускати в діло можна тільки щоб налякати ворога та зро-
бити переполох. Справжнє діло робить тільки жовнір.

— Моя Квітка — мудра, як змій, а ласкава, як ягня.
Мушу слухатися доброї поради, — вже сміявся володар.

— Я немічна жінка й зичу своєму владарю тільки добра.
Владар мусить колись стати перед лицем Аллаха не з по-
рожніми руками.

— Що візьму в руки, який найцінніший скарб? — дивувався султан.

— Я вже казала й знов кажу: Відень з усіма його скарбами в одній руці й мусулманською вірою — в другій. Аллах благословляє тебе, володарю, на цей важкий шлях: мушиш пройти його в старих літах так, як і личить володарю всього світу не на словах, а на ділі. Мушиш виконати ретельно заповіт старого Мюрада, завойовника всіх Балкан, що зараз спочиває в раю серед чудових гурій, і тоді слава переможного великого Сулеймана сяятиме над твоїм ім'ям з роду в рід, з віку у вік.

Султан мовчав.

— Ну що ж... — нарешті мовив, — хай буде так, як кажеш і хай твоє ім'я лишиться в пам'яті нащадків, як дружини, достойної свого великого мужа.

— Хай буде так, як наказує Аллах! На його поклик мушиш йти на Захід і припинити там релігійні чвари ударом меча... А тепер мушу ще сказати одне терпке слово...

— Яке то слово, моя тендітна Роксоляна?

Роксоляна мовчала: здавалося їй було важко сказати. Вагаючись, вона все ж мовила:

— Стережися... стережися мій владарю і вдень і вночі...

— Кого? — суворо питав султан. — Слава Аллаху, не боявся нікого й нині не боюся нікого. На кого кажеш?

— На незримих ворогів...

— Ти їх знаєш? — грізно вже питав владар.

Але Роксоляна тепер вже не боялася казати правду.

— Одного з них добре знаю: то старший твій син Мустафа, що так тужить вже давно за султанським кріслом: гадає, що йому, тільки йому належить те крісло і то як найшвидше... Інші його помічники всі твої ж сини, опріч Селіма лагідного.

— Гм... я сам держу на підозрі того Мустафу, але все ж треба довести, не можна винуватити на осліп... Я все те розвідаю може на тому тижні.

— Не жди довго, а завтра ж, а може краще й сьогодні питай. Коли викаже усіх — не карай суворо...

— Як не карати?

— Так, не карай, як тих, посічених на Ак-майдані тиж-
день тому...

— Іншої кари не буде!

— Ні! так не карай: син же твій! зваж: мусиш дарувати
життя... пошли на свої далекі креси... Туреччина ж вели-
ка, як Божий світ... Тільки роби, владарю без крові...
Крові боюся, боюся... боюся... — гістично ридала Рок-
соляна.

— Втихомирся... втихомирся: зроблю все, як скажеш...
Хай Аллах благословить тебе за вірність твою до мене...

— Хочу твоєї слави і хочу зберегти тебе для великих
чинів...

Вона вже стояла, вся осяяна скісним соняшним промінням...
Султан дивився на Роксолянку, як на дивоглядного Херувима,
осяяного незримим світлом вищої правди, Херувима, який
мусить скоро відлетіти в райські сади. Він простяг руки, але
опустив їх безвладно й мовчки все приглядався до того не-
звичайного дива.

9

Другого дня султан по обіді наказав принцу Мустафі йти
до залі, де відбувалися не тільки наради старшин, а й на-
віть судові процеси. Коли Мустафа прийшов, в залі тій бу-
ло вже багато різних достойників, які ще не знали нащо їх
зібрано, вони навіть не сідали на приготовлені килими. Сул-
тан швидко вступив до покоїв, оглянув радників і наказав
сідати. Тоді круто повернув до сина і рвучко спитав:

— Чому прийшов зі зброєю? Чому став з ятаганом в ру-
ці? Мусиш казати зараз же!

Мустафа мовчав: він напrawdę держав в руці важкого
ятагана, дарованого отаманом одчаку Абдул-Гиреем. Він
тільки поглядав на двері і чогось ждав.

— Чи має право принц не слухатися султана, або стояти
зі зброєю напоготові? — питав султан старого кадї Аль-
Арефа.

— Ні, закон не дозволяє того, бо то буде не шаноба, а
загроза, — відрубав кадї.

— Я не знаю нащо мене покликано до судової залі . . . — понуро мовив Мустафа.

— Хочеш знати нащо кликано! — гримнув Сулейман. — Зараз скажу: вчора я довідався, що ти задумав чорне діло, хочеш мене стратити й посісти султанове місце!

Всі радники раптом підвелись, поклавши руки на ефес шаблі. Всі втопили очі в того, хто зараз зі злою усмішкою бавився ятаганом, зневажаючи тим султана-батька.

— Чи правда все те, що я зараз сказав? — питав султан, теж накладаючи руку на ефес ятагана.

— Я не хочу крові, — презирливо мовив Мустафа, — не хочу твоєї, батько, старечої крові, хочу все робити спокійно, без галасу або бійки: Сулейман Великий вже старий, не здольний вже держати державне кермо в своїх німічних руках, навіть не здольний держати в руках і пістолі . . . більш того . . . султан, як мала дитина затіває божевільні війни! На таке згубне діло його штовхає султанша-козачка Роксоляна, родичка тих двох козацьких старшин, яких було тиждень тому страчено на Ак-майдані. Отже я з усіма братами-принцами просимо султана Сулеймана Великого поступитися з дороги і віддати султанат мені, Мустафі, як старшому принцу нашого роду. Тут сидять усі державні радники, вони мусять разом з старим султаном підписати акт зречення . . . без вагань і роздумів. Коли ж на те не буде згоди, — прольється кров.

Султан Сулейман мовчки слухав, тоді глянув на старшого кадї.

— Султан — посланник Аллаха й ніхто не сміє порушувати волю Аллаха! — гнівно кинув кадї Арефа.

— Мусиш покласти зброю до моїх ніг й покїрливо скоритися волі великого султана, — рек головний везір й ступив до Мустафи.

Але за мить Мустафа відскочив й верескливо свиснув. В його руках блиснув важкий ятаган і вдарив з такою силою, що прорубав кольчугу і везір поточився, але не впав. Коридорами вже гупали сотні ніг, раптово двері розчинилися навстіж: то була султанська гвардія, жовніри один в одного, дужі, плечисті. Султан, не відриваючи очей від сина-зрад-

ника, тільки махнув рукою. Мустафа шалено крикнув «Аллах!» і вривався в гущу гвардійців. З іншого кінця палацу летіли вже оскаженілі й люті, як вовки яничари. По всіх покоях пролунала дика лайка всуміш з ім'ям Аллаха — то зустрілися віч-на-віч султанські гвардійці з дикими яничарами.

Султан вздрів свого лагідного сина принца Селіма: він йшов з гвардією на яничарів і, не оглядаючись, рубав яничарську юрбу. Мустафа йшов на брата з налитими кров'ю очима, в куточках блідих вуст виступила біла піна. Султана відвели ближче до покоїв Роксоляни, тоді як всі старшини кинулися в яничарську юрбу з тим, щоб взяти ворохобників у лещата. Але юрба навально лізла, продиралася по трупах до султана: яничари добре знали, що за спиною зненавидженого султана, який завжди вимагав від них послуху, є ще покої, покої тої козачки, що причарувала султана своїми чарами і тепер вертить ним, як хоче. Вони хотіли за всяку ціну вдертися до тих покоїв, але скоро побачили, що за ними виросла нова гвардійська варта. Варта йшла в наступ зимно, понуро й теж навально так, щоб оточити ту юрбу з усіх боків.

Яничари побачили все це пізно. Пролунав несамовитий крик, крик розпачу і юрба вже шикувалася в каре. Яничари почали вже відбиватися: тепер ніхто не думав про султана, ні про султаншу, кожен бився тільки рятуючи себе, напружуючи сили, аби вирватися з залізних обіймів.

Гвардія ненавиділа цю юрбу, таку неспокійну, яка безнастанно колобродила скрізь: на вулицях Стамбулу, у вежірих палацах, по своїй наметах, чинила бешкети тільки за тим, щоб в тих бешкетах грабувати, різати, гвалтувати. Іншої мети не було.

Ніхто нічого не міг розібрати, що й де робиться така велика й кривава чвара серед розпачливого крику, проклонів, пострілів з пістоль, гаміру, брязкоту побитих дверей, важких креденців... Не видно було й головного ворохобника Мустафи... Яничарів рубали, викидали з вікон, через балюстради просто на кам'яні плити широкого подвір'я, доганяли, знов били... Якийсь геркулес-завадіяка вже біг

зі смолоскипом палити палац, але йому навперейми бігли ті ж гвардійці і вже за мить геркулес лежав мертвий з розсіченою головою. Побоевище не вщухало аж до смерку... Здавалося, цей згубний хаос буде тривати без кінця... Але по заході сонця все раптово стихло... Скрізь було порожньо, тільки на подвір'ї ще ходили гвардійці, шукаючи по всіх закутках бодай ще якого яничара, а може де причаївся...

Ті ж гвардійці і вся палацова обслуга стягали порубаних до глибокої ночі, візники мовчки вивозили побитих на цвинтар.

Зрештою в палаці стало тихо, стало так тихо, як у могилі.

10

Збігло літечко й зненацька підкралась осінь, пожовкло листя в султанському саду і вже часто холодний вітер з півночі цілував мертвим цілунком пишні троянди й капризний жасмин... Султан всю зиму не виходив з покоїв, понуро дивився на Мармурове море й покручені гадюкою скелясті Дарданелі...

Він сумував...

Роксоляна, його пишний цвіт далеких степів й блакитного неба тихого, незнаного йому краю — недужала. Навіть і лікарі не могли нічого сказати втішного, все скидали на Аллаха, самі ж були нездольні затамувати хворобу недужої султанші. Навіть не міг зарадити лиху франкський до-свідчений лікар.

Султан журився...

Бачив який він старий і тепер в похилому віці теряв вірну дружину, найвірнішу з вірних, що так вчасно застерегла його від великої небезпеки, згуби від руки злого ворога-сина Мустафи. І тепер вона вже йде в тінь райських садів... Так хоче Аллах, хай святиться воля Аллаха... Він вже скорився і тепер хоче тамувати тугу в боях з ворогом-гяуром. Він постановив облишити вже козаків: все одно після Байди вони вже наставили на кошового ще гіршого

лицаря: тепер місце Байди посів великий магнат князь Богдан Ружинський... Цей не побоявся страти на майдані свого побратима Байди, пішов у татарські степи, дістався під самий Бахчисарай і майже спопелив усі татарські авули, винищив худобу і багато забрав малих татарчат у полон... Може коли й цього не мине яничарський ятаган, але все те ні до чого: порожнє місце посяде ще завзятіший. Тут вже гомонять про ту крицеву Січ, вже пророкують відродження Київської держави силами саме тих степових орлів...

Може все так колись і станеться, але зараз все те для мене лише миша: султану не личить бавитися дурницями: мушу послухатися ради розумної Роксоляни. Мушу йти шляхами, указаними самим Аллахом. Відень! Тільки Відень може втихомирити мене, може розвіяти тугу... Ніхто не сміє стати великому султану на перечепі: всі ворохобники з мого наказу давно осіли в Ірані та Іраку, інших немає, при мені вірний син Селім... Горе тому, хто б схотів наважитися підняти руку на блискучу Порту...

11

Сьогодні султан сидить біля хворої Роксоляни, не палить навіть свого кальяну. Сама Роксоляна лежить в пухкому ліжку, обмощена подушками, немічна і вкрай виснажена. Тихо, по котячому, ходить франкський лікар, переглядає ліки, щось тре, нюхає, пересипає. Біля хворої притулилася зажурена і наполохана Оксана, все дослухається чи не буде що казати їй Роксоляна, але та лежить без руху з заплющеними очима. Час від часу простягає руку і подруга зараз же підносить до спраглих вуст ложечку з м'ятною водою, тихо питає:

— Що тобі, серце, дати? — і поправляє подушки.

— Не треба докучати хворій! — суворо говорить лікар, підносячи лавандову сіль, — докучання дуже шкодить: хвора втрачає багато сил на всяких теревенях.

І йде до свого столу, де стоїть його аптека — безліч карнавок та всяких мастил. Султан, мов кам'яна баба з степо-

вих курганів, сидить без руху й навіть очі примружив: сидить тут вже кілька годин поспіль, бо лікар сказав, що треба сподіватися катастрофи кожної хвилини. Сидить, мов кам'яний бог і тільки губи ледь-ледь шепчуть: султан молить Аллаха дарувати життя молодій ще султанші, просить краще взяти його, султана, німецьке життя... Але смерть, невблагана смерть вже торкнула краєм чорного крила змарніле личко прекрасної Роксоляни. Знов вона простягає руку і знов Оксана подає ложечку напитися води. Раптом хвора розплющує очі й дивиться на подругу: очі на мить блиснули сяйвом радощів й маленькі уста щось шепчуть.

Оксана прихилилась й пильно-сторожко дослухається. Вона чує слабкий шепіт, але все ж вловила його:

— На майдані ж... стратили мого... пана Ярему! Скажи, чи то правда?

Оксана на одну-єдину мить вагається, тоді тулить уста до вуха майже мертвої Роксоляни і твердо каже:

— Пана Ярему Сангушко страчено... на майдані...

І знов тулить вухо:

— Спасибі за правду... Спасибі, рідна моя Оксаночка...

Вона трохи помовчала, збиралася з силами:

— Я йду до свого Яреми туди... Тебе благаю йди на Україну... молись за мене...

І знов замовкла...

— Прощай... поклич султана...

Султана підвели і він припав до вмираючої.

— Йди на Відень... — почув він... — На Відень... Прощай...

Султан впав крижом на килими й гірко плакав.

— Султанша Роксоляна, дружина великого султана Сулеймана, відійшла у вічність в райські сади Аллаха, — голосно мовив головний кадї Аль-Арефа.

Оксана тремтячими руками витягла з шухляди велику хустку брокадо — султанський дарунок — і, тулячись до милої подруги, покvapно накривала мертвої очі Роксоляни — Степової Квітки.

Там, де в султанському саду збігаються трояндові доріжки аж до кришталевих озер, де плавають безжурні лебеді і на фонтанах плачуть пишно-барвисті павичі, — там найшла собі вічний покій-притулок султанша-козачка Роксоляна.

На могилі здвигнуто монументального мавзолея, на якому вирито панегірика незітертим злотом:

— «Все створено Аллахом для тої, що тут ось спочиває: і розкішний сад, і тиха блакить неба й кришталеві ріки . . . Буде хилитися тільки до неї вся краса природи з віку у вік . . .»

І збоку на видному місці списано всі добродієства султанші Роксоляни, де прославлялось з великим пієтизмом її милосердя, її мудрість, любов і віра.

Широкі алеї густо посипано жовтим піском, скрізь бують буйним цвітом троянди і магнолії, різьблені водограї зрошують шовкову траву й пишні павичі раз-у-раз журно по дитячому невтішно кричать на карнизах барвисто-хімерних постаментів. В головах росте тоненька тополя, — останній дарунок осиротілої Оксани — подрузі.

Цілий рік відкрито навстіж ворота для прочан з близьких і далеких околиць турецької імперії. Всі дістали дозвіл вклонитися могилі тої, яка невсипучо дбала про шпиталі для хворих, помагала нужденним, навчала щиро молитися Аллаху, збирала до шкіл і великих і малих, дбала про освіту . . .

Не один раз і не двічі, тисячі прочан бачили великого султана над гробницею своєї ще молодій султанші, сипали пелюстки жасмину й падали ниць перед султаном-вдівцем з великого жалю й туги за тим, чого вже ніколи не відшукати.

Так тривало рік . . .

Тоді варта замкнула ворота на важкі засуви і в саду й палацу запанувала мертва тиша надовго. Лише султан щоранку приходив до мавзолею й без руху сидів на мармуровій лаві в глибокій задумі. Заплющивши очі, султан думками шугав орлом по всіх усядах, пильно шукаючи кордони своєї імперії, загублені десь в морях та пустелях. Ні!

направду оттоманська держава при Сулеймані Великому сягнула далеко, розцвіла пишним цвітом, турецький народ спокійно споживає свій хліб і смакує солодке вино з свого виноградника. Хай дякує Аллаху і благословляє свого великого владаря. То він, Сулейман, своїм потужним плечем поширив Туреччину у всі боки, міцно держить в руках всі Балкани, нині володіє вже Молдавією, відібрав у венеційців Морею та ще й безліч островів в Егейському морі. Від дикого Ірану відчахнув Георгію, в Африці — Триполіс, підкорив під свою п'яту Туніс і зробив своїм васалом Алжир. Загрожував не одного разу ордену Іоанітів на острові Мальті й держить у вічному страху всю Західню Європу. Польща не сміє глянути в полум'яні очі великого державотворця і вже все Подніпров'я забудовано його фортецями, плавають тут і вдень і вночі моцні галери — нічні вартові, щоб не допустити козацькі загони за межі своїх фортець.

Він, Сулейман Великий, — сила і гроза всього Середньоморського узбережжя. Фльота його непереможна і жоден європейський корабель не сміє пройти безкарно повз турецьких кордонів. Його вірний васал — татарський хан — стереже пильно всі степові кордони дикої Сарматії, що тепер зветься Вишневеччиною. Скоро, дуже скоро, він, великий Сулейман, завітає в ці краї теж... втихомирить назавжди і приборкає всіх тих князів-посесорів великих степових просторів, приборкає на віки-вічні...

А зараз... Відень!

Сама Роксоляна кинула це пророче слово перед смертю... Мушу взяти Відень! Мушу виконати наказ Аллаха і просьбу Роксоляни Мудрої.

І нараз хлопнув у долоні... Перед ним вже стояв найвірніший радник старий кадї Ель-Арефа. Ховаючи руки в бурнуса, він низько вклонився:

— Світлий пан над панами кликав мене?

— Так, сивий мій друже, я кликав тебе, щоб спитати: чи не пора нам махнути туди... Як скажеш? — питав суворий султан, держачи руку на Захід.

— Махнути на Відень? — питав і собі кадї тільки для годиться: він знав, що султан мріє про це і вдень і вночі. По смерті ж Роксоляни думки ті й зовсім його вимучили.

— Так, махнути на Відень... — мовив султан нетерпляче і втопив очі в старого свого радника.

— Відень мусить стати центром мусульманського світу, — терпко мовив кадї. — Сам Аллах призначив те місто для святого діла... Аллах вже призначив і день походу на те прекрасне місто, що скніє ще в нечестивих руках гяурів: його слід за всяку ціну врятувати для мусульманських народів і зробити другою Меккою.

— Коли ж будемо рушати? — коротко питав султан: очевидно йому не терпеливилось.

— З другого тижня, коли місяць буде вже надщерблено, мусульманська прикмета святого дня.

Султан мовчав.

— Я жду наказів від справедливого султана, — тихо мовив кадї й штиво вклонився.

— Хай буде воля Аллаха і найкращого радника Роксолїани. Скажи везіру зібрати раду на ранок завтрашнього дня. Не забудь покликати й везіра з одчаку.

13

Другого дня рано-вранці відбулася нарада... султан пильно дослухався, що казали радники: чи часом не вернутимуть на святий спокій. Але радники всі в один голос просили султана йти походом на гяурів, що військо давно вже наготові, що всі озброєні й муштровані добре... Отже успіх походу благословляє Аллах, а везір дає до диспозиції великого Сулеймана армію що найменше в двісті тисяч сміливих вояків. Військом тим буде керувати сам владар, а в допомогу стане везір з усім штабом. Гяури будуть розчавлені, а перемогу святкуватимуть правовірні мусульмани по всій Туреччині.

Все ж великий везір Кара Мустафа вирушив в похід тільки через місяць, бо не так то й легко стягти військо. Похід було розпочато молитвою до Аллаха й великого його пророка Магомета.

Було то дивоглядне військо, але грізне й неблагане, як сама смерть. Тут вигравали на своїх чистокровках беду-

їни, їхали на верблюдах туареги, на сильних мулах перевозили харч і всяку поклажу терпеливі друзи, йшли наймані кнехти, за ними сунули в білих бурнусах ливанці з шаблями в зубах, валкою сунули різні племена з Курдистану гірського, дикі й несамовиті у перегонах та кривавих сварках, іранці, запнуті барвистими хустками й такими ятаганами, яких навіть не бачили і яничари, щось подібне до того меча, яким Персей відрубав голову Медузі. Тут були найкращі лучники з Гельвеції, татари у перелицьованих кожухах і таких баранячих шапках, що їх вистачило б на всю турецьку армію: були вони всі з стрілами, сагайдаками та ще й з довгими списами. Зрештою йшли й тисячі тих страшних яничарів, ім'я яких довго лякало не тільки малих дітей, а й навіть дорослих, що так натерпілись від тих степових наїзників. Вони таки впросилися і одчак дав клятьбу на корані бути в послуху під час війни і робити все так, як накаже всемогутній султан. Їхня зброя була незмінна: уславлений ятаган, пістоля і начеплений збоку аркан.

Турецьке військо їхало окремо, його очолював сам великий везір. Султан був на вороному, біля нього увесь штаб й одчак. Поруч султана невідступно був його коханий син і наслідник оттоманської держави Селім. Сунули гарби з наметами, харчами та всяким начинням разом з великою обслугою. Султан суворо заборонив всім везірам брати з собою жінок.

Військо йшло простою дорогою через Угорщину на Відень. Але на перетині стояла моцна твердиня Сигет, яку треба було зламати, щоб підступити впрост під стіни чарівного Відня. Боронив ту фортецю сміливий, одчайдушний командант Микола Зріні. Всі тільки поглядали на ту неприступну твердиню, але султан палив люльку й зовсім не журився тим: адже в турецькому полоні несподівано опинився молодий син того лицаря-команданта — Михайло Зріні. Султан дуже надіявся на обмін, адже батько напевно захоче врятувати коханого сина і не буде захищати ту твердиню. Отже султан тільки поглядав на фортецю і спокійно давав наказ де кому і як ставати на ночівлю з тим, щоб рановранці послати парламентаря-гінця до команданта здавати

фортецю великому Сулейману саме найбільше через годину.

Ще не благословляло на світ, як вже сурми засурмили й гінець помчав під стіни Сигету. Султан і весь штаб втопили очі в твердиню: видно було з горбів, як у фортеці заметушилися і скоро біля головної широкої амбразури став високий лицар у всьому чорному, з довгою шпагою в руці. Султан стежив у руру й видно було, як його рука легенько тремтіла. Гінець коротко передав султанський наказ... Не минуло й хвилини, як з гаківниць гримнув постріл і гінець кулею вже мчав до турецького стану. Султан цілком вірно зрозумів той постріл, як войовничий виклик. Ледве підлетів на запіненому коні гінець, ледве мовив одне-єдине слово: «війна!», як вже великий везір повів в атаку найкращу когорту курдів. Ті дикі кочовики, що вміли так лепсько дряпатися в горах та проваллях, немов кози-архари, зараз же полізли по драбинах на високі стіни твердині Сигет. Вони лізли з усіх усюдів, як комашня швидко, настирливо, все по муравлинному. Султан і весь його штаб пильно приглядалися... але раптом пролунав несамовито розпачливий крик... крик звідтіль, з отих сірих, високих стін... Крик, божевільний зойк і вереск пролунав удруге і вже не вривався навіть і вночі... Меткі гірські курди кулею зривалися з стін, падали просто в провалля на гострі кам'яні брили, в глибокі, повні води канали, на тернисті кущі... Згори, з кожної амбразури незримі оборонці обливали напасників гарячим окропом, сіркою, гарячою смолою. Вояки падали сотнями, безнастанно кричали й все падали до провалля, на скелі, на битий шлях... Нараз султан побачив, як драбини і навіть дерев'яні тарани огорнуло полум'я... не було кому й гасити...

З наказу султана сурми засурмили відступ... Курди повільно відходили в долину, до своїх наметів, багато шкандибало, були попечені, сліпі, з облізлим волоссям, всі в страшних пухирях, жахливих виразках, багато конало по дорогах від великих ран...

Султан негайно скликав нараду. Вирішено було обсісти твердиню з усіх боків і брати приступом навально, в допомогу підвести всі тарани й гупати безнастанно, щоб бодай в якому місці зробити розколину, продовбати великі ворота й туди шугонути. Везір наполягав на тому, щоб робити нову атаку, прикриту щитами... Народа погодилася й на це: все ж буде менше попечених та зварених, як казав везір.

Нову атаку розпочато було тільки через місяць: треба було добре підготуватися. Наступ було розпочато люто, навально, старалися найбільш яничари, хоч така робота була не для них: чисте поле і безборонний люд куди краща витівка та ще й з арканом і ятаганом; лізти ж по драбині до амбразур, відкіль лилася гаряча сірка — робота надто небезпечна і не прибуткова: тут нікого не продасиш на базарі, а до всього легко збудешся голови.

Цього разу турецька армія добре попеклася і все ж не просунулася в тій твердині й на макове зерно. Везір, хоч і старався, але не здольний був виконати султанський наказ взяти Сигет. До всього командант почав стріляти з гаківниць і так влучно, що турецький штаб змушений був відсунути табір геть далі під захист ущілини.

Султан ходив по своєму наметі, як чорная хмара. Він не сподівався таких гірких наслідків і винуватив у всьому великого везіра, вже збирався навіть відсунути того Кара Мустафу від старшинства, хотів перебрати до своїх рук всю справу, але цьому стала на заваді несподіванка. Сміливий командант Зріні несподівано зробив вилазку і так наполохав турків, що вся старшина змушена була берегтись і обачно розглядатися. Султан лютував, навіть занедужав і вже лежав у подушках. Ще слабкий, він покликав весь штаб і дав гострий наказ видертися на стіни тої гяурової твердині з усіх боків разом за допомогою всього війська. Везір знов узяв до своїх рук всю цю важку справу.

Рано-вранці алебардщики з Гельвеції стали лізти на стіни клятої фортеці. Їх піддержували тисячі бедуїнів, курдів, іранців, левантинців... Знизу летіли хмари стріл на тих, що

лили гарячу смолу. Гуркотіли, мов громовиця тарани, вони з усієї сили гупали в стіни так, що здавалося ось-ось все завалиться і стіни не вдержать, впадуть на ті ж тарани, але вони не падали, стояли, як стій й іритували напасників до скаженої люті.

Облога тривала довго, настирливо, військо наступало хвилями, як розгойдане море... Чути було безнастанне гупання таранів, проклони, іржання коней, скажений зойк, глухий, безпорадний стогін, вигуки, якісь невиразні оклики, гостру команду, розбещену лють, божевільну лайку. Облога тривала вже більш року і не знати було, коли саме буде її укінчено... Сулейман хворів і навіть не виходив з намету. Штаб обережно, але твердо став просити хворого владаря якось показатися війську, щоб підбадьорити його, підняти на душі, махнути бодай хусткою... Побути серед війська якусь крихту часу... Навіть і таке багато важить при затяжній війні...

— Добре... я переможу себе... я сяду на свого вороного в останнє, але... — він важко дихав і нарешті кинув:

— Передайте тому клятому Зріні, тому гаспидському гяуру, щоб здався на нашу ласку: за цю твердиню віддам йому всю Хорватію... Слово мое тверде, як адамант: ніколи ще Сулейман Великий не ламав слова. Коли ж і надалі чинитиме опір, клянусь Аллахом накажу скатувати його сина... зітну голову сам... Так і передайте... Мені ця твердиня сидить у печінках... Я її спопелю, оберну на смітник з усіма її оборонцями, й сліду не лишу...

І знову гінець мчав до неприступної твердині й незламного її команданта. Зріні було передано побажання великого Сулеймана й долю приреченого на страту сина. Тільки одну хвилюк вагався командант, тільки хвилюк, тоді круто повернувся і, держаючи в руках пістолю, крикнув:

— Ніколи султан Сулейман не вступить в середину цієї фортеці, ніколи... поки я тут стою з мечем в руках... Не буде тут ніколи і його син Селім...

Відповідь команданта Зріні вся штабна старшина боялася передати султану точно й читко, як того вимагала військова

субординація. Тоді великий везір удався з такою делікатною припорокою до наслідника принца Селіма.

Навіть Селім довго думав, як би так передати дивовижну відповідь команданта твердині Сигет, який навіть не пошкодував свого сина заради рятування рідного краю від азійського наїздника.

Коли Селім нарешті наважився і вступив до султанського намету, султан сидів серед подушок, суворо глянув на сина й хрипко гикаючи, крикнув:

— Я вже знаю відповідь того клятого гяура... знаю... Я... вмираю... Може зараз... може ось... зарраз... відіду до райських садів Аллаха... Посади мене на носилки мертвого, замовчи мою смерть, пронеси носилки перед усім військом і... вдар востаннє... спопели... спопели... гяура того дістань живим...

І нараз замовк...

Коли принц Селім підійшов ближче, — побачив свого батька, великого Сулеймана мертвим.

Принц Селім свято зберіг заповіт батька: він повістив лише штабну старшину про смерть великого Сулеймана. Як наслідник і вже новий султан (Селім II-ий 1566—1574) він наказав вбрати батька в дорогі шати, обмостити подушками і так в зручних носилках пронести по всьому війську.

Зі скам'янілою твар'ю сидів мертвий владар у вигоді, тоді як все турецьке військо шаліло й радісно гукало славу тому блискучому, який давно вже переселився в обітовані мусулманські райські сади. Коли носилки з мертвим владарем знов завернули до султанського намету, Селім махнув хусткою. Засурмили в сурми і хмари настирливого наїздника знов посунули на приречену до загибелі твердиню Сигет. На превелике диво наїздник вже не натрапив на опір... З неймовірним шалом, божевільним бажанням помсти турки навально вломились у зламані залізні ворота, заповонили вулиці й завулки, лізли до великих, напівтемних заль, до ворожих гаківниць... Шукаючи скрізь того ворога, по всіх закутках, але ніде не натрапили бодай на пораненого військовика...

І раптом повітря струснув такий вибух, що всю твердиню за мить оповив густий туман, просякнутий важким духом

сірки... Ще мить, і вже чути було несамопитий крик десятків тисяч людей, вкритих важкими брилами зруйнованої твердині... Кричали в корчах і хрипіли поранені, придушені брилами, отруєні сіркою, кинуті смердючим вітром в невідомі, темні й глибокі колодязі... В хаосі безладного побоевища гинули тисячі, тоді як ніде не видно було оборонців...

Дивоглядний командант Зріні з рештками оборонців давно вже підходив до Відня стежками, знаними тільки небатом...

Твердиню зірвав один з старих лицарів на ім'я Януш Бранкович, якому й було доручено цю складну і страшну роботу. Зробив він усе те вмючи, по мистецькому, як правдивий лицар, що й сам найшов там свою могилу.

16

Велика ескорта вірних гвардійців везла мертвого Сулеймана Блискучого до вічного покою в Босфорських надбережних усипальницях. Повитий в парчу й оксамит мертвий владар лежав за мусулманським обрядом зчорнілою твар'ю туди, на Схід, просто до Едему, уготовленого тільки для правовірного.

Супроводив прах син мертвого Селім II-ий, який мусів, не гаючись, всенародно оголосити сумну звістку та водночас і порадувати тим, що державне кермо перейшло нині до зміливих рук мудрого наслідника.

Та вістка вже облетіла блискавкою все велике місто, всю велику турецьку державу... Всі підданці знали померлого, як блискучого, але все ж ніхто не міг сказати щиро, що вістка вразила серце його великим сумом. Та й сумувати не доводилося, бо ж султанує зараз вже молодий, сміливий, розумний... Тому: хай живе султан Селім! Коли ж що буде не так, на те є яничари...

Хвала Аллаху палац не буде стояти пусткою і в садах, як і колись, цвітнуть пишним цвітом троянди та магнолії...

Тільки мавзолей Роксоляни все стоїть на сторожі само-
тою та ще золоті літери на ньому яскраво промовляють
про чини тої, яка все своє життя дбала про справедли-
вість... Нікого тут немає, нікого й ніколи, лише самотня
тополя високо піднеслася вгору й тихо шелестить зеленим
листячком, хилячись вітями до могили.

По всій Україні несподівано пішов гомін, пішла поголоска про великі зміни в Польщі та й у литовському князівстві, чутки вперті, зловісні . . . А оце й зовсім недавно було зачитано королівського листа по всіх православних церквах, говорилося там про міцну сполуку двох королівств — Польщі та Литви, говорилося й про те, що від нині вся Україна стає під тверду протекцію самої Польщі, що всі землі українські разом з столицею Києвом наново пригорнуто до лона коханої Польщі, як і було колись за старих часів . . . Отже від нині всі землі українські, польські та литовські називатимуться Ржечою Посполитою і всі її народи житимуть під твердим законом — Литовським статутом.

Багато говорилося . . . Найпаче про ремісників та селян . . . Говорилося, що ремісники, згуртовані в цехи, будуть у послуху магнатів та міських райців, селяни — у послуху тих же магнатів та ще й польських воевод. Нікому не вільно відходити від свого пана, а найпаче наказано без дозволу йти на Січ до січових запорожців, за непослух будуть тяжко карати, бо вже немає, мовляв, і самих січовиків: всіх польський коронний гетьман пан Жолкевський розігнав і саму Січ сплюндрував.

Говорено й за православну церкву, але неясно, невиразно: ніби вільно ходити до церкви і молитися вільно, але все ж натякалося, що поспільство мусить щороку платити даток, чинш чи що, а яка то буде купа грошей — нічого не сказано.

Наприкінці сказано, що селяни мусять робити більш на пана, у кого є займище, той сплачує вже подвійний даток

проти старих років... Більш і наглядачів ставив кожен магнат, суворі були й вимоги і до селян і до ремісників...

Зажурилася Україна...

Було тоді літечко... все буяло, наливалось, колос був дорідний і вже просився під косу, садки гнулися від яблук, груш, слив... На баштанах лежали гори кавунів, огірків, динь...

А поспільство ходило в журбі, тускноті: ніхто не знав, що буде завтра, сьогодні зранку, надвечір. Ходили різні чутки, часом страшні, моторошні, часом дивовижні... Минав день-два і знов гуляли по селах, по містах химерні новини... Всі знали добре, що Литва з Польщею заручилися міцно в чудну якусь спілку, ніби щоб було все одно, не нарізно, а обопільне. Проте, скоро всі побачили, що гору бере таки Польща і бере не добром, а силою: приміром, де не пособляє слово, там вже допомагають польські кварцяники, крилаті драгуни. Помітили й те, що польські магнати «короленята», та всякі старости і католицькі і православні вкупі з воеводами залюбки допомагають польському сенату своїм військом, городовими козаками. Як не як, а «Унія» лякала не на жарт поспільство тим, що сама була ніби найвищою судовою установою: мовляв, що скаже «Унія», то так і буде. Скрізь вже можна було почути про ту «Унію».

— «Унія», пане брате, тепереньки вища за самого короля! — казав чоловік, з усього видно — хуторянин...

— Де там короля: вища за всіх короленят! — пихкав люлькою орач на полтавському торгу у неділю вранці.

— Угму... то-то, бачу як усе те панство догожає тій клятій «Унії», навіть бояться її короленята.

— Король так і зовсім замовк.

— По сусідніх повітах вже шастають езуїти, вже беруть в оренду церкви!

— Хто, езуїти?

— Де там, і не думають: на таке діло у них грошей немає, вони тільки порядкують, а гроші за церкви готові беруть від жидів...

— Мабуть же й ключі церковні у жидівських кишнях?

— А то ж... Вже по повітах нашої округи всі православні церкви перевели на ту «Унію», он воно що!

— Тобто перевели на оренду: польські ксьондзи та всякі комісари самі встановили орендний чинш, такий великий, що ніяка наша громада не здольна підняти велику копу грошей... він і платить...

— А тоді ж як! — не розумів старий ремісник у засмальцьованих штанах.

— А тоді відомо що: орандар вже господар церкви, скільки скаже платити, стільки й давай, не дасиш — церкви не відімкне...

— Свят... свят! — хрестилася побожна жінка. — До чого дожилися, Мати Божа заступи й помилуй!

— Таак... Біда біду кличе... Як піде на пропашце, то й старці засмикають. До лиха поляки додають ще й перцю...

— А що?

— А те, що тепер вже не підеш від пана... годі! увірвалася вудка. Хіба не чули? В церкві ж читали такий наказ: всі мусять робити на пана, на себе ж — прихватком: хто буде пручатися, або може баламутити, того... до мідяного бика на смаження... вже багато й погнали.

— Не попусти, Боже, такого пекельного лиха! Де ж вони такого бика взяли?

— Ковалі, чи що накували: у Варшаві поспіль стоять на майданах, прилюдно смажать православних людей за непослух пану магнату, за непослух пану ксьондзу...

— Мій кум Терешко Човгун, ви його добре знаєте, пане Семене... Так той кум мій був у тій Варшаві по ділу, так ото й бачив на майдані содому... Не попусти Боже не то що бачити, а й чути те пекельне польське знуцання над невинними нашими людьми...

— Більш за все езуїти не люблять нас, найпаче січовиків... так казав пан сотник Охрім Небаба.

— Той знає, недурно сотникує в Полтаві разом з паном Витязенком.

— А я, грішним ділом, думав, що пан Небаба помер! — дивувався молодий хлібороб у широкому брилі і з новою косою за плечима.

— Він був вельми побитий ще у Молдавії, — казав старий дід з герлигою, — та якось одвалали в полтавському

шпиталі. Тепер там і сотникує, бо вже не здольний служити козацтву у Січі. В Полтаві він, а коли що треба, їде до Січі... гм... та ще й молодих парубків зачепає до січового братства повчитися орудувати шаблею... Той все знає, всім допомагає, коли кому треба... — і дід махнув ціпком.

Він озирнувся, потупцював на місці й прохрипі:

— Казав... ніби скоро доведеться полічити ляху ребра...

Натовп нашорошився...

— Що казав... що казав?

— Казав, ніби польський гетьман Жолкевський збирається витеребити січове братство до ноги!

— Овва! за що ж би то так?

— За те, що ніби оте січове братство, коли дати йому волю, стане такою потугою, що й усю нашу Україну вирве від ляхів-магнатів, зробить її ні від кого незалежною державою, бо вона колись і була такою. Ляхи це добре знають, знають про київську державу, бояться тої Січі, тому й боронять своєму хлопцу тікати до січовиків. Та не буде так по польському, а буде по нашому, може не скоро, а все ж по нашому.

— А до чого ж тут наша православна церква, що вона завинила тій Польщі?

— Завинила... бо ж не така віра: православна, а треба скрізь католицької, тоді буде легше прибрати до рук хлопця, нікому, мовляв, буде тікати на Низ до січовиків, всі ж, мовляв, будуть католики... Так казав пан сотник Небаба.

— Дурень думкою багатіє, — муркнув присадкуватий ремісник-швець, бо всі пальці були у шевській смолі. — Ніколи того не буде: то наша предківська віра і ми не змінємо її ні на яку.

— Вигадують пеські ляхи нісенітницю: виходить і наші ікони, писані святими яноглами, езуїти понищать, поставлять свої, не наші! — дивувався якийсь високий, худорлявий чоловік у чернечій одежі.

Очі його пломеніли надхненою вірою. Він тремтячою рукою перехрестився і вже гукнув:

— Католицької віри православні не приймуть, хай хоч і всіх ведуть до мідяного бика на смаження. Затіяли ляхи

безумне діло... Бог їх за це покарає, відберуть у них во-
роги і все їхнє королівство за таку нечувану богопротив-
ну каїнову роботу... Поки не пізно, мусять схаменутися
недолюдки, нехай не чинять ворохобні, братовбивчої вій-
ни, бо хоч і подолають нас ті божевільні, так і самі впадуть
всі трупом, — вже кричав чернець, показуючи рукою в бік
Польщі. — За нас свята Покрова й Бог! Вони порятують нас
і поразять вогненим мечем нечестиву ляшву!

Натовп слухав з жахом, люди хрестилися і шептали мо-
литви.

— Таких от ченців тепер багато вештається по всій Укра-
їні, — хитав головою дідок з герлигою. — Пророкують, ві-
щують велике лихо, лях хоче обсісти весь наш край, та
Господь обрятує нас силами нашої потужної Січі, якої так
боїться Польща і король...

— Загинув кошовий Байда... то дарма! — знов кричав
чернець. — То дарма! Місце Байди посів у Січі ще сміли-
віший князь Богдан Ружинський, не стане цього вже десь
чуємо про Криштофа Косинського... Козацькому роду нема
переводу... Козацтво не побоїться нікого, не боялось воно
яничарів у Молдавії — всі покотом полягли від козацької
шаблі, не боїмося й самого польського Жолкевського... Ве-
лика війна не за горами...

— До того йде... — в задумі говорив козак з довгим
вусом... — Волею чи не волею, а треба буде всім ставати
в оборону віри й коханого краю.

— Аби найшовся гетьман-козарлюга... а ми всі готові
помірятися з панами-ляхами! — гукнув хтось в натовпі.

2

Мало змінилися Санджари з часів, коли на те село впала
була та страшна татарська орда. Але є ще старі санджарівці,
можуть ще розказати й про тих арканників, й про сотника
Висовського про його доньку Настусю карооку. Зникла з
очей, можна сказати на виду всього села, не можна було й

оборонити. З того часу вже ніхто її не бачив. Гомоніли люди різне, та так нічого ніхто й не второпав: одні — ніби бачили в самій Туреччині десь на базарі, продавали турки за безцінь; інші — божилися, що жила у розкошах у якогось татарського хана, чи ба ніби була й султаншою у самого султана... Різне плели... Та ось недавно до Нехворощі, сусіднього села, придибала старенька бабуся, така, що ніби жила там, у турків, разом з сотниковою донькою, доглядала ніби її як наймичка. Щось по знаку і наймення: Оксаною Барат звалася. Жив тут був молодий козак Зіновій Барат, заїхав далеко шукати сестру, — десь наскочив на яничарів і скоро по тому помер у полтавському шпиталі. Тепер тут, у Нехворощі, осіла в старому гнізді вже сива його сестра — колишня турецька бранка. Вона ото й розказала панотцю та ще полтавському сотнику Василю Витязенку про ту Настусю, а вже після пішов по людях розголос, правдивий розголос, що Настуся жила таки у самого султана, була йому вірною дружиною, але все ж не забувала й Вишневецьчини, свого народу козацького та все клопоталася про його обрятунок від панщини, від ляхів-магнатів. Привезла та Оксана й багато золотих дукачів, подарувала їх перед смертю султанша на церкву та шпиталь. Гомоніла довго з панотцем, по тому уфундувала церкву тут же в селі, церкву святого Воскресення, при ній і шпиталь. Згодом та стара Оксана заклала тут же й монастир невеликий на двадцять черниць-послушниць, сама ж стала за гуменію з благословіння Київського архимандрита. Черниці й сама мати гуменія в новому імені Ангелина ретельно працювали і все якось мало говорили, ніби якусь дали обітницю мало говорити. Гуменія була напrawdę сувора, мовчазна і страх як не любила теревень. Село шанувало цю матір Ангелину, бо дуже була богобоязна, але все ж поміж себе називали «туркенею».

Скоро по тому все село звикло до неї... Адже багато пособляла кому чим: чи ліками, чи кому корову купить, чи грошей дасть на нову хату, молодятam лісу добуде на якусь там будову, догляне хвору, візьме на прокорм малу дитину, коли що треба... всіх вдовольнить... Але ж з усього видно було, що стара гуменія чимсь дуже журиться: все розпитує бувало старих людей чи не знають вони чого про

її померлого брата. Тоді хтось порадив їй поїхати до Полтави, до пана Охріма Небаби: той, мовляв, розкаже більше, бо ж були побратими. Гуменія красенько подякувала, запрягла вороного і в неділю раненько поїхала до міста, бо їй недалеко то було від Нехворощі.

— Ми обидва були в Молдавії, ходили на турка-яничара, — казав сивий пан Небаба.

Був то високий дід трохи зігнутий і весь порубаний, шрами так і лисніли по всьому виду. Але був ще моторний, до всього беручий і, як то кажуть, до діла гойний старий козак.

— Нас дуже посікли там, — казав він, приглядаючись до черниці. — Так посікли, що ваш брат, паніматко, не здольний був і встати, я ж якось вилежався, рік хворів... Вже не пішов на Січ, бо сили стали не ті, сів, як рептух, у Полтаві, служу підпомічником полтавського сотника пана Василя Витязенка.

— Ви самі, пане сотнику, чи й родина є? — питала гуменія.

— Хвала Богу маю і родину. Правда, не так давно поховав свою стару, та все ж не сам живу: біля мене два жонаті сини. Сподобив Бог діждати й онуків: зараз вчать у Києві в бурсі... А я тут з синами та невістками...

— А де ж поховано мого брата? — схилила голову черниця.

— Тут, у Полтаві, на нашому цвинтарі.

Пан Небаба зідхнув і тихо додав:

— Дуже побивався вами, вашою долею, все шукав вас, паніматко. Хотів разом з паном Яремою відшукати: Ярема свою молоду, а Зіновій свою сестру, та... так пішло все на безталання...

Старий Небаба замовк і втер сльозу.

Гуменія, стоячи вже на порозі, гірко плакала.

— Я хотіла б могилку відвідати... — шептала вона.

— Можна й могилці вклонитися, — поспішив пан Небаба чим будь потішити стару гуменію. — Я все чепурю... посадив дубочка, піском посипав... знаєте, були ж побратимами.

— Спаси вас Бог, пане сотнику, за добре серце. Коли ласка, покажете місце упокоєнія раба Божого Зіновія... хочу панахиду...

І вона знов заплакала.

Пан Небаба стояв і довго не наважувався щось спитати. Кахикнувши в руку, він нарешті несміливо озвався:

— Ви, свята мати, кажуть жили ніби у самого султана, як же воно там? — обережно питав він.

— Так, жила там, як ніби служниця пані султанші, — шептала гуменія. — Султаншою ж була там наша Настуся, а звалася вже Роксоляною...

— Гм... і не боялася того султана? — дивувався пан Небаба.

— А чого ж боятися! — й собі дивувалася гуменія. — Султан шанував свою дружину і все догожав їй.

— Догожав! скажіть на милість! — хитав головою пан сотник. — А тут люди плещуть ніби тому султану давали їсти на рогачах : не можна ж було підступитись, такий лютий був... Кажуть ніби вже помер.

— Так, помер. Помер у поході на велике місто Відень, та так і не взяв, привезли додому вже мертвого. Тоді вже я дістала фірама від нового султана Селіма і мерщій потюпала додому.

— Так, так... — притакнув пан Небаба. — Кажуть не повелося йому на тій війні.

— Не повелося... дуже було побито, хоч пішло походом незлічене військо, а всеж австрійці побили... і яничарів теж побили.

— З Січі дехто приїздив сюди, так казали, що й сину того Сулеймана Селіму не повелося на морі: казали ну чисто тобі впень розбили його кораблі все ті ж австрійці десь у Греках... згадав у Лепантських надбережних водах. Потрощили, сплюндрували все тобі як лизень лизнув. Тепер, кажуть, туркам трохи підсікли крила, не будуть зазіхати на чуже...

Гуменія перебирала чітки і все мовчала.

— То добре, — торочив своє пан Небаба. — добре опеклися турки і нам все ж легше, не так накладно: коли що

у нас буде з ляхами, не будемо оглядатися на той Стамбул, хай собака зализує рани...

Але нараз схаменувся і трохи збочив:

— Так... гм... так... На могилу раба Божого Зіновія проведу... проведу, як же... побратими.

Але гуменія не слухала. Додала тільки слово, мов сокирою гострою рубонула:

— Хай січове козацтво помолиться за спокій душі султанші-козачки Анастасії: вона відвела руку султанську від України, а спрямувала ту руку на Відень. Сулейман дуже хотів помститися на козаках за побитих ними яничарів у Молдавії. Та так вийшло, що Роксоляна пхнула свого владаря-султана на Відень. До Відня він і не дійшов, а став під твердинею Сигет, там його розбито впень, під тою твердинею він і помер... Помолиться ж за свою рятівницю рабу Божу Анастасію, що тільки й думала, як обрятувати від ворогів свій козацький народ...

Пан сотник зачудовано дивився на сувору гуменію, тоді побожно вклонився й щтиво торкнув шорстким вусом худу виснажену руку черниці-«туркені».

— Від усього січового братства кланяюся вам, свята мати, до сирої землі...

Він не забув обітниці й таки привіз дивну гуменію на цвинтар. Там зрештою зустрілись брат з сестрою... Але так, вже взимку пан Небаба довідався з Нехвороці про наглу смерть ветхої гуменії, яка так вразила колись великою новиною всю Запорозьку Січ. Вельми вехта вона правила панахиду по милому брату, сидячи на широкій лаві своєї церкви у Нехвороці. З чотками в руках і молитовником на колінах так і найшли її вже мертвою.

3

З усіх православних магнатів, що жили в ті часи в Україні, найбільшу вагу в державному житті Польщі-Литви мали такі дві родини: Острозькі та Вишневецькі, родини старого українського роду, з постійним місцем у сенаті і вели-

чезними посіlostями-мастками по обох боках Дніпра. Земельні ті посіlosti мали заплутані межі і по експликації не можна було як слід і розплутати їх та точно визначити ті межі, де вони починаються й де кінчаються. Важко було розмежувати й посіlosti на тих просторах дріbної шляхти і селян, бо часи то були грубі, часи панування сили, панування права одного лише сюзерена. Кордони тих величезних просторів часто заглиблювалися так далеко, що, приміром, татари якусь широку смугу родючої землі часом вважали своєю, тоді як сюзерен вважав ту смугу своєю.

Так само не можна було правильно розмежувати посполські дільніці, бо всю орну землю часто перемержовували за новими законами, під час таких розмежувань завжди забирали кращі дільніці межовщики для тої шляхти, яка підсовувала «ралець» (хабар). Далі стало ще гірше, найпаче після так званого Волочного перемиру, коли сюзерен забажав порізнити вільних хліборобів від «послушних» (кріпаків), «путніх шляхтичів», «панцерних слуг», вїтїв (старшина), середню шляхту та ін. Зрозуміло, «чисте поспільство» діставало ліпші дільніці і більші, тоді як «чернь» мала щонайгірше, мусіла покірливо обробляти свою дільніцю, платити великі датки і ще й тяжко працювати на пана. Кріпацьке життя було дуже важке... Від нестатків, голоду й холоду майже що року по селах лютували заразні хвороби, багато мерло, найпаче малих дітей, бо не було тоді майже ніякої медичної помочі... Майже в кожному селі було багато сліпих (наслідки трахоми, віспи), сухотних, рахитних, з поламаними руками, ногами (кепський догляд малечі) та ін.

Не солодко жилося й тим дріbним шляхтичам, які самотужки обробляли свій лан: вони мусіли були теж платити великі датки, ще й давати «ралець» панському обмірщику, щоб бува не відібрав усього майна в панську скарбівню за «невірний обмір». Таке траплялося часто, часто обмірщики пускали з торбами цілі родини і вільних хліборобів і дріbних шляхтичів. Про кріпаків немає й мови: то було гірке безталання, покірливе, безпросвітне й рабське життя.

Сталося одного разу так, що межовик сягнув по дільницю одного такого собі дрібного шляхтича на ймення Криштоф Косинський. Сам він був тоді старшиною Січі Запорозької, але був «гніздюком» (жонатий, сімейний), мав добрий лан, сіножаті, млин, словом мав добре устатковане господарство. На це господарство й зазіхнули вороги. Але Косинський був січовик, він не промовчав, а поїхав до Кракова шукати права у самого короля Жигимонта III-го. Король той був родом швед, стояв твердо за своїх «короленят» й не дав Косинському ніякої поради, не дав навіть відшкодування за відібране майно.

З Кракова Косинський умчав на Запоріжжя, скликав раду і вже другого дня козаки засвітали у похід. Косинський зняв повстання проти польської корони. Було те року Божого 1586. Боротьба розрослась і набрала дуже гострих форм: йшлося не про справу одного Косинського, йшлося про справедливість, про людське життя всього поспільства українського. То було перше повстання «сіроми» проти Ржечі Посполитої; своїми добре організованими походами воно було щось подібне до першого повстання князів Глинських, які прагнули за всяку ціну відродити повалену Київську державу. Відомо, що те повстання зазнало поразки тому, що його не піддержали православні магнати. Це повстання за Україну зняла Січ, очолювана кошовим Косинським, що найбільш налякало Краків і магнатів. Острозькі і Вишневецькі вдарили на гвалт, король негайно вислав проти Січі кварцяників розміром до двадцяти тисяч. Це польське військо впень розбило слабі сили Косинського. Але боротьба все ж тривала і далі з перемінним успіхом; укінчилася вона тільки тоді, коли сміливого кошового забито під Черкасами.

Але селянство не здалося: воно тільки причаїлося, косу ж свою могло переклепати на ножа що хвилини, аби трапилася нагода. Нагода трапилася скоро і провід до нового пов-

стання взяла та ж Запорозька Січ. Цього разу повстання те набуло більших й грізніших розмірів. Зняв те повстання кошовий Січі Григор Лобода, до нього пристав з «сіромою» простий козак Северин Наливайко. Повстанням охоплено було великі простори в межах добре устаткованих маєтків князів Острозьких-Вишневецьких. Знов ці магнати вчинили гвалт, але й сам король Жигимонт, весь сенат і в першу чергу польський гетьман і канцлер князь Станислав Жолкевський (1547—1620) рішуче й беззастережно стали на тому, щоби раз і назавжди укінчити з тим «гадючим кублом» (запорозькою Січою). Бо те «кодло» вже сміє говорити з панами сенаторами вже не про волю для селян, не про совісний розподіл магнатських земель, а вже про «вольності для козацько-української держави» і «вільну спілку з Річою Посполитою». Польща, вже спромоглася відіпхнути Литву від урядування і сама стала неподільним державотворцем, тому скромні вимоги січового братства видалися дивацькою витівкою, або просто баламутством. Отже польський уряд постановив негайно розчавити і Січ, і січовиків і найголовніше Наливайка, який згуртував біля себе бунтівників-селян.

Сумний кінець того повстання відомий: з скаженою люттю польський гетьман Жолкевський пішов навально на повстанців. Від озера «Гострий Камінь» (недалеко від Білої Церкви на Київщині) Жолкевський почав тиснути «наливайківців» і кошового Лободу до Дніпра. Повстанці змушені були відступити до Києва і скоро опинилися на лівому боці України в межах тодішньої Вишневецьчини. Жолкевський пішов услід з своїми кварцяниками. Він навіть зрікся допомоги Вишневецького-своєка, який давав свою потугу, щоб напевно «розчавити гадину». Польський «рицарж» не схотів нізким ділитися славою. Рицарж загнав повстанців аж до урочища «Солониця» близько Лубень. То було жахливе видовище: польська армія кварцяників, загони «крилатих» гусарів, всі добре озброєні, обложили густим, залізним кільцем майже беззбройну юрбу, де не було ладу, де плакали діти і тужили жінки. Вузенька смуга в тилу жахала всіх: то була трясовина, багно, через яке могли продертися лише

мисливці-знавці. До всього, змученими важкими переходами людям не було чого їсти, а головніше — чого пити.

Вони здалися...

Здалися на ласку ворога-звитяжця. Відомо всім, яка була ласка ляхів, які не давали козацькому народу просвітку бодай на хвилину, відколи вся Україна приречена була злою долею жити під польською короною багато років.

Почалася огидна різанина, жорстока, неблагана, добре наплянована «на холодно». Козаки боронилися чим хто міг і як міг, падали трупом, загачуючи своїми тілами багнище, жінок гвалтували польські рицаржі, тоді вбивали, дітей для розваги били з усієї сили головою об камінь... Серед тої різанини загинув кошовий Лобода, всі його найкращі січові старшини. Наливайка і всіх його помічників пов'язали на «гостинець для Варшави».

Вночі по тих трупах сотник Кремпський перевів у чисте поле стільки, скільки здольні могли перейти тим пекельним шляхом. Вони врятувались в Дикому Полі, там, де навіть не посміли напасти на них ординці-татари: кожен з них гостинно привітав знедолених у своїй саклі. Цмокаючи губами й скорботно хитаючи головою, кожна татарка штиво підносила понівеченим кринку холодного кумису й шматок хліба... На ранок всі вони зникли в буджацьких степах, ближче до січових паланок, де вже були свої, була своя оселя... По дорозі полтавські міські ремісники підбирали поранених, тих, що вже вмирили від тяжких ушкоджень і згаги, клали на гарби й везли шляхами до шпиталів, до багатих козачих сіл: Решетилівки, Тахтаулова, Санджарів, Гуджулів та ще Обазівки...

Так тікали недобитки-козаки кошового Січі Запорозької Григора Лободи.

6

Довго кварцяники бенкетували просто на побоевищу, упивалися не раз і не двічі. Пили й дивилися на орлів степових, що нараз вкрили чорною хмарою страшне поле, усіяне козачим трупом... Орли теж бенкетували...

Захмілений від щастя і випитої чарки запіканки з козацького обозу, «коханий князь Жолкевський» брязнув чаркою об камінь й, як правдивий гульвіса, що сили гукнув:

— Таке зроблю всім, хто наважиться вийти з панського послуху! Кінець козацькому пануванню! Кінець Запорозькій Січі! Кінець січовикам... Хай жие Польща віки! Хай королює круль й усе панство польське біля нього!

Гультяї-кварцяники, що вже не здольні були стояти на ногах, безладно вигукували:

— Хааай жи...

Наливайка з його старшинами швидко повезли до тої Варшави, де були всякі вдосконалені прилади для морду і нелюдських мук. Туди саме з'їжджалося польське панство з усієї Ржечі Посполитої на соймові вибори. Було ще свято Божого Тіла, всі вулиці роїлися від натовпу: після врочистої мші по святковому вбрані панни й паничі не розходилися, навпаки — юрбилися в скверах, прогулювалися вулицями та все поглядали на Крулівський майдан. Там, всі вже знали, по обіді будуть катувати жахливого «опришка», того розбишаку, якого не здольний був зловити навіть ясный пан Януш Острозький, зловив того лайдака, прошу пане, зловив наш коханий рицерж Стась Жолкевський... Це все повідав молодий ремісник-швець майже всій цеховій братії, що так уважно слухала меткого шевця.

— Хай жие коханий Стась! — гукали цеховики, поглядаючи на майдан і панночок, що тут же прогулювались.

— Хай жие круль Жигимонт і всі рицаржі польські...

— Ніхто не насмілиться йти проти Жолкевських! — гукав якийсь гульвіса на підпитку, б'ючи себе в груди.

— Нех жие Польща! — верещав інший п'яниця, обіймаючи тумбу й цілуючи її чавунні вуха.

Головними вулицями їхали важкі берлини... Багаті панні придивлялися до натовпу, мило посміхалися і махали ручкою.

— Як поляки люблять нашого круля... Мати Бозська! Я ще не бачила такого веселого натовпу! — посміхалася молода панна, показуючи паничу ручкою на юрбу. Юнак в рицарському строю і римською каскою на голові, їхав верхи і бундючно теж поглядав та роздивлявся.

— Бардзо пекельна чулість, — бундючився юнак. — Такого у Парижу я не бачив.

— А коли будуть катувати того опришка? Я хце глянути, але бою...

— Нема ніц лячного, прошу панно! — випинав груди рицарж. — Того волоцюгу держать на ланцюгах... і зовсім не лячно, принаймні, я не побоявся б взяти його за чуба та добре потріпати!

— О! який пан... правдивий рицарж... Коли ж катуватимуть? то бардзо дивне видовище буде...

— По обіді, панно Юзю... точно по обіді...

— Я хце... — жеманно хилила набік голівку панна Юзя.

— Я овше до послуг! — хилився з коня молодик до панни.

Натовп насував, як грізна хмара з усіх бічних вулиць... Їхали, йшли, бігли всі до великого майдана. Всі добре знали, що катуватимуть скоро, ось ось... зараз, але ніхто ще не знав як катуватимуть. Кожен питав, чи пан не чув часом як катуватимуть — сокирою, ножем, шворкою... а може й тим, як його... биком! То було б пекельно добре!

Кожен тільки шкодував, що не знає... Питали райців з магістрату, судовиків-канцеляристів, жовнірів... Райці тільки розводили руками з жалю, канцеляристи удавали, ніби багато знають і заклопотано бігли невідомо куди, обминаючи юрбу з презирливою усмішкою, жовніри мовчали, як камінь отой, що під ногами.

Розвиднилось усім відразу, коли вздріли мідяного бика, підвезеного з ратуші до помосту. Того помоста видно було всім, тому ніхто й не пнувся, не штовхався і не гнівався, що не видно «барзо доброго діла». Бика зручно поставили велетні-кати, а підпомічники вже й наладнали жаровні з розпаленим вугіллям. Все це було швидко поставлено під черево бика. Бика бачили всі, як на долоні, та його й знали тут всі варшав'яне: адже не одного козака в ньому було засмажено... Бачили... пхе... тим не здивуєш!

Всі повеселішали, розмови пішли «барзо милі».

— Добжі дзень! і пан суддя прийшов на смаження! мило...

— А то ж! то мій фах, як судді, законника . . .

Два законники, обидва сиві, обидва худорляві й чемні літні люди втопили очі в того зловісного бика на чотирьох стовпцях-ногах, чотирьокутню морду з проверченими дірочками там, де мав би бути ніс і припасованими щільно дверцятами, де ребра. Через ті дверцята мали кинути жертву «на смаження».

— Пан Сокольський бачив коли таке диво? — питав суддя, держачи в руках льорнетку.

— Ні, не довелося! — з жалем хитнув головою пан Сокольський. — А ви, пане Прошек?

— Часто і досконало знаю скільки хвилин жие лайдак в тому мідяному страховиську.

— О! проше пане Прошек, як то ви знаєте? — дивувався приятель.

— Лічбу веду . . . скільки хвильок кричить лотр . . . по пальцях лічу.

— Мудрий пан! — всміхнувся пан Сокольський. — Тепер розумію. Ну і що ж, яка виходить рахуба?

— Більш сотні разів не гукне: забиває дух — і вже мовчить.

Гм . . . гадаю, пане Прошек, милитися . . . гм . . . гадаю більш як пів сотки не гукне: барзо пекельне діло . . . милитися . . .

— І овше ні! — гнівався вже пан Прошек. — Я фахівець, знаю і доведу хоч і зараз, що муву правду, не милюся. Прошу на заклад, на шклянку пива . . . Згода?

— Згода . . .

— Ведуть, ведуть . . . пане Сокольський, ведуть, — хвилювався пан Прошек, — я починаю лічбу: як тільки кинуть лотра до черева . . . зараз лічу . . . Стежте, прошу пана.

Наливайка на правду вже вели під руки два кати. Видно було, як нещасний козак ледве пересував ноги, заклепані ланцюгами. Був виснажений, аж зчорнілий, весь у лахмітті. Йшов ніби на осліп, помацки з заплющеними очима впрост до жахливого бика. Перед мідяною потворою став. Десятки тисяч голів з майдана втопили очі в мученика, було тихо, так тихо, що навіть чути було, як кайданник брязнув ланцюгом і старший кат хрипко дав команду:

— Двері!

Двері широко відчинили і два кати стали біля кайданика напоготові. Ще коротка команда:

— Разом!

Обидва кати блискавкою хопили жертву за попереk і ноги, впхнули обережно, щоб не попекти собі рук, й за мить замкнули... Зроблено було все майстерно... Народ зацікавився... І раптом почулося дивовижне мукання... То мукав через дірки-ніздрі Наливайко, стогнав і смажився у пекельних муках Наливайко, найкращий син України, який не побоявся нікого, який сміливо пішов проти «короленят» — православних і католицьких магнатів.

Пан Прошек сіпнув пана Сокольського за полу:

— Починаю лічбу...

І з'осереджено став згинати палець за пальцем. Мукання йшло з ніздрів тяжко-тоскно безнастанним стогнанням, таким тоскним, таким невимовно розпачливим, що навіть молода полька біля пана Прошека зблідла, тоді закрила лице хусткою й почала гістерично ридати... На неї зацікавилися, а коли пан Прошек озирнувся, польки біля нього вже не було: її повели до «буцигарні» на допит, як сміла жалкувати козака.

Натовп мовчки, зосереджено слухав той затяжкий стогін, слухав наче солодку музику, дехто навіть всміхався, дехто накручував вуса, дехто питав сусіда:

— Що... бик робить лепсько своє діло?

— Робить... сьогодні нас добре пригостив коханий Стась...

— Ліпше й не треба... Жолкевські не жартують...

— Слухайте слухайте!... конає...

— Так... так... конає!

— Направду конає, пся крев! — зсунув брови пан Прошек... Гм... тендітний пся крев і через нього я програв заклад!

Всі чомусь говорили тихо, майже пошепки...

Нараз стогін увірвався, увірвався раптово так, ніби нічого й не було...

— Кінець... — мовив пан Прошек і зідхнув.

— Скільки нарахували, пане Прошек? — питав лукаво пан Сокольський, кладучи до кишені льорнет.

— До д'ябла... і овше мало, всього сорокосьм: той лотр завів мене, якийсь тендітний панич.

— Хоч як лайте, пане Прошек, а все ж ви програли! — весело сміявся пан Сокольський.

— Так, програлем, до д'ябла... Прошу пана до корчми на шклянку доброго, міцного пива.

— Еее... — простяг руку пан Сокольський, — стривайте, гляньмо, що сталося з тим... он кат витягає...

— Що сталося, те й сталося, — філософствував пан Прошек. — Кат витягає попіл та розпечені кайдани. То барзо не цікаве, ліпше ходімо до пристойної корчми, де немає тлуму, — тяг він приятеля.

Пан Сокольський все ж пристояв: він побачив, як жаровні вже відставили, кати і ще якась обслуга бігали з цеберками й обливали мідяну звірину, що так швидко зжерла мученика. Під черевом лежала купа жужелиці, обслуга старанно зрїбала попіл, якийсь мотлох, зчорнілі ланцюги, обгорілі підосви від чобіт, все це бігцем кудись відносили і знов бігли обливати бика.

Народ розходився... мляво, ліниво, як лютий зголоднілий звір, якого щойно добре нагодували. Ніхто вже не цікавився тою дикою розвагою. Хтось гукнув, що завтра будуть четвертувати ще чотирьох «наливайківців», але вже ніхто навіть не дослухався... Йшли мовчки, інші говорили про своє, свої буденні клопоти, свої грошові справи, дехто скаржився на ноги:

— Болять дуже ось тут вже з півроку й жоден знахур не здольний пособити... ось саме тут болять і болять, а виразки ніякої...

— Завтра мушу рано вранці бігти на торг... — клопоталася якась стара жінка.

— А в мене лихо таке, таке... хтось Юзю налякав вельми... тепер не спить вже третю ніч...

Молодь залицялася... Розходилися парами в густих липових алеях.

Вже огні горіли на вікнах в невеликих каганцях, а два приятелі — пан Прошек і пан Сокольський все не могли найти містечка посидіти бодай в брудній корчмі. Скрізь було повно, як ніколи. Скрізь гули люди з келешками меду, пива, оковитої... Скрізь бачили вони радість, усміхнені лиця, бачили різних людей — ремісників, майстрів, судовиків, канцеляристів, заможних гандлярів і так собі таких, що й не вгадаєш хто вони. Їх вітали, тискали руки, пригощали келешками... Приятелі зичливо кланялися, дякували їй хутенько виходили на вулицю, на свіжий вітер. Хотіли відшукати куточок, затишок, де б можна було спочити, погомоніти, поділитися думками: адже у кожного, як цвях, засіла в голові думка: чи ж зроблено оте душогубство по праву, чи збігається оте все, що бачили на майдані, з тим, що чули в чудовому костьолі про милосердя. Правда, сьогодні такий день, який варто відсвяткувати гоїно, бо коханий гетьман Жолкевський кінець-кінцем все ж звільнив Польщу від жахливого ворога, звільнив Ржеч Посполиту від січовиків, від Січі, розтрощив усе те «гадюче кодло» десь далеко в татарських землях, в Дикому Полі. Кінець... Вже ніколи та Січ не буде жахати гонорову шляхту, не буде баламутити українського поспільства... То все добре... гм... Та все ж чи отой гетьман бундючний Жолкевський напrawdę «коханий». Коли він так блискуче розторощив січовиків, то чи ж доцільно було так немилосердно, в нелюдський спосіб скатувати чоловіка, який допоминався свого права зі зброєю в руках! В костьолі щось казав інше панотець ксьондз...

Зненацька, з вікна другого поверху хтось гукнув:

— Панство! ходіть но сюди... Тут затишок і є місце для шановного панства.

Прошек звів голову: на вікні він побачив майстра-збройника пана Добека, давнього свого приятеля.

— Прошу ось сюди, — вітав пан Добек гостей, показуючи на важкі дзиглики. — До столу прошу... по келешку, га!

І пан Добек, кудлатий з важким тулубом і масними губами чоловік налив панам повні кухлі міцного пива. Пан Прошек і пан Сокольський раптом припали до кухлів, тоді як пан Добек посміхався, любовно оглядаючи спраглих гостей.

— От і добре, от і гаразд! Не найшли місця в корчмі! Хо-хо-хо... Я теж шукав, та махнув рукою, поступився для поспільства: хай поспільство погуляє сьогодні, бо завтра ж такого дива не буде... Га? Гляньте мостиві пани, скільки каганців на вікнах... ще ніколи не бачив такого серед темної ночі, немов удень при сонці... Хе-хе... Чуєте, чуєте вибухи!

— Що то за вибухи? — питав пан Сокольський, витираючи піну з вуса рукавом.

— Як що! — дивувався пан Прошек. — Хіба не знаєте: стріляють з мушкетів, адже маємо велику радість: коханий наш Жолкевський засмажив Наливайка, а в Дикому Полі розторощив Лободу, отже вже немає Січі, таак...

І він стукнув порожнім келешком по столу. Пан Добек моргнув так, нідокого і налив пану гостю повно меду.

— А все ж, хотів би я знати, чи на правду ми здихалися тої грізної Січі та... чи доцільно все те зроблено, — прохрипів пан Добек, мружачи пухле око.

— Як то? — нерозуміли гості, здивовано оглядаючи пана збройного майстра.

— Мені здається, ми тої Січі не здихалися, хоч коханий пан гетьман сьогодні й довів нам наочно, ніби здихалися, — спокійно мовив Добек.

— Не розумію... — зсунув брови пан Прошек.

— Овше... — муркнув пан Сокольський.

Обидва гості втопили очі в пана господаря. Нарешті пан Прошек терпко мовив:

— Прошу пана Добека казати просто: пан Добек замилований тими козаками, може пан Добек вважає тих лотрів і рицаржами... Прошу казати просто!

— До д'ябла! — прохрипів пан Добек. — Не замилований я тими опришками, бо вони гірші від яничарів. Але коли привчити до порядку, тобто вимуштрувати їх, як мушт-

рують степових огирів, то . . . круль мав би ту потугу, яка б зробила Польщу більш могутньою, як, скажімо, Туреччина.

— Січі вже немає! — ляснув себе по коліну пан Прошек. — Січ розтрощив у Дикому Полі наш коханий пан Жолкевський. Січ мертва і вже нікому не здатна ні нащо.

— Січ жива, Січ вже озброєна! — спокійно стрільнув пан Добек. —

Гості з кухлями в руках мов прикипіли до столу й мовчки дивилися на пана Добека.

— Сьогодні вже половина Варшави знає, що кошовий Кремпський, отой, що врятувався під Солоницею, вже в Дніпрових плавнях перешикував свої січові сили, а збанітований старшина Самійло Кішко привів на ту ж Січ нову когорту таких . . . — і пан Добек покрутив головою. — Привів тих, що пройшли яничарську школу.

— Пан Добек жартує! то, пане господарю, кепські жарти! — крикнув пан Прошек і навіть підвівся.

— І я кажу, що кепські, але на жаль, то не жарти. Коли не вірите, попитайте завтра вранці, бо сьогодні вже пізно, а попитайте завтра пана магістра з магістрату і він скаже вам те, що оце кажу тут я. Скаже, бо то вже не таємниця!

— Добре . . . питаємо. Що чули ще, пане Добек, бо бачу ви перфект обізнані в цій пекельній справі, — питав пан Прошек, сідаючи знов на дзиглика.

Пан Добек покрутив вуса і всміхнувся.

— То так . . . Сьогодні я був у пана полковника Несвітського, командира гусарів, того, якому я постачаю найліпшу зброю. Так от він і каже мені: «Пане Добеку! В Кракові метушня, бо до д'ябла з тим завадіякою Кремпським: передав все наново перешиковане січове військо кошовому Кошці, тому запорожцю, що зумів втекти з турецького полону. Маєте пеха! То мастак-січовик, характерник! Пану крулю доведеться тепер миритися з Січою, бо думали, що її вже поховали, а вона, до д'ябла, жиє й моцна, як криця!» Он що сказав мені пан полковник. Та Січ може тепер вчепитися в горло самому коханому Жолкевському, бо, проше пане, Польща зараз не обійдеться без козаків: має бо, до

д'ябла, роботи і в Ливонії і в Московії. Не треба було сваритися з Наливайком, а тепер вже пізно витягти його з бика!

І пан Добек весело засміявся.

— Мені здається, новий кошовий, якщо він на правду вернувся з Туреччини, буде лагідніший і крулю не треба буде йому кланятися та просити, — міркував пан Сокольський.

— І овше! — гарячився пан Прошек. — Січовики — крулівські підданці, мусять бути на послуху й робити, що накаже сенат і круль, а за колотнечу і цей заробить мідяного бика. То право крулівське!

Він вже не кричав, що Січі немає й охолов до Стася Жолкевського.

— Злоті слова, злоті слова! — підхопив пан Добек. — А я все ж думаю, що там, де треба погладити, не слід хапати за горлянку. Лагідно треба робити, лагідно... а до бика завше можна підвести... не втече... Найпаче, коли маємо такого рицаржа, як наш коханий князь і гетьман Станислав Жолкевський.

Всі розпогодилися й разом вихилили по келешку оковитої за здоров'я коханого рицаржа Жолкевського.

8

В Україні було тихо... Вже минуло кілька літ, а Солоницького побоевища не забуло поспільство. Переорано було не одне поле, виорано чимало черепів, зітлілого одягу, іржавих шабель, натоптаних чорноземом рушниць... Стане орач, обмацає плуга й задумається...

— «Угноїли ляхи добре нашу землю, покропили густо святою кров'ю й немає на те мсти, ніби так і треба було пролити безневинну кров, як то мовиться: за моє жито, та мене бито. Невже ж не можна було не дозволити ляху-пану так жорстоко глумитися над християнськими душами? — питав запорожець у Дикого Поля, вдивляючись в ковиль-траву, сині васильки, орла-велетня... Вслухаючись у віковічно-весняну пісню жайворонка в глибокій блакиті...

То-то бо і є, що не можна було затамувати лиха, — шепче на вухо ратаю теплий вітер. Відсахнулися від поспільства православні князі-магнати, відступились панотці, перейшли до католицтва, відцуралися рідної мови, кинули напризволяще сироту-народ. Не думало поспільство, не гадало, що князі-магнати не допоможуть братам Глинським водрузити національний державний прапор на українській землі, не сподівалися тої зради і в часи славного Байди-Вишневецького і міцно вірили, що зрештою панство подасть допомогу кошовому Лободі, сміливому Наливайку... Ні... пани-магнати завели й тут.

Солониця розкрила очі всьому козацькому народові. Козацтво побачило, що не можна єднати князів-магнатів на святу справу визволення батьківщини, не можна навіть вірити улесливим обіцянкам. Так... Найближчий потужний князь Вишневецький наявно тягне за польського круля, за польську віру, за покріпачення народу. На очах всіх допомагає полякам копати яму, допомагає зіпхнути в ту глибину яму українську державу, козацьку державу.

Тяжко зажурився народ по всій Україні... Чи ж прийде зрештою свята воля й звідкіль виглядати великого рятівника — золоту душу.

9

На призьбі просторої хати, в урочищі, що зветься Куликами під самою Полтавою, так в обідню пору сидів з люлькою в зубах старий Охрім Небаба. Біля нього вмостилися сусіди: Петро Конопля, Сидір Морозенко, Каленик Витязенко, Левко Могорич... На колодках вигрівалися Микола Козарлюга, Михайло Сопілка, Лука Лобач... Всі свої люди з Полтави, яка була ось вся на горі, як на долоні. Відсіль видно й усю приворсклянську долину й саму тиху Ворсклу. За тою смугою слався старий як світ, Муравський шлях. Ним, тим шляхом, що весни мчали у Січ чубаті січовики та гнали косяки напівдиких огирів розхристані з великими байбарями чабани, все на Січ. Ніхто з них і не згадував польського гетьмана Жолкевського та його бундючну похвальбу: «пропала

Січ!» Ні, хвала Богу, Січ жила й живе поки й віку, а того козацтва там зараз, як шершнів кусючих.

Затулюючи очі долонею від сонця, старий Небаба приглядався до козацьких валок, що сунули ген-ген у широку долину, сунули довгою ниткою, скільки видно було оком.

— Вчора провезли з Полтави туди, — махнув він ціпком, — довжелезну валку «залізної тарані» (шаблі, пістолі, рушниці).

— Хто прислав? — кинув Лука Лобач й собі мружачи очі на косяк огирів.

— Кошовий... той... Чорний Кіт.*

— Хе... той Чорний Кіт (Самійло Кішко), таки перебіг дорогу ляхам. Отже їм тепер чомусь не дуже добре ведеться, — всміхнувся сотник Калених Витязенко.

— А що так?

— Сам круль просив йти походом на Молдавію, ще й уклінно просив забути Солоницю, — кинув знов сотник. —

— Он як! Ну і що ж?

— Відомо що: обережний Кіт тільки помурчав, мовляв, давайте укладемо угоду таку на папері, щоб в справі січові не лізли ні Жолкевський, ні всякі там крулівські сенатори. Щоб було все по Божому за королівською власною рукою і печаткою на папері. Згадав і поспільство: каже, для поспільства, щоб не було обтяжно, не було кривди, бо там, по селах, по містах, — каже Кіт, — наші родини, наші кривняки, ото ж мусимо за них подумати, мовляв, щоб і парубкам не боронили, коли Січ стане робити вербунок.

— Так, так... добрячий отой Кіт, обачний! — сміявся Сидір Морозенко.

— Бач, круль хоче йти на Лівонію, боронити край від Московії, тому магнати так і стелять м'якенько, — вів своє сотник Витязенко. — З Лубень від князя Вишневецького й наказ прийшов не чинити шкоди, шкоди поспільству... Чуєте! не чинити шкоди...

* «Чорний Кіт перебіг дорогу — буде велика невдача». Народня приміта. В народі Чорним Котом називали кошового Запорозької Січі Самійла Кішко, про якого складено думу, як тікав він з турецької неволі.

— Ще такого не чули!

— Таак . . . Я прочитав того папірця, та й поклав на божницю, хай вилежується, бо гадаю так: той православно-каатолицький князь поки що нічого не зробив доброго для поспільства і в себе там на Вишневеччині. А папірець що! написати можна, нічого ж не коштує, бо правди в тому клаптику паперу немає й на шеляг. От чому не хочу задурно баламутити людей, щоб бува не нарікали на мене, ніби дурив, тому й придержав того наказу, в якому немає правди й на макове зерно . . . Просто піддобрюється, мовляв ось я який гарний . . .

Всі сміялися.

— Мабуть порадив сам круль, — догадався хтось.

— Не інакше, — притакнув пан Небаба, — адже на якийсь час знов відібрали ключі церковні від шинкаря.

— Кому ж віддали?

— Титарю віддали, казали не платити нікому церковних датків. По деяких селах відібрали від тих шинкарів і контракти. Он воно що!

— З Нехворощі був у мене свояк Клим Русалка, ви його знаєте, — казав Михайло Сопілка, літній чоловік на милицях: у нього не знати з чого боліли ноги ось вже четвертий рік, казали люди ніби побили ляхи за церковні ключі.

— І що ж? — наставив вуха Петро Конопля, бо у Нехворощі жив його кум Семен Ліщина.

— Там теж потепліло, — всміхнувся Сопілка. — Раніш комісари польські все ходили біля монастиря, хотіли, бач, переробити на костьола, відібрати й зовсім. Тепер кинули цю справу, бо нехворощане пішли всім селом на тих комісарів з косами та сокирами.

— Так, — хитнув головою Конопля. — Бачите, там монастир не аби який, а здвигнутий гуменією, тою, що прожила в турецькій неволі майже весь свій вік. Втекла з неволі через Балкани, гомонять люди, а пособила їй втекти наша ж таки панна, що стала дружиною турецького султана, звалася Роксолянкою. Вона ж, та султанша й гроші дала на побудову церкви у Нехворощі. Тепер ту церкву бережуть, як зиницю ока, сам Київський архимандрит опікується

нею . . . Був там і казав усім про ту султаншу: була правдива козачка, богобоязна, багато пособляла Січі, січовому братству. Тепер у тому монастирі стоїть ікона Почаївської Божої Матері. Пішла слава про ту церкву та її жертводавця Анастасію — султанську бранку. Всі знають її як рятівницю українського народу, бо не боялася й свого мужа, лютого султана Сулеймана. Тепер у яке свято, чи так у неділю сходиться до Нехворощі звідусіль сила народу на Божу службу . . . Правда, церква не велика, так народ і на подвір'ї молиться, кладуть щирі пожертви всі, моляться, плачуть, просять Божу Матір визволити весь хрищений люд з лядської неволі так, як визволила з неволі турецької гуменію того монастиря.

— А як же тепер? — стрепенувся пан Небаба.

Він пригадав гуменію Ангеліну і все її життя в неволі.

— Кажу ж, повернули ключі і вже ніхто не турбує черниць.

— Слава Богу . . . а чи надовго ж?

— Побачимо, там видно буде, — мовив сотник. — Казати правду, в Україні магнати тільки мажуть по губах все поспільство, дурять, бояться кошових Запорозької Січі? щоб бува не зняли повстання. Коли придивитися як слід, то князі ті нічого не дали й не дадуть поспільству: все йде так, як йшло вчора і сотні років тому без змін, навпаки стає ще гірш: суворе послушення, тяжкі податки, тяжка панщина, кайдани . . . Коли хто підійме голос, зараз же заб'ють на смерть . . .

— Так, так . . . — хитав головою старий Небаба. — Не хочять вельможні пани дати ні волі, ні простору, а вже щоб подарувати старожитні права, про що все говорять у Січі, то про таке ні круль ні всі його князі-магнати не хочуть і слухати.

— Ну, що ж! колись послухають: козацтво не поступиться ні на ступень, свого не подарує. Прийде час . . . вирвемо з цупких магнатських рук і волю і право! — прохрипів несподівано Сидір Морозенко, який до того все мовчав та понуро слухав.

З усієї України тікали на Запорозьку Січ... Тікали старі козаки, такі, що відлежувалися дома та гоїли рани, добуті в походах, тікали літні, бували в бувальцях, такі, що знали степи, норови ординця-яничара, тікали й молоді, одчайдушні, яким увірвався терпець, які бажали за всяку ціну спекатися панщини та за одно й оконома: часто вже виносили з жита зарізаного наглядача, лихваря-корчмаря, ката на стайні... Таке було неспокойне життя і в місті, і в селі чи хуторі. На людське око ніби все йшло гаразд, насправді ж лихо підстерігало кожного зненацька й раптово: і орача і мостивого пана оконома, межовика, наглядача... Вночі десь далеко на обрію палахкотіло зарево і вітер заносив похоронно-тремтливе подзвіння... Хтось ховався по ярах та яругах, десь зненацька тужив пугач й раптово вчувався гострий посвист, десь чути було постріл й воднораз розпачливий, передсмертний крик...

Вдень ставало ніби легше, не так лячно... Сходило сонце, співав жайворонок і весело кувала зозуля. Женці жали жито, але ніхто не перегукувався, не чути було дівочого співу, ні веселого сміху... Скрізь мовчки, понуро поглядали на наглядача, оконома, робили панщину з вовчою люттю, з ледь прихованою ненавистю, ледь прихованою жадобою помсти.

По містах на базарах, ярмарках тільки й розмови що про панщину, здирство, катування на стайнях, кайдани, втікачів на Січ... Січ була у всіх на вустах, говорили про неї, як про якесь царство волі і права, про неї співали кобзарі, складали пісні... Ходили по всій Україні дивні чутки, по всіх закутках розповідали про якогось велетня-козака, що ось-ось вчинить ворогу смертельну бурю й зробить лад і мир скрізь в Україні. По селах, містах козацтво жадібно вдивлялося в обрій, шукало там того казкового лицаря, що вже, кажуть, летить на вогненому коні на захист-порятунок невольників.

Всі ждали чуда.

На всю Польщу густою пеленою падала грізна тінь великого гетьмана Богдана Хмельницького.

16. I. 1963.

ПРИМІТКИ

Ак-майдан — головна площа.
Архалук — простора татарська
одежа.

Баши-бузук — кат, той, що
добре стинає голови.

Брокато — широка шовкова
хустка, шита золотою пар-
чою.

Гяури — невірні (собаки). Так
мусулмани називають хри-
стіян і всіх людей іншої ві-
ри.

Джаншия — шеф султанської
гвардії.

Джура — хлопець на послугах,
яничарський учень.

Диван — султанська верховна
рада.

Дука — багач.

Имам — мусулманський свяще-
ник.

Кальян — чубук у східніх на-
родів, приточений до кош-
товної карафи через яку
проходить охолоджений па-
хучий дим.

Карбач — нагайка, байбара.

Келат — султанський дарунок
вищим старшинам на знак
своєї милости до зацної осо-
би.

Кіза — панна.

Кимис — кобиляче молоко.

Кишлак — сотня таборова.

Курта або *курча* — кіннота.

Курча — кіннота.

Кутир — помічник.

Ліфат — вербунок.

Мамелюк — гвардієць, охо-
нець особи єгипетського
султана.

Муфтій — турецький в
богослов.

На барат — на зміну.

Одаліска — біла наложниця.

Одчак — штаб яничарського
війська.

Паланкін — носилки для
тих пань на Сході.

Турецька галера — гребни
рабель, на якому її
приковували.

Чадра — довге покривал
жінок у мусулманів: н
ни закривають і обли

Чубук-порадник — тоє
люлька. Під час стє
ких нарад кожен
«тяг» лише раз й за
передавав товаришу.
«обчеських люльок»
вали й січовики на
старшинських нарада»

Шайтан — по-татарськом
турецькому чорт.

Шербет — пров'ялені
цукрі, також і фру
да.

Якші — добре, гаразд.